

EN VIGILES QUI CUSTODIUNT CIVITATEM.

De la pesta a la grip: la ciutat assetjada

La gestió municipal de les epidèmies
a la Mediterrània, 1348-1918

Carmel Ferragud |
Alfons Zorzoso (eds.)

De la pesta a la grip: la ciutat assetjada

La gestió municipal de les epidèmies a la
Mediterrània, 1348-1918

Colecció

Estudios de Historia Local; Núm. 4, 2026

Accés

http://tiny.cc/edUPV_ehl

Direcció científica

Vicent Giménez Chornet. *Universitat Politècnica de València (Espanya)*

Comité editorial

Mariano Castellanos Arenas. *Benemérita Universidad Autónoma de Puebla (México)*

Germán Navarro Espinach. *Universidad de Zaragoza (Espanya)*

Antoni Furió Diego. *Universitat de València (Espanya)*

Danay Ramos Ruiz. *Universidad Tecnológica de Santiago (República Dominicana)*

Susana Borgarello. *Universidad Nacional de Córdoba (Argentina)*

Normativa

Selecció i avaluació: <https://monografias.editorial.upv.es/index.php/ehl/revision>

Enviaments i normes d'estil: <https://monografias.editorial.upv.es/index.php/ehl/about/submissions>

ISSN 2952-4040

Números anteriors

Núm 1 Història Local: estudis multidisciplinaris de la Ribera del Xúquer

Núm 2 L'escola pública d'Alberic al segle XIX

Núm 3 Esclavitud, redes y territorios. El comercio de esclavos en el espacio cordobés (1588-1640)

De la pesta a la grip:
la ciutat assetjada
La gestió municipal de les epidèmies a la
Mediterrània, 1348-1918

Carmel Ferragud i Alfons Zarzoso
(eds.)

Colecció *Estudios de Historia local*; n° 4. http://tiny.cc/edUPV_ehl

Els continguts d'aquesta publicació han sigut aprovats pel Comité Editorial seguint el procediment peer review que es recull a <https://monografias.editorial.upv.es/index.php/ehl/revision>

Per a referenciar esta publicació utilitze la següent cita:

Ferragud, Carmel; Zarzoso, Alfons (eds.) (2026). *De la pesta a la grip: la ciutat assetjada. La gestió municipal de les epidèmies a la Mediterrània, 1348-1918*. edUPV. <https://doi.org/10.4995/9788413961071edUPV>

Autoria

Carmel Ferragud
Alfons Zarzoso

© Cortesia de les fotografies: els seus autors.

© Imatge de portada: Patent de sanitat, signada pel secretari Francesc Serra (1721). Vista de Barcelona des del mar. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona AHCB4-204/C04.

© 2026, edUPV (Editorial Universitat Politècnica de València)

www.lalibreria.upv.es / Ref.: 6834_01_01_01

ISBN: 978-84-1396-107-1

DOI: <https://doi.org/10.4995/9788413961071edUPV>

Disseny i maquetació: Triskelion Disseny Editorial

Si el lector detecta algun error en el llibre o bé vol contactar amb els autors, pot enviar un correu a edicion@editorial.upv.es

De la pesta a la grip: la ciutat assetjada. La gestió municipal de les epidèmies a la Mediterrània, 1348-1918 / edUPV

L'Editorial UPV autoritza la reproducció, traducció i difusió parcial de la present publicació amb fins científics, educatius i d'investigació que no siguin comercials ni de lucre, sempre que s'identifique i es reconega degudament a l'Editorial UPV, la publicació i els autors. L'autorització per a reproduir, difondre o traduir el present estudi o compilar o crear obres derivades del mateix en qualsevol forma, amb fins comercials/lucratius o sense ànim de lucre, haurà de sol·licitar-se per escrit al correu edicion@editorial.upv.es

Autors

Frederic Aparisi Romero (Gandia, 1982) és doctor en Història (Universitat de València). Les seues línies de recerca s'han centrat en la història rural i de la pesca al Regne de València durant l'edat mitjana. Igualment, s'ha interessat per la xarxa d'hospitals vilatans i del món rural en la València medieval, i també per la figura del metge Lluís Alcanyís. Entre les seues publicacions destaquen la monografia *De l'arada a la ploma: les elits rurals del País Valencià a l'edat mitjana* (Madrid, CSIC, 2025), o l'article "The economy of market-town and village hospitals in medieval Valencia" en *Journal of Medieval Iberian Studies*, 17(1), 97–116. Actualment és professor ajudant doctor i vicedegà de Cultura i Participació Estudiantil de la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de València.

Lluís Coromina Verdaguer (Lleida, 1997) és investigador postdoctoral de l'Instituto de Investigaciones Históricas de la Universidad Nacional Autónoma de México. Ha estat professor substitut en història de la ciència a la Universitat Autònoma de Barcelona (Àrea d'Història de la Medicina) i d'història contemporània a la Universitat de Barcelona. Està vinculat al grup de recerca interuniversitari «Trellall, Institucions i Gènere» (adscribit a la Universitat de Barcelona) i al projecte d'investigació ministerial «Trellall, família, mobilitat social i gènere a la Catalunya contemporània (s. XIX-XX)» (PID2024-156726NB-I00). Ha efectuat diferents estades d'investigació: Institut Interuniversitari López Piñero (Universitat de València, 2022-2023), Institut de Recherches Historiques du Septentrion (Université de Lille, 2023) i grup interuniversitari «Arte y cultura científica: imágenes, objetos y espacios del conocimiento» (Universidad Complutense de Madrid, 2024). Té articles publicats o acceptats per a publicació sobre història de la memòria, de la medicina i de la farmàcia a *Historia Contemporánea*, *Mélanges de la Casa de Velázquez*, *Dynamis* i el *Journal of Medical Biography*.

Carmel Ferragud (Alghemesí, 1969) és doctor en Història (Universitat de València). Les seues línies de recerca s'han centrat en la història de la medicina i de la ciència durant l'edat mitjana en el marc de la Corona d'Aragó. Ha participat en diversos projectes de recerca finançats pel Ministeri en el grup *Sciència.cat*. Entre les seues publicacions destaquen les monografies *Medicina i promoció social a la Baixa Edat Mitjana (Corona d'Aragó, 1350-1410)* (Madrid, CSIC, 2005); *Una ciutat medieval en cerca de la salut (Xàtiva, 1250-1510)* (Catarroja-Xàtiva, Afers-Ajuntament de Xàtiva, 2019); i *L'hospital, la dona i el capellà. Sant Andreu de Mallorca (1230-1445)* (Catarroja-Palma, Afers-Lleonard Muntaner, 2022). És coordinador, amb Lluís Cifuentes, de la base de dades *Corpus Medicorum Catalanorum* (MedCat). Actualment és catedràtic i director del Departament d'Història de la Ciència i Documentació de la Universitat de València. És membre de l'Institut Interuniversitari López Piñero (IILP) i de l'Institut de Recerca en Cultures Medievales (IRCVM).

Pau Font Masdeu (Sant Feliu de Pallerols, 1997) és investigador predoctoral a la Universitat de Girona. Graduat en Història per la Universitat de Girona (2019), Màster Universitari en Recerca en Humanitats (2020) i Màster Universitari en Formació del Professorat de Secundària (2021) per la mateixa Universitat. La seua investigació se centra en l'impacte polític de l'epidèmia de grip dels anys 1918-1919 a Espanya. És col·laborador del grup de recerca interuniversitari «Guerra, radicalisme polític i conflicte social» (Universitat Autònoma de Barcelona) i del projecte d'investigació ministerial

“Posguerras comparadas: de la democracia en retroceso al triunfo de la democracia en Europa y América. Fascismos, conservadurismos, dictaduras y sus legados (1918-1968)” (Universitat de Girona). Anteriorment, va col·laborar amb l’Institut de Recerca Històrica de la Universitat de Girona i va compaginar la seva formació acadèmica amb feines d’arxiver. Actualment, treballa en la consolidació i digitalització de l’arxiu del Col·legi Oficial de Metges de Girona. Ha publicat diversos capítols de llibre en editorials de prestigi com ara Routledge, Peter Lang i Publicaciones de la Universidad de Zaragoza.

Luis García Ballester (València, 1936 - Puente Arce, 2000). Estudià medicina a la Universitat de València, però, atret pels aspectes històrics de la seva professió, es doctorà amb una tesi d’història de la medicina dirigida per Jose Mª López Piñero (*Alma y enfermedad en la obra de Galeno*, 1968), i no exercí mai com a metge. Després d’uns anys de docència a Múrcia, fou professor agregat d’història de la medicina a la Universitat de València (1971) i, el mateix any, a la de Granada, on obtingué la càtedra (1976), que tot seguit (1982) ocupà a Santander. Com a professor d’investigació del CSIC (1987), fundà el departament d’Història de la Ciència de la Institució Milà i Fontanals, a Barcelona. Motivacions personals el conduïren novament a ocupar la càtedra de Santander (1996), on la mort anà a trobar-lo a sa casa de Puente Arce. Aquest periple vital i professional es complementà amb estades en alguns dels centres acadèmics més prestigiosos d’Europa i de l’Amèrica del Nord. Membre d’una generació excepcional que, a banda i banda de l’Atlàntic, ha estat vital per als estudis d’història de la ciència, Luis García Ballester fou autor d’una obra de recerca extensa i valorada. Biografia i obra completa en <https://sciencia.cat/luis-garcia-ballester-1936-2000>

José M. Mayer Benítez. Catedràtic de Geografia i Història, va ser el primer director de l’Institut d’Ensenyament Mitjà de Callosa de Segura, l’any 1969, una vegada que aquest centre deixà de ser una secció delegada del “Gabriel Miró” d’Oriola. El 23 de novembre del 1994 va ser nomenat pel conseller d’Educació Joan Romero director territorial d’Educació a la província de València.

Joana Maria Pujadas-Mora és investigadora ICREA Acadèmia, professora agregada de Geografia Humana a la Universitat Oberta de Catalunya i investigadora principal al Centre d’Estudis Demogràfics. Ha realitzat estades de recerca al Cambridge Group for the History of Population and Social Structure, al Centre for Demographic and Ageing Research (Umeå, Suècia), a l’Inter-University Consortium for Political and Social Research (Michigan, EUA) i al Centre for Economic Demography (Lund, Suècia). L’any 2022 va rebre el prestigiós Premi Louis Henry, atorgat per la European Society of Historical Demography. Actualment és presidenta de l’Asociación de Demografía Histórica (ADEH). Entre les seves publicacions destaquen “El cólera como conflicto y factor de legitimación”, en *Ayer* (2016), amb Pere Salas-Vives; «What was Killing Babies in Palma, Spain? Analysing Infant Mortality Patterns Using Individual-Level Cause of Death Data, 1836-1930”, en *Historical Life Course Studies* (2024); i «Towards more horizontality in families? Sibling associations in socio-economic status in the Barcelona area in the sixteenth to nineteenth centuries”, en *Population Studies* (2025), amb Gabriel Brea-Martínez.

Albert Reixach Sala és investigador Ramón y Cajal al Departament de Geografia, Història i Història de l’Art de la Universitat de Lleida. És co-IP dels projectes Mortalitas (PID2023-1517NB-I00) i llerCriSan (2023CRINDESTABC). Doctor en Història per la Universitat de

Girona (2015), ha fet estades al Laboratoire de Médiévisique Occidentale de Paris (LaMOP) de la Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne (2019) i a les universitats d'Utrecht (2023) i Heidelberg (2024). L'eix de la seva recerca són l'economia, la societat i les institucions locals de la Corona d'Aragó baixmedieval amb una atenció recent per les epidèmies, les respostes institucionals a aquests fenòmens i les dinàmiques sociodemogràfiques que se'n derivaren.

Guillem Roca Cabau (Lleida, 1988) és professor lector de la Universitat de Lleida i director de la Càtedra del Turó de la Seu Vella. La seva recerca s'ha centrat en l'estudi de l'evolució de la xarxa hospitalària medieval lleidatana abans de la construcció dels hospitals generals. Recentment, també ha esmerçat esforços a analitzar les polítiques de salut pública desenvolupades pels consells municipals durant la baixa edat mitjana. La seva recerca va ser guardonada amb la beca Joaquim Capdevila (2021) i amb el 33è premi Josep Lladonosa d'història local (2022). Entre les seues publicacions destaquen *Pobresa i hospitals a la Lleida baixmedieval* (Lleida, Pagès editors, 2020) i *Les olors de la Lleida medieval. Salubritat i salut pública entre els segles XIII i XV* (Lleida, Publicacions de la UdL, 2023). Participa en diversos projectes de recerca dedicats a estudiar les crisis de mortalitat, els hospitals i la medicina a l'edat mitjana.

Pere Salas-Vives és professor titular d'Història Contemporània de la Universitat de les Illes Balears. Ha estudiat el procés de formació de l'Estat liberal mitjançant el desenvolupament de la administració local i la sanitat pública. Entre les seues publicacions destaquen: “Libertad y/o derecho a la vida. El resguardo sanitario durante el primer liberalismo (Mallorca, siglo XIX)”, *Historia Social*, 68, el 2010; “Cordons Sanitaires and the Rationalisation Process in Southern Europe-Nineteenth-Century Majorca”, *Medical History*, 2018; “El municipio como factor de integración política. Palma de Mallorca, 1890-1923”, *Studia Historica. Historia Contemporánea*, 42 de 2024 o “Bottom-up Nation-building: National Censuses and Local Administration in Nineteenth-century Spain”, en *Journal of Historical Sociology*, 2021, conjuntament amb Joana M. Pujadas.

Gennaro Varriale (Nàpols, 1982) és doctor en Història amb títol europeu (Ph.D. European Label) per la Universitat de Gènova i de València. Les seues principals línies de recerca s'han centrat en la història de la comunicació durant els segles XVI i XVII. A llarg dels últims anys, ha participat en diversos projectes de recerca finançats tant per institucions italianes i espanyoles com per la Unió Europea. Entre les seues publicacions més destacades hi ha les monografies *News from the Epicentre. The Flow of Information about Earthquakes in the Hispanic Monarchy (XVI–XVII Centuries)*, Berlín, De Gruyter Oldenbourg, 2025; *Mare Amaro. I corsari barbareschi sull'orizzonte italiano del Cinquecento*, Roma, Società Editrice Dante Alighieri, 2023; *Arrivano li Turchi. Guerra navale e spionaggio nel Mediterraneo (1532-1582)*, Novi Ligure, Città del Silenzio, 2014. Actualment és professor ajudant doctor al Departament d'Història Moderna i d'Amèrica de la Universitat de Granada.

Salvador Vercher Lletí (Corbera, 1965) és tècnic d'arxiu en l'Ajuntament d'Alzira. És Llicenciat en Geografia i Història per la Universitat de València (1988) en l'especialitat d'Història Medieval; Màster interuniversitari en Estudis Medievals de la Corona d'Aragó per la Universitat de València i la Universitat de Saragossa (premi extraordinari de màster) (2011); i doctor en Història per la Universitat de València (2017) amb la tesi *L'abastiment municipal de cereals i carns a la vila d'Alzira i el seu terme (1370-1415): una contribució*

a l'estudi de les relacions ciutat-camp a la Ribera del Xúquer (inèdita). Ha estat guardonat amb el VIII Premi Benvingut Oliver, modalitat d'Investigació Històrica 1991, atorgat per l'Ajuntament de Catarroja, pel llibre *Casa, família i comunitat veïnal a l'Horta de València. Catarroja durant el regnat de Ferran el Catòlic (1479-1516)* (Catarroja, 1992). La seua activitat de recerca s'ha centrat en diversos camps: l'abastiment frumentari i carni, la història rural i el regadiu històric de la Ribera del Xúquer.

Alfons Zarzoso (Barcelona, 1967) és doctor en Història (Universitat Pompeu Fabra). Durant més de vint anys ha dirigit el Museu d'Història de la Medicina de Catalunya, a Barcelona, on ha comissariat nombroses exposicions i ha desenvolupat una intensa activitat en el rescat del patrimoni mèdic. En aquest període, ha estat professor d'història de la ciència en el grau en Medicina (Universidad Complutense de Madrid) i d'estudis de màster d'Història de la Ciència (Universitat Autònoma de Barcelona i Universitat de València) i Antropologia de la Medicina (Universitat Rovira i Virgili), i ha participat en projectes de recerca sobre història de la medicina, dels quals ha publicat resultats en forma de llibres i articles. La seua recerca se centra en dues línies: la cultura material de la medicina i la construcció del món laboral de la salut, i les cultures científiques als museus de ciència a l'Espanya contemporània. Actualment, és científic titular de la Institució de Recerca en Humanitats Milà i Fontanals del Consejo Superior de Investigaciones Científicas a Barcelona.

Resum

L'obra ofereix una visió de llarg recorregut sobre l'impacte de les epidèmies a les societats mediterrànies, especialment als territoris de l'antiga Corona d'Aragó, des del segle xv fins al xx, posant l'accent en el paper central dels municipis. Les epidèmies es presenten com a crisis globals que afecten tots els àmbits de la vida social i que revelen tant les fragilitats com les capacitats d'organització col·lectiva. El llibre defensa que, davant l'absència d'estats forts, l'administració local va esdevenir l'espai clau de resposta política, sanitària i social, amb mesures que van evolucionar però que mantingueren una continuïtat notable al llarg dels segles. A través d'estudis de cas locals, es mostra com medicina, religió, economia i poder municipal interactuaren en la gestió del contagi. El volum recorre les grans pestes medievals, la pesta de 1647-48 i les epidèmies contemporànies com el còlera o la grip de 1918, integrant fonts molt diverses. Finalment, reivindica la utilitat de la mirada local i el diàleg amb la historiografia internacional per entendre millor el passat i reflexionar sobre els reptes sanitaris presents i futurs.

Índex

Introducció: les epidèmies en l'espai viscut	1
Carmel Ferragud i Alfons Zarzoso	
La defensa contra les epidèmies a la Ribera del Xúquer. El cas de la vila d'Alzira al segle XV	11
Salvador Vercher Lletí	
1. Introducció	11
2. La infraestructura sanitària local i la contractació de professionals sanitaris per a guarir els habitants de la vila	13
3. Alimentació i salut: la lluita contra el cultiu dels arrossos	16
4. Disposicions per preservar-se de la pestilència	22
5. Conclusió	26
Bibliografia	27
“Aquest és lo pus salutable remey qui-s pusque trobar”: fent front des de la fe a les epidèmies a les viles i ciutats de la Catalunya de mitjan segle XIV a inicis del XVI	33
Albert Reixach Sala	
1. Introducció	33
2. Aplacar la ira divina a través de la correcció moral i els rituals col·lectius	38
3. Cap a un sant protector de la pesta a la Catalunya de finals del segle xv?	46
4. A manera de balanç: la continuïtat dels remeis espirituals durant el lent viratge cap a mesures pràctiques	52
Bibliografia	54
Regir la ciutat en temps de pesta: continuïtat institucional i resiliència a la Cervera de 1402	65
Guillem Roca Cabau	
1. Introducció: reflexions arran de la COVID-19	65
2. Conviure amb crisis recurrents	67
3. La pesta dels anys 1401-1402 a Cervera	69
3.1. Tensions amb l'aljama	74
3.2. La contractació de metges en temps de pesta	77
3.3. Realització d'autòpsies	79
3.4. El final de l'epidèmia	80
4. Conclusió	81
Bibliografia	82

Gestionar una epidèmia. El Consell de València davant la pesta de 1489-1490... 87	
Frederic Aparisi Romero	
1. Introducció.....	87
2. La cronologia de la pesta	88
3. Prevenir la propagació de la pesta	94
4. Per “levar aquesta pestilència” i per “socórrer els pobres ferits del mal”	97
5. Conclusió	100
Bibliografia	101
Crema València: la pesta valenciana de 1647-1648..... 105	
Gennaro Varriale	
1. Introducció: “Calles ardiendo en el contagio”	105
2. Interpretacions, entre inclemència meteorològica i ira divina	106
3. Reaccions, des del tancament de les portes fins a la malaltia del virrei.....	112
4. Conclusió	120
Bibliografia	121
La pesta d'Oriola de 1648	125
Text adaptat per Carmel Ferragud i Alfons Zarzoso a partir de les aportacions originals de: Luis García Ballester i José M. Mayer Benítez (1976)	
1. La crisi demogràfica i de subsistències	134
2. Mesures sanitàries de caràcter col·lectiu adoptades.....	139
Bibliografia	142
L'epidèmia de 1647-1648 en l'entorn rural de la comarca valenciana de la Ribera del Xúquer: el cas d'Alzira	145
Carmel Ferragud	
1. Introducció.....	145
2. La gestió municipal en temps epidèmic.....	147
2.1. Gestors	148
2.2. El tancament i les seues conseqüències	151
2.3. Els espais de la malaltia: aïllaments i quarantenes, entre casa i l'hospital	153
3. Els professionals de la medicina en acció	155
4. Els efectes demogràfics de la pesta a Alzira, dins el context riberenc.....	157
5. Conclusió	160
Bibliografia	162
Epidèmies globals i gestió municipal. Mallorca, segles XIX-XX	167
Pere Salas-Vives i Joana M. Pujadas-Mora	
1. Introducció.....	167
2. El marc legal i institucional	169
3. Pesta, febre groga i còlera: guerra a la pudor.....	171
3.1. La pesta de 1820 i la higienització de la mort	171

3.2. Millorar l'accés a l'aigua i a l'aire	172
3.3. Pal·liació de la misèria	173
4. Aïllament i contagionisme	174
4.1. Participació subsidiària dels ajuntaments en els cordons militars del litoral	174
4.2. Acondonaments municipals: de la legalitat a la il·legalitat	176
4.3. Hospitals provisionals	177
5. Des de la introducció de la microbiologia a la grip de l'any 1918	178
5.1. Desinfecció i aparició del laboratori municipal	178
5.2. La grip del 1918: entre l'ambientalisme i la nova epidemiologia	180
6. Conclusió	182
Bibliografia	183
Epidèmies, professions liberals i espais de ciència a Barcelona, 1884-1995	187
Alfons Zarzoso	
1. Introducció: un afer municipal.....	187
2. El municipi com a agent de professionalització.....	189
2.1. El Cos Mèdic Municipal	190
2.2. El Cos Veterinari Municipal	194
3. El municipi com a agent de medicalització.....	196
3.1. La construcció del Laboratori Microbiològic	197
3.2. La construcció de l'Escorxador	199
4. Pèrdua d'espais de ciència en temps d'especulació urbanística	202
4.1. L'Escorxador	202
4.2. El Laboratori	205
5. Conclusió	206
Bibliografia	207
La grip de 1918-1920 a la província de Girona: col·legis professionals, autoritats i premsa enfront de la pandèmia	215
Lluís Coromina Verdaguier i Pau Font Masdeu	
1. Introducció.....	215
2. Balanç historiogràfic.....	217
3. Agents socials i mesures.....	219
3.1. Col·legis professionals.....	219
3.2. Actuació governamental i la seva maquinària	222
3.3. Administració local.....	224
3.4. Poder eclesial	226
3.5. Mitjans de comunicació	227
4. Conclusió	229
Bibliografia	230
A tall de cloenda.....	237
Alfons Zarzoso i Carmel Ferragud	

LOS MORISCOS DELA EX
PULCIÓN. ENBARCADOS. EN EL
CRAY. DE VALENCIA. QUE VOLVY
ARIAMENTE QUISIERON PAGAR
LETE. ASISTIENDO. EL B. VAZIE
DEL REAL CONCEJO. FVERON QVN
MIL. SEISIENTOS. IOVNE. ILOS
IÑOS QUE AVIAN QVEDADO
CÓ LOS GRANDES FVERON
de 2286.

Introducció: les epidèmies en l'espai viscut

 Carmel Ferragud

*Institut Interuniversitari López Piñero
Universitat de València.*

 Alfons Zarzoso

*Institució Milà i Fontanals de Recerca en Humanitats,
CSIC, Barcelona.*

Historiar les epidèmies no deixarà mai de ser un objecte d'interès historiogràfic. La rellevància i l'impacte d'aquests esdeveniments al llarg del temps han sigut massa grans per a abandonar-ne l'estudi. I encara més si tenim en compte que habitem en un món on estem abocats a viure en un estat d'alerta que obliga a la reflexió permanent. Les possibilitats analítiques que ofereixen les epidèmies són extraordinàriament àmplies i complexes: la política, l'economia, la demografia, la medicina, la cultura... Quin àmbit no es veu sotragat per la por i la incertesa? L'arribada de la malaltia epidèmica sempre comporta una crisi, permet veure les esquerdes d'una societat, però també les seues forteses. Les societats mediterrànies, estructurades en forma d'administracions estables des del període medieval, van prendre consciència col·lectiva del significat de les pestilències i de les

- ◀ El port de València, com tants altres, va ser escenari de moltes mesures preventives i de control per evitar l'arribada de la pesta. *Embarcament dels moriscos al Grau de València*, Pere Oromig, c. 1612-1613. (Col·lecció Fundació Bancaixa).

conseqüències que podien comportar. No sols en termes d'una mortalitat catàstrofica, sinó també com a generadores del caos, del desordre social i econòmic. Malgrat l'aparent migradesa de les eines disponibles, aquelles societats es van organitzar per tal de fer front a les epidèmies. I el marc de l'administració local, quan encara faltava molt de temps perquè hi haguera Estats forts i administrativament capaços de donar solucions eficaces, va esdevenir l'escenari organitzatiu de lluita primer i principal. La tesi que defensa i mostra aquest llibre és que aquesta acció política municipal, situada a les viles i ciutats de l'antiga Corona d'Aragó, es va perllongar en el temps. La ciutat ha sigut des de l'època medieval i fins ben entrat el segle xx l'espai on les autoritats ciutadanes han desplegat tot un seguit de mesures polítiques i d'inversions econòmiques, d'abast i profunditat desiguals, que han servit per a lluitar contra la pestilència, prevenir-ne la presència o maldar per recuperar l'ordre social de cada moment. Les fonts susceptibles d'estudi són també enormes: arxivístiques, literàries (memòries, dietaris, novel·les...), artístiques (pintura, arquitectura, música...), etc. Per no perdre's en un munt d'informació de gran abast, sovint la mirada microscòpica de l'historiador envers una realitat local, un espai viscut, pot ajudar a analitzar detingudament els esdeveniments que suscita l'arribada, la gestió i la sortida del contagi, amb l'esperança que el següent episodi tarde a fer-se present. Aquesta és la mirada que hem adoptat en aquest llibre.

La tradició municipal que defensem ací ha sigut un escenari central per a bona part dels historiadors des de mitjan segle xx. L'interès per la geografia i la demografia històriques va contribuir a una primera onada d'estudis centrats en els aspectes socials i econòmics de la història dels territoris de la Corona d'Aragó des de l'època medieval fins a la contemporaneïtat. La professionalització de la història de la medicina, a partir dels anys 1970, va introduir noves estratègies d'anàlisi i una mirada antropològica fruit de les lectures dels historiadors de la medicina centreeuropeus. Això ha sigut un punt de partença per tal d'aprofundir en aspectes i escenaris que han proporcionat resultats cada vegada més elaborats, tot mostrant una panoràmica complexa. L'evolució d'aquest coneixement ha sigut, però, molt dependent de les forces locals, del pes de les tradicions historiogràfiques centrades en els períodes medieval, modern o contemporani. Al llarg de la dècada del 1990 es va produir un bon grapat de tesis doctorals centrades en les grans ciutats, en diferents cronologies de les èpoques esmentades. A nivell acadèmic, si bé semblava que la història medieval perdia interès i estudiosos, des de l'inici del present mil·lenni la situació ha sigut molt diferent. De fet, avui la història de les epidèmies medievals a l'antiga Corona d'Aragó gaudeix d'una salut robusta, i són nombroses les publicacions relacionades, i de gran abast el coneixement disponible; encara proliferen projectes tan ambiciosos i il·lustrosos com *Mortalitas*, liderat per Pere Benito i Albert Reixach, de la Universitat de Lleida. No ha sigut igual, ni molt menys, la situació per a les tradicions historiogràfiques moderna i contemporània. Potser ha rebut més atenció el període més recent. Les mancances, tant de coneixement com d'atracció professional, sobre l'època

moderna són clamoroses. Tot i així, abans i després de l'esclat de la COVID-19, que ha tingut un paper decisiu en la renovació dels estudis, s'han produït noves publicacions que tornen a fer palesa la centralitat d'aquest afer.

Hem de reconèixer que disposem d'arxius que custodien un volum de documentació realment excepcional, tant quantitativament com qualitativa. Encara queda molt per explorar, com demostren els treballs que ací presentem. Només grans projectes, amb moltes mans treballant-hi, poden aconseguir buidatges de documentació susceptibles de fer-hi una aproximació global, diguem-ne *d'Estat*. Cal molt de temps i calen molts recursos; calen, aquests projectes, però mentrestant una mirada local com la que ací aportem pot resultar ben engrescadora. I certament, la tradició d'estudis locals als territoris de parla catalana és forta, catalitzats a través d'infinidat d'assemblees i reunions científiques d'àmbit comarcal o local, de revistes modestes però gens menyspreables, i d'innombrables volums miscel·lanis i monografies. Ens emmarquem en una tradició, doncs, pregona, però que mira cap a la historiografia internacional, amb la qual dialoga. La col·lecció "Estudis d'Història Local" de la Universitat Politècnica de València és una passa més en aquesta trajectòria ja llarga.

En el llibre hem volgut fer un llarg recorregut per la història, del segle xv al segle xx. Podríem haver escollit per al nostre propòsit una infinitud d'escenaris que ens serviren d'exemple. Qualsevol municipi, gran o petit, sobre el qual es conserve documentació seria susceptible de convertir-se en un estudi de cas. Tanmateix, hem optat per fer la tria adreçant-nos a investigadores i investigadors que coneixíem per la seua trajectòria historiogràfica o bé perquè desenvolupaven en el moment que organitzàvem el volum recerques que podien ser interessants per al nostre propòsit.

Quatre treballs s'emmarquen en la tardor medieval, i aborden les pestes que hagueren d'afrontar municipis com ara Alzira, Cervera i altres municipis catalans, o València. La primera fou una de les viles importants del Regne de València, per bé que els seus exigus 5000 habitants ens puguen semblar avui ben minsos. Salvador Vercher, arxiver de la mateixa ciutat, bon coneixedor dels fons documentals del municipi, ens proporciona una mirada sobre el món mèdic alzirenc, la seua configuració amb el temps, la composició i rellevància dels seus practicants, el paper determinant que aquests darrers desenvoluparen des de temps medievals en la gestió de l'entorn urbà i rural aconsellant les autoritats, i la difusió hospitalària. Vercher analitza alguns problemes de salut endèmics als quals s'hagueren d'enfrontar els riberencs del Xúquer, com ara el conreu dels arrossos i els problemes sanitaris que ocasionava, i el sempitern debat a l'entorn de la tria entre l'economia o la salut. I, finalment, analitza els moments extraordinaris de les pestilències, amb detalls magnífics sobre la col·laboració entre la medicina, el poder local i el poder religiós, les pors i els neguits, la percepció del perill, la

fluïdesa de la informació sobre els contagis, les fugides de les elits o la seua gestió sobre el terreny enfrontant-se a la mort, el control dels aliments per als malalts, etc.

Albert Reixach, membre com ja s'ha dit de *Mortalitas* de la Universitat de Lleida, gran coneixedor de la temàtica, ens ofereix una perspectiva detalladíssima del paper que tingué la religiositat a Catalunya en la cerca de remeis, amb la renovació i l'ampliació de cultes a sants profilàctics, entre la meitat del segle XIV i els inicis del XVI. El recurs, ja ben conegut, a les pregàries, rogatives i processons se'ns mostra amb una complexitat extraordinària, absolutament inextricable de la resta dels recursos aplicats per les autoritats civils; Reixach insisteix en la idea, ja mostrada per altres historiadors, que les respostes religioses i les mèdiques no avançaren en una evolució lineal, i que la coexistència d'ambdues, alhora que la preferència per unes o altres segons el moment, fou una tònica en tot el període.

Guillem Roca, que té una producció notable centrada en la història de la medicina, l'ordre sanitari de les ciutats i els hospitals, ens acosta, després d'un escorcoll sistemàtic de l'arxiu de la vila catalana de Cervera, a un episodi molt concret, la pesta del 1402, i ens adverteix d'una circumstància que es repetirà en altres capítols del llibre: l'epidèmia no va aconseguir parilitzar del tot l'economia, la mobilitat de les persones, ni les fires i festes... Només en moments molt concrets es va arribar a un cert col·lapse, però encara així les persones maldaven per continuar fent les seues vides; les autoritats no pogueren trencar fàcilment aquesta dinàmica amb les seues actuacions.

Finalment, Frederic Aparisi, historiador que també ha afrontat aspectes de la història de la medicina i dels hospitals, aborda l'epidèmia que l'any 1490 a València va menar Lluís Alcanyís –metge convers eminentíssim a qui el mateix Aparisi ha dedicat els darrers estudis biogràfics més renovadors– a escriure el seu cèlebre *Regiment de la pestilència*. Un episodi tan impactant també ha deixat un rastre documental que ha portat Aparisi a posar damunt la taula les circumstàncies que esperonaren el malaguanyat Alcanyís a l'escriptura d'un tractat adreçat als seus conciutadans.

Per a l'època moderna hem optat per l'estudi d'una sola epidèmia, però que sens dubte es va convertir en la de referència: la pesta dels anys 1647-1648. Més concretament, ho fem focalitzant-la al Regne de València. Aquesta epidèmia va interessar ja fa dècades els historiadors de la medicina, però cal dir que fins a dates recents no ha tornat a suscitar un clar interès historiogràfic. És ben conegut l'impacte que va tenir a les ciutats de València i Oriola. Per al primer cas, Gennaro Varriale fa una aproximació amb un volum documental fins ara no explorat en tota la seua magnitud. La seua és una mirada que explica com els poders laics i religiosos s'enfrontaren al contagi, com l'abordaren i com s'anaren transferint la informació entre si. La seqüència d'esdeveniments és desgranada amb una sorprenent minuciositat analítica. Arribar a aquest detall només és possible quan

durant tres anys s'ha fet un escorcoll sistemàtic d'arxius, alguns fins ara inexplorats per a l'estudi de les epidèmies, i se'ls ha anat posant sàviament en relació amb el gran devesall historiogràfic internacional sobre la temàtica.

Per a la segona de les ciutats, Oriola, hem volgut recuperar un treball ja clàssic. Com a conseqüència del *Primer Congreso de Historia del País Valenciano*, celebrat a València del 14 al 18 de abril del 1971, cinc anys més tard van aparèixer publicats per la Universitat de València, quatre volums esplèndids i gruixuts a manera d'actes.¹ En el tercer d'aquests volums hi havia dos treballs signats per dos investigadors que en aquell moment eren joves: Luis García Ballester i José Manuel Mayer Benítez. El primer era professor agregat a la Universitat amfitriona de la trobada científica, i el segon, catedràtic de Geografia i Història d'institut, del qual no coneixem cap altre treball publicat. García Ballester, però, es convertiria poc temps després en un referent internacional de la historiografia de la medicina europea, i molt en particular, de la de l'època medieval. La incursió d'aquests autors en l'estudi de la terrible epidèmia de pesta que va afectar el Regne de València en 1647-1648 destaca pel fet que incorpora les eines analítiques i els interessos historiogràfics llavors vigents a Europa. Fou una obra pionera en el panorama espanyol, que mostrava la utilitat de fer un acostament més obert a la malaltia epidèmica i la mortalitat catastròfica des de la història, la geografia i la demografia. García Ballester fa tot just 25 anys que ens va deixar, però el seu mestratge i la seua obra ingent i plena de lucidesa han romàs com un llegat al qual hem volgut retre homenatge. Per a la publicació en aquest volum hem adaptat considerablement tots dos textos. En primer lloc, s'han traduït al català, per coherència amb la resta de capítols, i a més hem fet una revisió dels fragments transcrits de documents d'arxiu i els hem adaptat als criteris moderns. Hem fusionat tots dos treballs a fi de donar-los una coherència completa. En realitat, tots dos haurien tingut sentit com una sola peça des de primera hora, quan es van publicar. Hem adaptat els quadres i hi hem posat un títol, tal com se sol fer en l'actualitat, i també per donar més claredat als lectors de les xifres aportades. I, tot mirant de respectar les dades numèriques, hem refet els gràfics.

El tercer article que aborda l'epidèmia de mitjan segle XVII és el de Carmel Ferragud, dedicat a explorar l'impacte d'aquesta epidèmia en una comarca d'àmbit semirural, la Ribera del Xúquer, i més concretament a la capital, Alzira. La magnífica documentació conservada, entre la qual cal destacar una memòria

¹ Es poden consultar els índex a: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/libro?codigo=324255>

GARCÍA BALLESTER, LUIS; MAYER BENÍTEZ, JOSÉ M., (1976). La peste de Orihuela de 1648: nota previa. En: *Primer Congreso de Historia del País Valenciano* (celebrado en Valencia del 14 al 18 de abril de 1971). 4 vols; vol. 3 (Edad Moderna), València: Universitat de València, pp. 391-400.

GARCÍA BALLESTER, LUIS; MAYER BENÍTEZ, JOSÉ M., (1976). Las crisis demográficas y de subsistencias y las medidas sanitarias de carácter colectivo en la peste de Orihuela. En: *Primer Congreso de Historia del País Valenciano* (celebrado en Valencia del 14 al 18 de abril de 1971). 4 vols; vol. 3 (Edad Moderna), València: Universitat de València, pp. 401-410.

elaborada pel que fou escrivà del Consell, Vicent Xulvi, però també altres fonts municipals i encara parroquials, permeten una mirada a un espai menor, sovint més difícil d'analitzar per la manca d'interès dels professionals en entorns de menor entitat o per la manca de fonts. No és aquest el cas. A Alzira es pot copsar que allò que s'esdevingué a les grans ciutats valencianes també es va reproduir en un entorn rural, no per això aïllat ni desvertebrat al territori. Cal recordar que Alzira era l'únic lloc de pas amb ponts que travessaven el riu Xúquer. Era, veritablement, la clau per a transitar entre el nord i el sud del Regne. Les peculiaritats, amb tot, són advertides i configuren una tessella més del gran mosaic que compon el paisatge epidèmic.

La contemporaneïtat disposa en aquest llibre de tres capítols, dedicats als municipis de Mallorca i de la província de Girona, i a la ciutat de Barcelona. Es tracta d'un període decisiu en la construcció de l'Estat liberal. I ací, tots tres treballs mostren el protagonisme municipal davant la malaltia epidèmica a favor del manteniment de la salut pública. A més, des d'un punt de vista epidèmic, el desenvolupament de la societat capitalista, amb el foment de noves formes de transport, l'increment dels intercanvis comercials i la concentració demogràfica a les ciutats, va afavorir la presència de diferents malalties epidèmiques. La pesta medieval i moderna, si bé no va desaparèixer, va ser substituïda pels cicles epidèmics de la febre groga, el còlera, el tifus i les febres tifoides i la grip. La població de la societat contemporània, fins al primer terç del segle xx, va patir la malaltia epidèmica, i en va tenir una experiència directa terrible, a més d'una memòria de tot el que va viure. Una memòria perduda des de mitjan segle xx. No ha sigut fins a l'aparició de les malalties emergents de la darrera d'aquesta centúria i, sobretot, de les malalties víriques de la primeria del segle xxi, amb la brutal experiència de la COVID-19, que el passat ha tornat a mostrar la importància del coneixement i de l'acció comunitària enfront de l'epidèmia.

El primer dels treballs estudia la lluita contra les epidèmies als municipis mallorquins al llarg del segle xix i fins a la primeria del segle xx. Tot i el marc legislatiu instaurat pel nou Estat liberal espanyol, que va jerarquitzar les administracions públiques des de dalt –Estat, província, municipi– i així va condicionar-ne les competències i la capacitat fiscal, Pere Salas-Vives i Joana M. Pujadas-Mora mostren que els municipis, i en menor mesura la Diputació de Mallorca, van invertir més, i de manera decisiva, en els àmbits de les obres públiques, la beneficència i la higiene urbana. Aquest capítol analitza un període de convivència i transició de les tradicions mèdiques que durant segles han informat les autoritats per al regiment de la cosa pública en matèria de salut pública i de prevenció epidèmica. Certament, les claus de l'ambientalisme hipocràtic no es van perdre del tot, ni van desaparèixer d'un dia per l'altre. Així doncs, la ventilació i la insolació, entre d'altres factors, van seguir vigents a l'hora d'ordenar la ciutat, i van fer de la qualitat de l'aire atmosfèric un indicador de salut al llarg dels segles xix i xx. Aquests principis són a la base de tot un seguit de reglamentacions

i accions que es van traduir en la construcció de cementeris extramurs, l'enderroc de muralles, actuacions per a aportar aigua de boca en condicions, mesures *ad hoc* per a pal·liar les situacions de misèria i pobresa, la controvertida formació de cordons sanitaris per a la protecció interior i exterior de l'illa, o la construcció d'hospitals provisionals en temps epidèmics. Els autors del capítol també aporten arguments per a assenyalar el paper dels municipis mallorquins com a escenari i el de les autoritats locals com a agents principals de l'aplicació dels conceptes bàsics de la bacteriologia a la gestió de la salut pública urbana des de la darrera del segle XIX. I en aquesta matèria, determinades pràctiques lligades al nou espai de ciència anomenat *laboratori* es repetiren arreu: la desinfecció química i l'anàlisi de laboratori. I fou ací on els professionals de l'estat liberal –metges, farmacèutics, químics, etc.– van tenir un paper decisiu en la configuració de la salut pública municipal i en l'enfortiment del nou ordre social, mitjançant una medicalització creixent de la societat.

El capítol novè centra la mirada en el cas de la ciutat de Barcelona sota l'amenaça del còlera del 1884. Així, Alfons Zarzoso reflexiona sobre com les autoritats municipals, malgrat les diferències polítiques, van assumir els principis de la medicina de laboratori per tal de fer front als problemes d'una urbs en creixement, receptora de població, farcida de fàbriques i d'un obrerisme conscient. El capítol fixa l'atenció, d'una banda, en les mesures aprovades que van portar a la creació de dos nous espais, el laboratori i l'escorxador municipals, i dels cossos de professionals mèdics i veterinaris que van contribuir a medicalitzar la ciutat sota els principis de la bacteriologia i a introduir noves pràctiques de control de la població, tant la humana com l'animal. Zarzoso argumenta que l'Ajuntament de Barcelona es va convertir mitjançant aquest tipus d'accions en un veritable agent de professionalització quant a la capacitat de contractació i foment de l'especialització mèdica en un període que s'allarga fins al primer terç del segle XX. D'altra banda, el capítol també es planteja la peripècia històrica dels dos espais esmentats que van singularitzar aquelles polítiques de salut pública. Com és possible que, malgrat els esforços professionals, les inversions públiques i l'abast ciutadà de les accions portades a terme i les mesures preses al laboratori i l'escorxador municipal, aquests espais hagen desaparegut físicament, sense deixar ni una sola pedra, esborrats de la memòria material urbana? Cal cercar respostes en altres conjuntures crítiques de la capital barcelonina, la del tardofranquisme i la del postolimpisme, potser unides per un afany especulatiu i, sens dubte, allunyades d'un esperit de protecció del patrimoni industrial i científic de la ciutat.

Finalment, aquesta secció es tanca amb un capítol dedicat a l'estudi de la grip que va assolir també els municipis de la província de Girona els anys del 1918 al 1920, si bé d'una manera menor des d'un punt de vista demogràfic respecte a la resta de Catalunya. Lluís Coromina i Pau Font proposen una mirada sobre l'afer a partir de la interrelació de tres actors fonamentals i característics de la societat

contemporània: les autoritats polítiques –on també inclouen el poder eclesiàstic–, els experts o professionals de la salut, i la premsa. És rellevant ací destacar que els autors argumenten a favor de la importància d'examinar l'esfera pública gironina per tal d'entendre el pes dels actors i l'abast de les decisions preses en cada moment, tot assenyalant els límits i el caràcter controvertit d'algunes d'aquelles mesures. Certament, aquestes qüestions van gaudir d'un espai destacat a la premsa, que va esdevenir un escenari clau per tal d'observar no sols les accions dictades i la seua possible implementació sinó també les crítiques socials que suscitaren. De nou, l'esclat de l'epidèmia, la por de perdre la vida, la temença respecte a un enemic invisible van tornar a mostrar les esquerdes de l'estructura d'una societat. Els autors aporten testimonis substanciosos, apareguts en els mitjans de comunicació escrits del període, tot mostrant la prelació d'interessos segons els crítics i, en definitiva, la fragilitat de la societat enfront de situacions que, d'una manera o altra, continuen vidents.

Volem agrair als autors la seua amabilitat per haver acceptat la invitació a participar en aquest projecte. També agraïm al Servei de Publicacions de la Universitat Politècnica de València el fet d'haver-nos confiat aquest volum, que estem segurs que és una contribució valuosa i que vol ser també un esperó a la continuació dels estudis sobre les epidèmies del passat.

Carmel Ferragud i Alfons Zarzoso

València-Barcelona, 4 de juny de 2025

Vista general de l'Escorxador municipal de Barcelona, des del Carrer Diputació. Fotografia de Gabriel Casas Galobardes, c. 1931-1932. (Arxiu Nacional de Catalunya, ANC1-5-N-5497). ►

La defensa contra les epidèmies a la Ribera del Xúquer. El cas de la vila d'Alzira al segle XV

 Salvador Vercher Lletí
Arxiu Municipal d'Alzira.

1. Introducció

La vila d'Alzira, amb un ample terme particular, situada al bell mig de la Ribera del Xúquer, era una de les més reeixides en del Regne de València en temps baixmedievals. No obstant això, el segle XV fou una centúria de marcada depressió demogràfica. El 1433 hi havia al terme d'Alzira 1.263 focs (o cases), el 1451 n'eren 898, i 18 anys després, el 1469, s'havia davallat fins als 778 focs, nombre que entre aquest darrer any i el 1505 s'estabilitzà en uns 770 (Furió 1986: 179-180). Era un nucli urbà que exercia la capitalitat sobre un ampli districte, situat al sud de la capital del Regne, a uns 35 kilòmetres, en una comarca fèrtil, generalment excedentària de grans –sobretot de civada–, i ubicat

- ◀ Vista del pont de Sant Gregori, un dels accessos a l'illa fluvial que és Alzira, i lloc de control durant les epidèmies. (Arxiu Municipal d'Alzira).

estratègicament al mig d'una illa natural del riu Xúquer, a mitjan camí entre les dues ciutats més importants del país, València i Xàtiva, les quals prenia com a model de referència en molts aspectes.

Era una població de caràcter intermedi, no una localitat petita, però tampoc una ciutat, encara que per la seua naturalesa i per ser una vila mercat desenvolupava unes funcions semblants a les de les urbs sobre el territori de la seua contribució general (Torres Faus 1999, pp. 111-117), de la qual era el cap.

A les ciutats medievals, com apunta Isabel Falcón (1998, p. 127), hi havia tres aspectes que vertaderament inquietaven els seus dirigents, però també la resta dels seus veïns: l'abastament de queviures; la neteja i l'ornament de les vies públiques; i l'atenció als pobres i malalts desemparats. Al meu parer, encara caldria afegir-n'hi dos més: la preocupació per mantenir en unes òptimes condicions d'eficàcia les infraestructures de defensa, en el nostre cas els murs i valls, i la salut dels veïns. Aquest darrer assumpte no era una qüestió menor, ja que les epidèmies eren un fenomen cíclic al qual calia fer front, i els veïns d'Alzira sabien que no tenien res més preuat que la pròpia salut. És per això que les autoritats municipals arribaran a afirmar que la "conservació de la sanitat dels veïns e habitants de la dita vila e terme de aquella (...) es la pus noble e rica cosa que sia en lo món".¹

Des que el 1348 la pesta irrompé amb força a Europa, es feu cada vegada més omnipresent. La persistència del fenomen de les malalties contagioses ha atret l'atenció dels investigadors sobre la pesta i les epidèmies, els quals han fet notables avanços en les darreres dècades. Així, entre d'altres són importants els estudis sobre aquests infortunis fets per Agustín Rubio Vela, el qual fa temps assenyalava els nous reptes sobre els quals els historiadors s'havien de centrar: exhumació de documents inèdits sobre el tema, establiment d'una cronologia epidèmica sòlida, a fi de diferenciar brots epidèmics locals i generals, així com la incidència directa d'aquests brots en les diferents localitats (Rubio Vela 1994-1995, p. 1182). Aquest estudi vol ser una contribució al tema de les epidèmies i pretén, a través de l'exemple de la vila d'Alzira, mostrar quines eren les respostes que emprenien les viles valencianes per preservar-se contra aquestes desgràcies, atès que les reaccions contra les epidèmies devien ser, si no iguals, sí similars. El fet que Alzira dispose d'unes fonts documentals medievals magnífiques, fonamentalment les derivades de l'activitat dels jurats i del Consell municipal, recomana l'estudi d'aquests documents per a veure com es defensava aquesta població de les "pestilències" cada volta més presents en la societat del segle xv.

Una primera aproximació a aquest tema, el de les pestes a la Ribera del Xúquer, fou feta molt resumidament per les professores Mercedes Gallent i Mª Rosa Muñoz l'any 1980. Aquestes investigadores estableixen una cronologia de les

¹ Arxiu Municipal d'Alzira (AMA). Llibre d'actes dels jurats i Consell dels anys 1489-1490 (LAJC), 03/50, ff. 90r-90v (27 de juny de 1459).

pestes per a la segona meitat del segle xv i els primers anys del xvi: 1450, 1467, 1477, 1489, 1494, 1501 i 1509 (Gallent i Muñoz 1981, p. 314). A partir d'aquestes dades conegudes i moltes més que fins ara eren desconegudes, exhumades de diversos arxius hem bastit el nostre treball.

2. La infraestructura sanitària local i la contractació de professionals sanitaris per a guarir els habitants de la vila

El paper preponderant d'Alzira al Regne de València en temps baixmedievals derivava del seu potencial demogràfic, tot i que bastant afeblit durant la segona meitat del segle xv. També del seu pes polític, amb veu a les Corts, i dels donatius i suports que regularment feia a la Corona, gràcies als quals era obsequiada, com a contrapartida, amb certs privilegis.

Una de les aspiracions del govern local d'Alzira era obtenir certa preeminència entre les viles reials, i, igualment, que la ciutat es convertira en un pol d'atracció per a nous veïns que anaren a poblar tant la vila com les seues alqueries disseminades per la Ribera del Xúquer. Per a aconseguir aquest objectiu, Alzira havia d'oferir una sèrie de serveis, a més d'un mercat interessant per als menestrals, que la posicionaren con un focus atractiu per a prosperar-hi. Una d'aquestes instal·lacions era, sens dubte, una xarxa hospitalària. Alzira, però, no era l'única localitat de la comarca de la Ribera del Xúquer que tenia un hospital; a Algemesí, terme d'Alzira, se'n documenta un el 1475; a Cullera hi havia l'hospital de Sant Joan el 1441; un altre a Sueca, documentat si més no des del 1352; i a Albalat de la Ribera n'hi havia un també des del 1292 (Aparisi i Ferragud 2018, p. 35); fins i tot el petit lloc de Fortaleny en tenia un, potser l'hospital més antic de tots, des del 1276 gestionat pels germans hospitalers antonians.

L'hospital de Santa Llúcia (Aparisi i Ferragud 2018, pp. 33-56; Aparisi Romero 2018, pp. 107-128) tenia els orígens en la deixa testamentària que, el 14 de maig del 1337, va fer el sagristà de la Seu de València, canonge de Lleida, ardiaca d'Alzira, capellà de Sa Santedat i senyor de la Pobla de l'Ardiaca (fundada per ell l'any 1317) mossèn Pere d'Esplugues.² Arran d'aquest testament, els jurats d'Alzira i l'hereu de l'eclesiàstic es convertiren en els patrons d'un hospital ja existent, creat en una data que desconeixem, pel clergue esmentat. En tant que benefactors i administradors de l'establiment sanitari, els jurats feien el nomenament del regent del centre assistencial, *l'espítaler*, veí de la vila, casat i de "bona fama", el qual havia de residir-hi i havia de tenir cura de l'hospital, i, a més, el proveïen de robes, llits i queviures per als pobres allí emparats (Aparisi Romero 2018, p. 108). Així mateix, el govern local també tenia atenció i protecció sobre orfes i nadons expòsits, que a l'hospital eren recollits i tutelats per dides pagades pel Consell, els

² Arxiu de la Seu de València (ASV). Pergamí núm. 9.216 (14 de maig de 1337).

quals a determinada edat donaven en adopció i els afermaven. A Alzira, a mitjan del segle xv, hi havia a més del de Santa Llúcia, dos hospitals més: el de N'Escuder o de Santa Caterina i el d'En Jaume Bossera, ambdós destinats a acollir pobres malalts, i tots dos fruit de sengles deixes testamentàries. De començaments del 1454 data un primer precedent, d'altra banda infructuós, d'unió dels tres hospitals. La fusió en una sola institució sanitària s'adoptaria en sessió del Consell de 22 de juny de 1465. Amb la conjunció d'aquests dos petits hospitals amb el municipal, més antic i més gran, esperaven els jurats, respecte del nou centre hospitalari, "que de tots tres fos fet un spital com fou major honor de la dita vila e los pobres serien millor acollits".³ És a dir, que en primer lloc es persegueix una més alta consideració en el prestigi i la fama de la localitat. Això s'aconseguí després de la petició formulada al Sant Pare Pau II (1464-1471),⁴ i després que aquest donara l'aprovació a través de la butlla pontifícia emesa per a la dita confluència al març del 1465 (Rodríguez de Arellano Corbí [1995], p. 20).

Els patrons i administradors de l'hospital de Santa Llúcia no confiaven en la viabilitat econòmica de fons exclusivament municipals. Atès que Alzira no era propietat de cap noble d'alta dignitat que poguera beneficiar l'hospital, sinó que es tractava d'una vila reial, el govern local procurava que tothom coneguera bé el manament reial, a través de crides públiques, com ara l'efectuada a l'agost del 1450, en un moment d'alta mortalitat a la ciutat de València, que obligava a qui tenia béns i possessions en terres de reialenc a donar anualment almoines a hospitals i llocs religiosos siga en diners, siga en fruits.⁵

Cal assenyalar que l'allotjament dels pobres malalts a l'hospital de Santa Llúcia d'Alzira implicava l'assistència mèdica a cura de l'administració municipal. Així fou, si més no des del 1413, any en que es documenta el primer metge que atén els acollits a l'hospital, Joan de Sales (Ferragud Domingo 2006, p. 102).

Una de les missions dels poders locals a les viles del Regne de València era la de vetlar pel bé comú de tota la col·lectivitat que vivia sota la protecció de les muralles o en ravals extramurs. Els jurats esperaven fer més grans les seues poblacions i treballaven per aquest objectiu, i això passava irremediament per anant adquirint trets de distinció que feien que s'acostaren cada vegada més cap a models de vida ciutadana més refinats, com ara tenir un rellotge públic, un graner comunal, escoles de gramàtica, carrers empedrats, cases cobertes de teules i no de palla, convents, hospitals, milícia urbana, i, per descomptat, els serveis dels diversos professionals sanitaris; totes aquestes eren aspiracions i realitats per les quals maldaven els jurats de les viles més reeixides del país.

³ AMA. LAJC 1465-1466, 03/55, ff. 21v-22v (22 de juny de 1465).

⁴ AMA. LAJC 1465-1466, 03/55, ff. 303r-303v (8 de maig de 1466).

⁵ AMA. LAJC 1450-1451, 03/41, ff. 30v-31v (5 d'agost de 1450).

Tant la capital del districte, Alzira, com les principals alqueries o llocs, que en definitiva actuaven com a carrers de la mateixa vila –ens referim a Algemesí, Carcaixent, Guadassuar, entre d'altres–, com encara les diverses senyories del seu terme general eren un territori que demanava professionals i menestrals de caire divers; entre els primers, notaris i assistents sanitaris, i entre els segons, sabaters, sastres, pellissers, blanquers, carnisers, teixidors i d'altres artesans. Efectivament, de professionals sanitaris n'hi havia de diverses menes. A la Corona d'Aragó es va consolidar un model assistencial i sanitari que feu que des de la noblesa fins al camperolat, des dels burgesos fins als eclesiàstics, tots volgueren comptar amb els serveis mèdics dels seus professionals. Una primera divisió la podem establir en funció dels pacients, metges, apotecaris, barbers i cirurgians per a atendre els hòmens i les dones, sense oblidar els saludadors, i certes dones que tenien entre altres menesters domèstics ocupar-se de les primeres cures a casa (Ferragud 2007, p. 27; 2021b, pp. 98-111), i d'altra, menescals per a guarir el bestiar, particularment l'equí (Ferragud 2018, pp. 175-196).

Per a exercir alguna activitat sanitària és obvi que calia una formació d'anys. Cal assenyalar que l'ensenyança de la medicina a la València del segle xv no estava institucionalitzada. Hi havia diverses escoles mèdiques, les quals eren participants de les diverses tradicions o corrents científics presents en la societat valenciana –la jueva, la musulmana i la cristiana–, però en definitiva i en última instància, es tractava d'un aprenentatge artesanal (Arrizabalaga 1983, p. 30). Hi havia dues possibles vies per a accedir a la professió de metge, la d'adquirir coneixements a través d'escoles municipals i eclesiàstiques i en estudis generals (llegiu-hi universitats) i la d'afermar-se per un determinat nombre d'anys a un metge (o cirurgià) com a aprenent d'uns sabers eminentment empírics i pràctics; era aquesta segona via la que degué servir per als entesos en medicina a Alzira, d'altra banda la via més comuna per tot arreu de la Corona d'Aragó i de l'Europa occidental d'aquell moment (Ferragud Domingo 2006, p. 94). La ciència mèdica hi feu front amb els coneixements mèdics disponibles, com ho palesen els tractats mèdics escrits des de l'experiència, i en el cas de la Corona d'Aragó, amb exemples tan assenyalats com els de Jaume d'Agramont (Agramont 1999) i Lluís d'Alcanyis (Arrizabalaga 2008).

Els físics, els metges més versats en el coneixement general del cos i de la salut i la malaltia, eren contractats pel Consell municipal d'Alzira generalment per una durada d'un any. No obstant això, a l'octubre del 1453, el Consell general, esperonat per grans deutes, acordava prescindir de metge a la vila.⁶ El perfil d'aquests professionals devia ser heterogeni, ja que trobem un metge lleidatà, mestre Joan Rocafort (1451),⁷ i altres de regnícoles, com ara, Francesc Martí, batxiller en medicina (1441), mestre Lluís Sales (1453), Pere Salelles i Antoni Miró

⁶ AMA. LAJC 1453-1454, 03/44, f. 58r (31 d'octubre de 1453).

⁷ AMA. LAJC 1451-1452, 03/42, f. 8v (5 de juliol de 1451).

(1465), Bernat Oliver, i una figura destacada com ara Joan Aznar, donzell, mestre en arts i en medicina, vinculat a Alzira entre els anys 1477 i 1509, que assessorà les autoritats locals en èpoques de pesta (Ferragud 2021a, pp. 151-169).

Cal assenyalar que de tant en tant es produïen col·laboracions entre diversos professionals sanitaris de diverses tradicions culturals. Així, per exemple, a l'agost del 1498, el metge Joan Aznar, habitant a Alzira, emeté, juntament amb el mestre cirurgià Jaume Hervàs, de Carlet, i el sarraí Cilim Camelles, cirurgià i barber, de Llombai, un informe en una *desospitació* sobre la nafra i la seua curació d'un moro d'aquesta última població.⁸

Conèixer amb exactitud els diversos sanitaris del districte d'Alzira és força difícil ja que les fonts documentals són fragmentàries. A més, quasi no sabem res dels sanitaris moros i jueus. No obstant això, hi tenim aproximacions plausibles, en les quals s'han emprat fonts documentals de diverses procedències. Així, per al període del 1390 al 1410, Carmel Ferragud (2016, p. 49) ha estimat que a Alzira hi treballaren 17 apotecaris, 11 barbers, 1 cirurgià i 4 físics o metges. És un indicador de fins a quin punt la societat alzirenca es trobava fortament medicalitzada a la primèria del segle xv (1413), en un moment en el que a la vila i al terme d'Alzira hi vivien al voltant de 7500 habitants (Furió 1995, pp. 184-188). Uns quants anys més enllà d'haver-se traspasat la meitat del segle xv, el 1469, la població alzirenca havia minvat notablement, i se situava en uns 3000 habitants. No obstant això, el nombre de guaridors és quasi idèntic al que hi havia abans de la crisi demogràfica, la qual cosa denota que els veïns haurien rebut una millor atenció medicosanitària. Així, per exemple, els 1465, el nombre de practicants de la medicina a Alzira es distribuïa com segueix: 1 metge, 4 apotecaris, 3 cirurgians i 4 barbers (Ferragud 2016, p. 49). A aquests caldria afegir, si n'hi havia cap, els barbers o cirurgians de la moreria de la vila. El nombre de jueus era tan baix que dubte que tingueren algun sanitari propi. Alguns llocs de la demarcació d'Alzira disposaven de sanitaris nascuts en el si de la comunitat: és el cas del cirurgià Joan Pasqual per a l'Algemesí del primer quart del segle xv (Gallent Marco 1983, pp. 97-104). Alzira, com la resta de viles del Regne, tenia la possibilitat de contractar cirurgians que s'havien format a l'Escola de Cirurgia de València, creada el 1462 (López Piñero 2004, p. 30).

3. Alimentació i salut: la lluita contra el cultiu dels arrossos

Els sabers mèdics, adquirits per l'experiència, la pràctica i l'estudi pels metges i altres sanitaris, penetraren en la societat i hi foren incorporats; la societat reconeixia aquests sabers i vetlava per fer-los servir en la gestió de la salut del veïnat. Aquest fou el cas dels recursos alimentaris necessaris per a preservar la salut i guarir algunes malalties que afectaven el veïnat, entre les quals hi havia les

⁸ Archivo Histórico Nacional (AHN). Nobleza, Osuna. Protocol de Lluís Erau de l'any 1498, caixa. 1.170, doc. 16 (11 d'agost de 1498).

febres. L'existència o no d'aquests recursos era motiu de debats a les assemblees comunals. La disminució, tant d'ous com d'un tipus d'aus, els francolins, fou objecte de preocupació dels governants. Efectivament, al juliol del 1476, un conseller plantejà en una sessió el problema: “en la present vila e terme de aquella no-s troben ous per a la grandissa e infinida gent que jehen de febra, e les gents lo venen aquells a ovatés e a persones revenedores e forasteres e no si n'i troben”. Per reconduir la situació s'acordà prohibir l'eixida de gallines i pollastres del terme, a més de la venda d'ous i pollastres a ovaters.⁹ És ben sabut que les carns de pollastre i gallina eren molt ben considerades pels metges, i el caldo de gallina era molt preuat com aliment per a dèbils o malalts (Gil Sotres 1996, p. 229). El que no és tan conegut és la rellevància del francolí en l'alimentació recomanada pels metges. Aquesta gallinàcia, oriünda del Pròxim Orient, va ser introduïda a la Corona d'Aragó, junt amb els faisans, en temps de Pere el Cerimoniós amb la voluntat d'abastir de caça els seus territoris.¹⁰ Els regiments de sanitat anteriors al segle xv, com el d'Agramont, no contempen aquest ocell entre les carns aptes per a sans i malalts ja que encara no n'hi havia per ací. Sempre s'havia sostingut que els ocells migratoris i els que viuen a prop de zones humides no eren gens recomanables. Tanmateix, Jaume Roig, al seu *Espill* (Roig 2014, p. 237), escrit cap al 1460, ja hi parla de les “francolines” com aliment propi de parteres i malalts. També la ingesta, entre altres, de carn de francolí és prescrita com a bona pràctica de remei terapèutic en el *Regiment de la pestilència* del metge Lluís d'Alcanyís, escrit cap al 1490 (Arrizabalaga 2008, p. 87). A tal punt devia haver arribat la seua importància que la minva de francolins al terme d'Alzira per la caça indiscriminada provocà que l'assumpte es tractara el 1477 en sessió del Consell, atès que els ocells en qüestió es feien servir per a ajudar a recuperar la salut: “alguns vehiins (...) se forcen e treballen de continu caçar o matar francolins en tal manera que en les ortes de la dita vila com mester fos per alguna necessitat de malaltia no-s trobaran francolins, lo que redunda en gran dan (...) màxime que aquells se venen a persones fora terme”.¹¹ Bé podem dir que aquesta au, de gran proliferació, havia estat un bon substitut de les aus de corral, excessivament cares per a moltes butxaques.

Una mostra de les dificultats per a trobar un equilibri entre les necessitats crematístiques i la salut fou el cultiu de l'arròs. Durant els temps baixmedievals, el conreu de la gramínia fou marginal i especulatiu. Era un gra destinat a l'exportació gràcies als seus bons rendiments. Això no obstant, el seu conreu comportava

⁹ AMA. LAJC 1476-77, 03/66, f. 44rv (28 de juliol de 1476).

¹⁰ El document que s'ha donat com a més antic data de 1368, i en ell el monarca demana que una parella de francolins i faisans siguen enviats a l'abat del monestir de Santa Maria la Real de Mallorca per tal que els criés i amb ells es poblaren les terres per a poder caçar-los. Arxiu de la Corona d'Aragó. Cancelleria Reial, reg. 1345, f. 179rv (3 de juny de 1368).

¹¹ AMA. LAJC 1477-78, 03/67, f. 99r (7 d'octubre de 1477). Amb anterioritat, a mitjans de juny de 1445, es feu una crida prohibint caçar francolins ni treure dels seus nius els ocells o els ous en els propers tres anys en el terme d'Alzira. AMA. LAJC 1445-46, 03/36, ff. 5v-6r (9 de juny de 1445).

risks, sobretot per a les poblacions properes als seus camps negats d'aigua, atès que se'n derivaven problemes sanitaris, producte d'una manera de cultivar-lo a través dels sistemes de les escorrenties i estanques (Furió 1986, p. 558), els quals produïen epidèmies de tercianes i quartanes. Efectivament, l'observació dels fets naturals per part dels veïns d'Alzira i l'experiència havien fet veure que les aigües estancades eren perjudicials per a la salut i causa de la proliferació de diverses malalties mortals. Gràcies a les súpliques dels alzirenys, el rei ordenà el 1379 al justícia de la vila el nomenament d'un veí perquè provocara anualment el desbordament intencionat de les aigües del riu dels Ulls, un afluent del Xúquer, per evitar l'arribada de les infeccions a la població i deslliurar-se de les temudes malalties (Ferragud 2006, pp. 91-92).

El que començà sent un problema de la ciutat de València, la insalubritat derivada del cultiu sobretot pel sistema d'escorrenties, si més no des del 1333,¹² s'expandí a altres indrets del país, com es veu a través de la profusió de les disposicions antiarrosseres. Ja se'n tornaren a dictar per a la capital els anys 1342 i 1368 (Beltran Mateu 1984, p. 9). De mesures contra la sembra de l'arròs se'n feren a Castelló de la Plana, els anys 1342, 1375, 1381, 1386 i 1387 (Viciano 2001, pp. 317-318); a la mateixa Alzira com veurem tot seguit, el 1398; i a Xàtiva, el 1403. Hi ha, sobretot, la prohibició de l'abundància de les escorrenties promulgada per a tot el Regne a les Corts del 1401, com a reacció contra les conseqüències nocives de la presència del conreu sobre la salut de la població (Rubio Vela 1989, p. 238). La productivitat elevada del gra i els guanys que ocasionava l'especulació i l'exportació del producte atreïen cada vegada més productors, i aquests factors es convertien en el motor de la seua expansió, malgrat les prohibicions reiterades.

El govern local d'Alzira tenia des de la creació del municipi a mitjan del segle XIII, la prerrogativa del *ius statuendi*. No obstant això, no són moltes les notícies relacionades amb el cultiu de l'arròs als segles XIII i XIV a la comarca de la Ribera del Xúquer, i singularment al districte d'Alzira. Efectivament, els diversos integrants del Consell d'Alzira tenien la possibilitat de proposar a les assemblees de consellers i prohoms una sèrie de normes, de compliment obligatori a la demarcació, és a dir, tant a la vila i les alqueries situades al terme municipal, com en la general contribució. Així, en el Consell general del 25 de març de 1398, s'aprovà una ordenació relativa al cultiu de l'arròs (Lairón Pla 2001, pp. 129-131). En el preàmbul de l'estatut s'invocaven les ordres reials restrictives que en matèria del conreu de l'arròs havia dictat anys arrere el rei Pere el Cerimoniós, en el transcurs d'unes Corts Generals. Sobre la prohibició del cultiu de l'arròs al terme

¹² El juliol de 1333, el Consell de València prohibí el cultiu de l'arròs per ser nociu per a la salut, ja que el seu reg produïa "appletats contrastes, odis e males volentats e corrupció de les aygües, e ço que seria pus greu, nafres e morts". Les prohibicions foren reiterades en gener de 1334 i en juny de 1335 (Roca Traver i Ferrer Navarro 2004, p. 140, 144 i 148).

de València i als de les viles que volgueren acollir-s'hi, s'aprovà acceptar i seguir la dita provisió reial, i "ab veu de crida pública (...) ésser publicada (...) per ço que alcu per ignorància no-s puxa escusar".¹³

Efectivament, a la darrera del mes de juliol del 1398, davant el noble mossèn Eximèn Pérez d'Arenós, senyor d'Alberic, aprovada l'ordenança del Consell municipal d'Alzira, la qual tenia plena vigència, no sols al terme particular d'Alzira sinó també en el de la seua contribució general, comparegueren Pere Gisbert i el notari Antoni Safàbrega, ambdós jurats d'Alzira, i a través d'Innocent de Moya, notari i escrivà de la sala, llegiren la provisió reial promulgada en Corts Generals de prohibició del cultiu dels arrossos i li manaren que dins de sis dies haurien de cessar les escorrenties dels arrossos. En cas contrari, procedirien contra ell i els propietaris dels arrossos, segons determinava la provisió reial. El que perseguien les autoritats locals d'Alzira no era altra cosa que la "conservació de sanitat e profit de la cosa pública".¹⁴

El govern comunal d'Alzira, durant l'estiu del 1438, assenyalava la inconveniència que causava el cultiu arrosser, en tant que exigia una quantitat d'aigua elevada que, es necessitava per a altres sembrats: "per causa de les quals [correnties de arroços e stanties] los jusans regants de la aygua de la céquia Real no han de aquella dita aygua, ne poden regar adaces, paniços e blats menuts".¹⁵ El Consell general aprovava, el 5 de juliol de l'any esmentat, que es feren execucions que preveien els Furs per eliminar-los.¹⁶ Atès que els arrossars provocaven problemes mediambientals i una notable disminució de cabals hídrics a la principal artèria de reg de la zona, és evident que si no es permetia el cultiu de l'arròs al terme privatiu d'Alzira, encara menys havia de permetre's a les senyories enclavades en el terme de la contribució general. En efecte, la darrera del 1439, un missatger de la vila fou enviat amb sengles cartes per denunciar al batle general i al governador del Regne que el lloc d'Alàsquer emprava l'aigua de la séquia Reial per a fer arrossos.¹⁷

És important assenyalar el que passava més al sud del país. L'interès que mostrava una part de les elits de la ciutat més important del migjorn valencià destapa l'afany d'una sèrie de nuclis urbans en els quals es cultivava l'arròs, i es propugnava que aquest fos limitat. En efecte, en el Consell celebrat a Oriola el

¹³ AMA. LAJC 1398-1399, 03/5, ff. 14r-14v (26 de juliol de 1398).

¹⁴ AMA. LAJC 1398-1399, 03/5, f. 34v (30 de juliol de 1398).

¹⁵ AMA. LAJC 1438-1439, 03/30, ff. 27v-28r (4 de juliol de 1438).

¹⁶ "Ítem, fon proposit que per les correnties o stanties dels arroços que-s feyen en lo terme de la dita vila se seguirà gran dan als jusans regants de la céquia Real de la dita vila en tant que los blats menuts e erbes de aquells se perdien e n'i havia clamors molts ja fets. Et tractat del dit feyt fon acordat que y fos feta instància e execucions en los dits arroços e senyors de aquells per la forma ordenada per furs, e açò, encontinent, sens trigua com lo cars o requirà". AMA. LAJC 1438-1439, 03/30, f. 29r (5 de juliol de 1438).

¹⁷ AMA. LAJC 1439-1440, 03/31, f. 83r (23 de desembre de 1439).

8 d'abril del 1459, es va desoir l'experiència dels trastorns sanitaris que causava la gramínia en altres entitats municipals i es mencionaren tres viles, Alzira, a la Ribera del Xúquer, i Borriana i Castelló, totes dues a la comarca de la Plana, així com la mateixa capital del Regne, València (González Hernández 2021, p. 10). En l'esmentada sessió es referenciava el mal que causaven les aigües dels arrossars "a la dita ciutat [d'Oriola] dits orinaven sanch quants bevien de aquella aygua per lo mesclament de la aygua del almargal com sia pus fort corrupció la que's fera per causa de la aygua podrida que l'ayre de la corrupció de la aygua podrida" i ser els responsables dels "despoblats per causa dels dits aroços".¹⁸

Les dificultats en diversos ordres, no sols l'estat sanitari que causava el conreu dels arrossos al terme d'Alzira, s'aguditzaren a mesura que anaven passant els anys. Un dels districtes d'Alzira, l'Horta del Cent, comprenia les alqueries de Carcaixent, Cogullada, Ternils i Benimaclí, i fou la zona on s'agreuja la situació a partir del darrer quart del segle xv, amb conseqüències força dramàtiques. Els camperols de la Pobla Llarga (dita de l'Ardiaca en aquella època) començaren una ofensiva per plantar arrossos al límit del seu terme, tocant al territori de Benimaclí. A principi de juliol del 1476 els consellers d'Alzira identificaven amb nom i cognom la dotzena de culpables de la Pobla Llarga i les causes del mal que patien els de "Benimaclí, que és carrer de la dita vila". En efecte, el dit inquisidor acusava a "vosaltres dits e dessús nomenats" per quan

hajau plantat arroços en les terres e possessions que teniu e posseheu, axí dins lo territori del dit loch de la Pobla, com encara dins terme de la dita vila e terme de Castelló, los quals contínuament teniu de stantia e correntia regant aquells ab grans multitud de aygües, les quals lauran e discorreu dins les terres e possessions que ls vehins e habitants del dit loch de Benimaclí tenen e possehexen en lo territori del dit loch, e molts altres fora lo dit loch, per causa del qual e corrimet de aygües totes les dites terres e possessions que són construïdes dins lo dit territori de Benimaclí se amargalen e no's poden procurar, ni de aquelles se poden haver fruyts alguns, e los arbres en les dites terres són plantats per causa de les dites aygües e discorriment de aquelles se venen a sequear e de fet se sequen.¹⁹

Els problemes generats pels arrossos havien de convertir els habitants de Benimaclí en allò que hui denominariem "refugiats mediambientals" atès que el lloc i les terres circumdants esdevingueren un espai malsà, advers i hostil, que empenyia els seus veïns a fugir-ne, com s'havia esdevingut en casos com el d'Oriola. No serà l'únic lloc que es destruirà; seguirà el mateix camí l'alqueria de Ternils, ja assolada el 1519.²⁰ Molt al seu pesar, els veïns de Benimaclí s'havien

¹⁸ Arxiu Municipal d'Oriola (AMO). Contestador. Llibre d'actes del Consell dels anys 1451-1459, A-29, ff. 56v-57r.

¹⁹ AMA. LAJC 1476-1477, 03/66, ff. 28r-28v (4 de juliol de 1476).

²⁰ AMA. LAJC 1519-1520; 03/107, f. 115r (5 d'octubre de 1519).

convertit en unes víctimes propiciatòries de l'expansió arrossera a la contribució general d'Alzira. Encara trobem entre la documentació municipal dels anys 90 del segle xv esments que refereixen la tràgica destrucció d'aquesta alqueria de l'Horta del Cent. La desaparició d'unes mínimes condicions per albergar-hi vida humana comportà l'assolament dels casalicis a mans dels seus veïns, convertits ara en implacables botxins. Els hòmens de la veïna Pobla de l'Ardiaca “vinguen de nit, e desobren les teulades e s'enporten la fusta, teula e rajola”²¹. En un altre relat de l'enderrocament del llogaret s'indica que al novembre del 1490 “ja no y havia teules, ni cabirons en les cases e estigués, axí com està, en gran deservir de la prefata magestat del dit senyor rey e a vergonya e dan de la dita vila”.²²

Sols hagueren de transcórrer cinc anys perquè la percepció del cultiu de l'arròs començara a canviar. El cultiu d'aquest cereal continuava sent vist com a nociu per a la salut: “en les ortes de la vila cascun any se fa grans desórden en fer arroços, los quals porten moltes malalties, fins a morir gent, e no se'n volen star, e si no sa provehex se n'hi faran molt”.²³ Això no obstant, començà a ser contemplat amb una permissivitat no mai vista, si més no en una part del terme. I així, en sessió del Consell de 24 de febrer del 1496

fonch conclús quant al fet dels arroços que sia prohibit, que arroços no-s puxen fer en les ortes de la dita vila tant quant té tirant lo riu dels Ulls ençà, e dellà lo riu se'n puxen fer e dellà la cèquia de Alfara, axí com tallen les margalls de la dita cèquia, e si u faran sia arranquats e executades les penes del Fur, ço és, XX sous per fanecada. (Martínez Pérez i Martínez Ruiz 2016, p. 155)

Malgrat que el perill sanitari tenallava cada vegada més els habitants no sols dels ravals de la vila sinó també d'alguns dels principals llocs del terme, com ara Guadassuar i Algemés, i encara petites alqueries com El Toro, Cabanyes i altres, fou concloent el grau de pobresa de la població per finalment autoritzar la plantació dels arrossos en determinades partides. Els consellers optaren pel pragmatisme. En la sessió del Consell general de 10 de maig de 1496, s'invocaren principis morals, com ara “la indempnitat de la dita vila e la utilitat del poble”, els quals es contraposaven a la “grandíssima necessitat e pobrea, axí en la dita vila, ravals e lochs de aquella”. Més valia la pena morir de malaltia que de fam. I així fou com s'acordà que

fonch conclús que cascú qui vulla fer-ne faça, atesa la necessitat que huy és entre les gents de la vila, *iuxta* forma de privilegi parlant dels arroços per aquest any perquè ja los dits arroços són plantats faria molt gran dan als vehïns de la vila, posats en strema necessitat e misèria, los quals se facen, sens pena ninguna, com al present any sia molt mester se facen. (Martínez Pérez i Martínez Ruiz 2016, pp. 155-156)

²¹ AMA. LAJC 1490-1491, 03/79, ff. 77v-78r (31 d'octubre de 1490).

²² AMA. LAJC 1490-1491, 03/79, ff. 80v-81r (3 de novembre de 1490).

²³ AMA. LAJC 1495-1496, 03/84, f. 130r (24 de febrer de 1496).

El camí restava expedit. I amb el transcurs del temps, les tercianes i les quartanes es convertirien en malalties cròniques de la regió. Ja en l'època moderna s'encunyà una dita a la comarca de la Ribera amb referència a una població situada en l'antiga contribució general d'Alzira: "Si vols viure poc i fer-te ric, ves-te'n a Alberic" (Sanchis Guarnier 1992, p. 120).

4. Disposicions per preservar-se de la pestilència

Davant el perill de contagi de qualsevol epidèmia a Alzira es poden observar dos tipus de mesures, les unes instigades des del govern local, i les altres corresponents a un àmbit purament privat. Entre les primeres, les públiques, cal entendre que moltes eren hereves de respostes a crisis ja viscudes amb anterioritat.

En primer lloc, hem de referir-nos a un component propi d'una societat tan impregnada de religiositat com ho era la medieval. Aclamar-se a la divinitat era una primera pulsio vital. En part això es derivava del fet que els eclesíastics, des de les troncs de les esglésies on feien les seues prèdiques, llançaven el missatge que les desgràcies que patia el poble de Déu eren causades pels seus pecats i es devien al seu viure dissolut (Ferragud 2014, pp. 27-45). Així doncs, una manera d'aplacar la ira divina era renovar l'aliança del poble amb el Creador. I, per a això, res millor que els actes públics d'exaltació de la fe que es manifestaven en les processons on els compungits penitents cridaven "Senyor Deus, misericòrdia, misericòrdia!", i també, és clar, amb misses. De tant en tant, segons la gravetat de l'epidèmia, es recorria a les celebracions religioses que suposadament oferien beneficis, i que el papa Climent VI (1342-1352) havia atorgat a mitjan del segle XIV. Així, per exemple, s'esdevingué al juny del 1459, quan el Consell municipal de València ordenà fer cinc celebracions eucarístiques contínues a partir del dia 28 del dit mes, tot per apaivagar la pestilència que patia la ciutat. Aquestes misses s'haurien de fer tant a l'altar major de la Seu valentina com als altars majors de totes les parròquies de la diòcesi, i per tant, també a les dues parròquies d'Alzira: Santa Caterina i Santa Maria.²⁴ I a les mateixes parròquies es repetirien les misses en diverses ocasions i pel mateix motiu.

Les autoritats civils d'Alzira, sobretot coincidint amb la presència de brots epidèmics, ordenaven mesures que tendien a reformar la vida moral dels veïns. Es volia reprimir els vicis derivats del comerç sexual i del joc:

los magnífichs justícia e jurats foragiten de la dita vila qualsevol dones que sien males e vixquen deshonestament, e que no permeten deguna natura de jochs, ans leven aquells e que qualsevol que jureran sien executats, e que qualsevol que en casa sua tindrà deguna natura de jochs e los que

²⁴ Arxiu Municipal de València (AMV). Manual de Consells dels anys 1455-1460, A-36, f. 187v (25 de maig de 1457).

jugaran e juradós sien executats en aquelles penes que ja per ordinacions de la dita vila són tenguts, sens deguna gràcia, e que façen processons, mises e altres pregàries.²⁵

Especialment reprovables eren les actituds dels religiosos, “capellans e frares”, que aixoplugaven dones a les seues cases. Aquell concubinatge, que tant perseguïen les visites pastorals, era motiu també, sens dubte, de la ira divina. Algunes eren ben conegudes i eren esmentades pel seu nom i cognom perquè no hi haguera dubte de qui havia de ser expulsat de la vila.²⁶

Una possible explicació de les disposicions punitives envers el joc podrien ser les blasfèmies que proferien els perdedors en les travesses, però també podrien interpretar-se com una restricció que pretenia que no hi haguera aglomeracions de gent que propiciaren amb el seu contacte els contagis epidèmics. En efecte, en funció de les pestilències, les autoritats locals dictaminaven disposicions i ordenances municipals que tendien a conformar un cordó sanitari amb el qual es poguera aconseguir l'aïllament de la població i es minimitzaren les possibilitats de contagi (Rivera Sentís 2022, pp. 59-75).

A Alzira, com a les principals capitals i ciutats de la Corona d'Aragó, des de mitjan del segle xv començaren a implementar-se mesures de tancament i control del pas de persones i mercaderies. En aquest sentit, es posaven guardes als portals de la vila per a impedir l'entrada de persones provinents de llocs infectats. No obstant això, els governants sabien que hi havia parts de la població –ens referim als dos ravals, el de Sant Agustí i el de Santa Maria– que estaven més exposades perquè s'ubicaven extramurs (Rivera Sentís 2022, pp. 59-75). Alzira, durant alguns episodis virulents de la pesta en altres llocs del país, era percebuda com una vila segura, lliure de pestilència, un lloc en el qual hom podia refugiar-se momentàniament. De vegades, com ara al juny del 1439, s'hi permetia l'entrada dels qui fugien de llocs contagiats, però no havien emmalaltit.²⁷ En altres ocasions, al juny del 1459, no es permeté acollir cap foraster procedent de zones infectades com ho eren la ciutat de València, les viles de Cullera i Corbera, i els llocs de Sueca i Castelló de Xàtiva. En aquesta ocasió, sembla que tingué un paper preponderant en l'acord del Consell la manifestació del metge de la vila: “e com segons cors de medecina, segons opinió de físichs lo dit mal sia contagiós”.²⁸

²⁵ AMA. LAJC 1489-1490, 03/78, f. 107r (27 de novembre de 1489).

²⁶ Altre acord municipal relatiu a l'expulsió de les prostitutes de la vila i ravals i que tots els jocs siguen prohibits en AMA. LAJC 1439-1440, 03/78, f. 30v (8 de juny de 1439). A inicis de desembre de 1489, el govern local deteminava “que cascun diumenge fos feta processó e que les dones que vivien desonestament fossen lançades, ço és, Francina Margalida, de Cotes, e una dona que stava en casa o prop casa de na Torres fossen bandejades, e altres que n'hi havia que-s dehia se tenien per alguns capellans e frares que-ls fos manat no-ls aculguesen”. AMA. LAJC 1489-1490, 03/78, f. 119r (7 de desembre de 1489).

²⁷ AMA. LAJC 1439-1440, 03/31, f. 35v (15 de juny de 1439).

²⁸ AMA. LAJC 1459-1460, 03/50, ff. 88v-89r (27 de juny de 1459).

En alguns moments, com per exemple, en juny de 1489, es requeria, perquè els forasters foren acollits en hostals, un vistiplau després d'haver-se presentat davant el justícia, o el seu lloctinent, o bé davant els guardes dels portals.²⁹

Certament, les autoritats locals tenien una necessitat imperiosa d'estar permanentment informades de quins eren els llocs on es produïen brots epidèmics. A fi de preservar la població de contagis de qualsevol natura era una urgència del govern de la vila tenir un coneixement actualitzat de les poblacions del país on hi havia malalties contagioses. Cal suposar que aquesta mena de notícies, les dels llocs infectats, s'estenia ràpidament, i que els traginers i els formenters –que eren en nombre elevat a la vila i la comarca– que subministraven gra des de la Ribera del Xúquer a l'almodí de la ciutat de València donarien la informació que obtingueren als jurats i Consell d'Alzira, més encara si alguns d'ells eren membres de l'assemblea de consellers i prohoms. En les sessions del Consell hi apareix de tant en tant una geografia epidèmica, la dels llocs infectats per malalties mortals més o menys propers a Alzira, com ara a la darrera de juny del 1459:

per lo honorable en Pere Lòpiç de Pomar, donzell, jurat en cap (...) que en la dita vila, ravals e terme de aquella no sàpia hom que y haja malalt algú de pestilència e vèrtolles, les quals corren per lo regne de València, e s sàpia de cert que en la ciutat de València e viles e lochs del dit regne, senyaladament en la vila de Cullera, lochs de Çuequa, Riola, Castelló de Xàtiva se moren molt fortment.³⁰

L'octubre del 1460 es vetà l'accés a la vila a tota persona que vinguera “de Cullera, de Oliva, de Fortaleny, de Gandia”.³¹

A més, però, cal advertir que el Consell municipal de la principal vila de la Ribera del Xúquer també s'assabentava de les ordinacions que establien altres localitats importants més o menys pròximes, com ara Gandia, sobre determinats assumptes entre els quals hi havia la necessitat de frenar episodis contagiosos.³² Amb l'aplicació d'ordenances restrictives de moviments de la població, similars a les establertes per altres viles, les autoritats locals de la Ribera trobaven un marc escaient per a fer més forta l'aplicació de mesures que alguns podrien titlar d'antipopulars, ja que podien basar-se en precedents d'altres llocs.

²⁹ AMA. LAJC 1489-1490, 03/78, f. 5rv (13 de juny de 1489).

³⁰ AMA. LAJC 1459-1460, 03/50, f. 88v (27 de juny de 1459).

³¹ AMA. LAJC 1460-1461, 03/51, f. 77rv (4 d'octubre de 1460).

³² “(...) per bé útil del bé comú de la dita universitat se faria ordenació que, sots certa pena, algú no aculga strangés fora la dita vila e terme de aquella, com la vila de Gandia se digua que y haja feta ordenació consemblant e votat fon conclús que fos remés a Consell general”. AMA. LAJC 1459-1460, 03/50, ff. 88v-89r (27 de juny de 1459).

La limitació de moviments dels veïns de la vila dins del terme municipal i per un temps determinat era una altra mesura en mans del govern local. Efectivament, era costum entre les elits d'Alzira soterrar-se al monestir jerònim de Santa Maria de la Murta. La notícia de la mort per causa de la pesta d'un personatge com don Joan de Guayano, esdevinguda el juny del 1489, va transcendir i quan els veïns s'assabentaren que fou soterrat al dit monestir, això causà un malestar notable ja que havia “mort de pestilència, e que los frares de la dita casa, de totes hores venien a la vila e los de la vila anaven a la Murta per què era mester provehir-hi perquè se'n poria seguir alguna congoxa”. A fi d'apaivagar el descontentament generalitzat, les autoritats establiren una quarantena:

que deguna persona (...) no gos anar al monestir de la Murta fins passats quaranta dies e si ho farà que aquell ab tota sa casa sia bandejat de la dita vila e terme de aquella, a temps de quaranta dies. E que per semblant de quaranta dies degun frare, o altre de la dita Murta, no vinga a la vila e terme de aquella.³³

Una resposta recomanada pels metges per preservar-se del contagi era reduir a un mínim qualsevol possible contacte amb persones infectades. Això implicava l'aïllament de qui volia conservar la salut pròpia i la de la seua família. Els segments més benestants de la societat alzirenca tenien una sèrie d'heretats amb masos al *hinterland* rural de la vila on podien refugiar-se. Aquestes possessions rurals, amb els seus habitatges i equipaments, no sols els proporcionaven refugi en aquests moments difícils, sinó que, a més, actuaven com una mena d'escut davant de possibles crisis frumentàries, ja que en aquestes propietats hi havia una sèrie d'utensilis i pertrets per a portar una vida autosuficient. La fugida de llocs infectats de malalties contagioses es produïa seguint un conegut consell llatí: *fugere cito, longe et tarde reverti* ('fuig prompte i lluny, i torna tan tard com pugues') (Arrizabalaga 1998-1999, p. 17). La fuga de part de la població dels nuclis principals on tenien el seu cap major, ja fora a la vila, ja als seus dos ravals, provocava una sèrie de problemes fiscals al municipi. El govern local, en sessió de mitjan 1490, es queixava que aquesta fugida perjudicava la recol·lecció de la cisa de les carns, ja que “la major part dels cavallers, gentilshòmens e honrades persones e molts menestrals e pagesses staven retrets, absents de la present vila, per causa de la dita pestilència per los lochs del terme e contribució de la dita vila”.³⁴

La presència de la pesta a la vila no sols provocava problemes de recaptació de tributs, com acabem d'indicar, sinó altres problemes de més entitat, els que afectaven fins i tot el funcionament del mateix govern local, ja que, per exemple, el 7 de juny de 1450, s'al·ludia en una sessió de govern a “los consellers que són absents de la dita vila per causa de les morts”. Durant un embat de la pestilència de l'any esmentat, 1450, un d'ells, Jaume de Martorell, s'havia refugiat a l'heretat

³³ AMA. LAJC 1489-1490, 03/78, f. 5rv (13 de juny de 1489).

³⁴ AMA. LAJC 1490-1491, 03/79, f. 10v (6 de juny de 1490).

de Maranyent fugint de l'epidèmia que assolava la vila.³⁵ Lluny de solucionar-se aquest afer, el problema s'aguditzà quan la màxima autoritat de la vila, el justícia Carles Venrell, fugí d'Alzira "per morts que són en la vostra vila" per refugiar-se a Polinyà, terme de la veïna Vila i Honor de Corbera, deixant al capdavant de la vila "Berthomeu Garrigues, lo qual per sa senectut no és dispost de regir lo dit ofici".³⁶ Per contra, els que no disposaven d'aquests masos rurals apel·laven a la solidaritat de llaços de família de parents que residien en localitats lliures de malaltia.

Un altre element que cal tenir en compte amb relació a les epidèmies al municipi eren certs problemes en l'abastiment. Ja hem assenyalat que la població d'Alzira augmentava perquè s'hi refugiaven gents procedents de zones insanes. Això implicava que els jurats s'afanyaren a augmentar les reserves d'aliments. És per això que un acta recull aquest sentiment: "no ignoraven com en aquests dies proppassats per causa del morir que-s feyen en Ontinyent e altres parts, la vila se era guardada e havia fet algunes provisions".³⁷

Cal assenyalat un últim aspecte: no menor, els metges recomanaven limitar les expressions de mort (Roca Cabau 2018, p. 15). A Alzira el govern local determina, l'agost de 1439, la limitació del toc de les campanes. Aquest toc podia influir negativament en l'ànim afeblit dels malalts i recordar-los que la mort podia estar prop seu: "fon proposat (...) per lo bé comú, ço és, que no toquassen campanes per rahó dels malalts, sinó temporalment als caps de cases a la sepultura e no altra manera".³⁸

5. Conclusió

La vila d'Alzira tenia una infraestructura assistencial i sanitària, que, juntament amb altres factors de caràcter socioeconòmic, la posicionà con un pol d'atracció per a l'establiment de nous veïns. La xarxa hospitalària i el fet de tenir permanentment durant tot el segle xv una sèrie de professionals sanitaris ens mostra fins a quin punt les autoritats municipals de les viles de caràcter mitjà estaven preocupades per atendre la salut dels seus veïns. Els governants no sols potenciaven la contractació i l'establiment de tota mena de professionals sanitaris, sinó que també es preocupaven de disposar d'uns recursos alimentaris específics que, segons el pensament mèdic de l'època, contribuïen a augmentar les defenses sanitàries de la població contra malalties.

³⁵ "(...) mossèn Jacme de Martorell se'n fos anat a star a Maranyent per paor de les mortalitats que en la dita vila e no volgués venir a regir lo dit ofici de jurat, no contrastant moltes vegades ne fos stat pregat". AMA. LAJC 1450-1451, 03/41, f. 29r (25 de juliol de 1450).

³⁶ AMA. LAJC 1450-1451, 03/41, f. 33r (19 d'agost de 1450).

³⁷ AMA. LAJC 1489-1490, 03/78, f. 101r (25 de novembre de 1489).

³⁸ AMA. LAJC 1439-1440, 03/31, ff. 54r-54v (8 d'agost de 1439).

El govern local de la vila d'Alzira sabia per experiència pròpia que una determinada manera de conrear els arrossos era perjudicial per a la salut dels seus veïns. Per aquesta causa en prohibí el cultiu en tota la contribució general, a fi de preservar la salut de tots els que vivien dins aquella demarcació. No obstant això, a la darreria del segle xv, la pobresa en què vivia una gran part dels habitants d'Alzira fou determinant per a autoritzar la plantació d'arrossos en algunes parts del terme municipal.

Les disposicions que prenen les autoritats locals per a salvar-se del contagi de les epidèmies es basaven, fonamentalment, a aixecar un cordó sanitari, blindar-se, aïllar-se i impedir l'accés dels forasters oriünds de zones amb malalts. Altres pràctiques, també instigades pel govern de la vila, seran aclamar-se a Déu i reprimir la prostitució i el joc. Altrament, cal assenyalar que estar informats permanentment d'on hi havia mortalitats era primordial, així com conèixer actes de govern i ordinacions d'altres Consells municipals relatius a preservar la població de brots epidèmics. La restricció de moviments dins del mateix terme també es preveia.

Bibliografia

- AGRAMONT, Jaume. 1998. *Regiment de preservació de pestilència (Lleida, 1348)*, estudis introductoris i glossari: Jon Arrizabalaga, Luis García Ballester i Joan Veny; edició: Joan Veny. Enciclopèdia Catalana. Disponible a: <https://www.cervantesvirtual.com/nd/ark:/59851/bmc4q7s4>
- ALCANYÍS, Lluís. 2008. *Regiment preservatiu e curatiu de la pestilència*. Edició crítica de Jon Arrizabalaga. Barcino. ISBN: 978-84-7226-733-6.
- APARISI ROMERO, Frederic. 2018. La cultura material de la salut i l'assistència. L'hospital de Santa Llúcia d'Alzira (1300-1600). En: CATALÀ I CEBRIÀ, Joan (ed). *Estudis sobre la història, la geografia i el patrimoni cultural de la Ribera del Xúquer. XVII Assemblea d'Història de la Ribera (la Pobla Llarga, novembre de 2016)*. Institució Alfons el Magnànim-Centre Valencià d'Estudis i Investigació, pp. 107-128. ISBN: 978-84-7822-772-3.
- APARISI, Frederic; FERRAGUD, Carmel. 2018. Hospitals rurals a la València baixmedieval: el cas de l'hospital de Santa Llúcia d'Alzira. En: COMELLES, Josep M.; CONEJO, Antoni; BARCELÓ-PRATS, Josep (coord.). *Imago civitatis. Hospitales y manicomios en Occidente*. Tarragona-Barcelona, Universitat Rovira Virgili-Universitat de Barcelona, pp. 33-56. ISBN: 978-84-8424-672-5.
- ARRIZABALAGA, Juan. 1983. Lluís Alcanyís y su Regiment de la Pestilencia (València, ca, 1490). *Dynamis. Acta Hispanica ad Medicinae Scientiarumque Historiam Illustrandam*, 3, pp. 29-54. Disponible a: <https://www.raco.cat/index.php/Dynamis/article/view/105843/149363>

- ARRIZABALAGA, Jon. 1998-1999. Discurso y práctica médicos frente a la peste en la Europa bajomedieval y moderna. *Revista de Historia Moderna*, 17, 11-20.
- BELTRAN MATEU, Enric. 1984. *L'arròs*. Institució Alfons el Magnànim. ISBN: 84-0005-621-3.
- FALCÓN PÉREZ, Isabel. 1998. Aprovechamiento y sanidad en Zaragoza en el siglo xv. *Acta historica et archelologica mediaevalia*, 19, pp. 127-144. Disponible a: <https://raco.cat/index.php/ActaHistorica/article/view/193939/28813>
- FERRAGUD DOMINGO, Carmel. 2006. Medicina i societat a Alzira durant la baixa edat mitjana. En: ESTARLICH MARTORELL, Marina (ed.). *Actes de la X Assemblea d'Història de la Ribera. Riudes i inundacions a la Ribera del Xúquer en la perspectiva històrica. Antella, novembre 2004*. Ajuntament d'Antella, pp. 89-102. ISBN-10-84-6064-076-0
- FERRAGUD DOMINGO, Carmel. 2007. La atención médica doméstica practicada por mujeres en la Valencia bajomedieval. *Dynamis. Acta Hispanica ad Medicinae Scientiarumque Historiam Illustrandam*, 27, pp. 133-155. Disponible a: <https://www.raco.cat/index.php/Dynamis/article/view/114301/143091>
- FERRAGUD DOMINGO, Carmel. 2014. Medicina i religió a la Baixa Edat Mitjana: la justificació mèdica de les practiques penitencials en els sermons de sant Vicent Ferrer. *Scripta: revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 3, pp. 27-45. <http://dx.doi.org/10.7203/SCRIPTA.3.3790>
- FERRAGUD, Carmel. 2016. Els practicants de la medicina a Alzira durant la Baixa Edat Mitjana (1355-1465): activitat econòmica, política i social. En: COMES I HERNÁNDEZ, Salvador; AÑÓ BRESSÓ, Raül (eds.). *De la paraula a la sociabilitat: Associacionisme i moviment obrer a la Ribera del Xúquer [Actes de la XIV Assemblea d'Història de la Ribera]*. Ajuntament d'Alginet, pp. 45-60. ISBN: 978-84-6084-638-3.
- FERRAGUD DOMINGO, Carmel. 2018. Els contractes de menescals en la vila d'Alzira durant la Baixa edat Mitjana. En: CATALÀ I CEBRIÀ, Joan (ed). *Estudis sobre la historia, la geografia i el patrimoni cultural de la Ribera del Xúquer. XVII Assemblea d'Història de la Ribera (la Pobla Llarga, novembre de 2016)*. Institució Alfons el Magnànim-Centre Valencià d'Estudis i Investigació, pp. 175-196. ISBN: 978-84-7822-772-3.
- FERRAGUD, Carmel. 2021a. Joan Aznar, de médico del hospital a prohombre de Alzira (Reino de Valencia) a finales de la Edad Media. En: ESCARTÍ SORIANO, Vicent; ROCA, Rafael (coord): *En los márgenes de la historia. Marginales y minorías*. Libros Pórtico, pp. 151-169. ISBN: 978-84-7956-208-3.

- FERRAGUD DOMINGO, Carmel. 2021b. Pensar e custuhir malalts e infants se pertany mils a dones que ha hòmens. El paper de la dona en l'assistència mèdica en la Corona de Aragó baixmedieval. En: BENAVENT, Júlia (coord.). *El cuidado del cuerpo de las mujeres desde la Antigüedad hasta el Renacimiento*. Tirant lo Blanch, pp. 98-111. ISBN: 978-84-1832-949-4.
- FURIÓ DIEGO, Antoni. 1986. *El camperolat valencià en l'edat mitjana: demografia i economia rural en la Ribera (segles XIII-XVI)*. Universitat de València. Tesi doctoral, inèdita.
- FURIÓ DIEGO, Antoni. 1995. *Història del País Valencià*. Alfons el Magnànim. ISBN: 978-84-7822-159-2.
- GALLENTE MARCO, Mercedes; MUÑOZ POMER, Mª Rosa. 1981. Introducción al estudio de las pestes en la comarca de la Ribera. En: *Economía Agrària i historia local. I^a Assemblea d'Història de la Ribera*. Institució Alfons el magnànim, pp. 307-317. ISBN: 978-84-0004-975-1.
- GALLENTE MARCO, Mercedes. 1983. Profesionalización y control del personal médico en el siglo xv: la licencia para ejercer del cirujano Johan Pasqual de Algemés. En: *Saitabi*, 33, pp. 97-104. <http://hdl.handle.net/10550/26897>
- GIL SOTRES, Pedro. 1996. Introducción. En: GARCIA BALLESTER, Luis; McVAUGH, Michael R. (eds.). *Arnaldi de Villanova opera medica. X.1. Regimen sanitatis ad regem Aragonum*. Institut Milà Fontanals-CSIC, vol. X.1. ISBN: 978-84-7935-338-4.
- GONZÁLEZ HERNÁNDEZ, Miguel Ángel. 2021. Morir por comer arroz: conflictos políticos urbanos y déficit sanitario al sur de la Corona de Aragón, 1458-1479. Comunicación presentada al Coloquio Internacional: Small Cities and Health: From the Middle Ages to Contemporary Times, en Castelo de Vide (Portugal), 6-8 de mayo de 2021 y organizado por Internacional Network Small Cities in Time (In-SCIT). <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.15041.02409>
- LAIRÓN PLA, Aureliano J. (ed). 2001. *Libre de diverses statuts e ordenacions fets per lo consell de la vila de Algezira*. Publicacions de la Universitat de València. ISBN: 978-84-3704-708-9.
- LÓPEZ PIÑERO, José María. 2004. *La medicina y las ciencias biológicas en la historia valencianas*. Ajuntament de València. ISBN: 978-84-8484-116-6.
- MARTÍNEZ PÉREZ, Antonio, MARTÍNEZ RUIZ, Francisco Javier. 2016. *Anécdotas, sucesos y relatos de Alzira foral (siglos XIII al XVII)*. Edición Punto Didot. ISBN: 978-84-1689-311-9.
- PUIGFERRAT I OLIVA, Carles. 2021. Pesta i crisis de mortalitat a la ciutat de Vich entre 1348 i el 1500. *Ausa*, 187-188, fasc. 3, 39-73. <https://doi.org/10.34810/ausav30n187id400767>

- RIVERA SENTÍS, F. Xavier. 2022. Percepcions sobre la pestilència a la Cervera Medieval (segles xiv-xv). *Urtx. Revista cultural de l'Urgell*, núm. 36 (2022), 59-75. ISSN 1130-0574. Disponible a <https://raco.cat/index.php/Urtx/article/view/402096/495773>
- ROCA CABAU, Guillem. 2018. Medidas municipales contra la peste en la Lleida del siglo xix e inicios del xv. *Dynamis: Acta hispanica ad medicinae scientiarumque historiam illustrandam*, 38(1), 15-39.
- ROCA TRAVER, Francisco A.; FERRER NAVARRO, Ramon. 2004. *Historia de la cultura valenciana (1263-1400). (Documentos para su estudio)*. Real Academia de Cultura Valenciana, vol. I. ISBN: 84-9606-857-7.
- RODRÍGUEZ DE ARELLANO CORBÍ, Miquel. 1995. *Aportación a la historia del hospital municipal Santa Lucía de Alzira*. [Alzira].
- ROIG, Jaume. 2014. *Espill*. Edició: Antònia Carré. Barcino.
- RUBIO VELA, Agustín. 1989. El segle xiv. En: BELENGUER, Ernest (coord.). *Història del País Valencià. De la conquesta a la federació hispànica*. Edicions 62, pp. 169-264. ISBN: 84-2972-988-7.
- RUBIO VELA, Agustín, (1994-1995). Las epidemias de peste en la ciudad de Valencia durante el siglo xv. Nuevas aportaciones. *Estudis Castellonencs*, 6, 1179-1221.
- SANCHIS GUARNER, Manuel. 1992. *Els pobles valencians parlen els uns dels altres*. Fundació Caixa Castelló, vol. IV. ISBN: 84-6060-767-4.
- TORRES FAUS, Francesc. 1999. *Evolució del mapa municipal valencià*. La Xara. ISBN: 84-9521-302-8.
- VICIANO NAVARRO, Pau. 2001. Els llauradors davant la innovació agrària. El cultiu de l'arròs al País Valencià a la fi de l'Edat Mitjana. *Afers. Fulls de recerca i pensament*, 39, 315-332.

Acta de sessió del Consell municipal d'Alzira en la qual es parla de la situació de les pestilències en els llocs veïns. Llibre d'actes dels jurats i Consell municipal d'Alzira de l'any 1459-1460 (Arxiu Municipal d'Alzira, 03/50, f. 88v [30 de juny de 1459]). ►

En y anthoni orna non	En y joba fust
En y oronh rapellans	En y burgens oronh
En y iustafel ropia	En y lousur jorda
En y beveno agueda	En y burgens paladre
En y rapent marhen	En y joba oronh

En q' se cont lo dit q'ell foy p'par p' lo honr
 en pare loyr de pomar deute p'par en ray
 de la dita deute q' seuy loar sia me q' seuy
 de q' en la dita vna vna deute q' deute
 no rapia honr q'uy haya malest algun de
 populencia q' seuy les quals seuy p' lo
 vna de vna q' seuy de vna q' seuy la vna
 de vna q' seuy de vna de vna q' seuy q' seuy
 casantans y la vna de vna de vna de vna
 qua vna de vna de vna q' seuy molt per
 vna q' seuy de vna de vna de vna de vna
 sia contagios q' alguns de fora lo dit q' seuy
 q' seuy de la dita vna q' seuy q' seuy q' seuy
 q' seuy vna de vna ala dita vna q' seuy de vna
 p' seuy q' seuy q' seuy de vna de vna de vna
 vna q' seuy q' seuy de vna de vna de vna
 si seuy p' q' seuy de vna de vna de vna
 vna de vna de vna de vna q' seuy q' seuy
 p' seuy q' seuy de vna de vna de vna de vna
 de seuy de vna de vna de vna de vna de vna
 no anlon q' seuy de vna de vna de vna de vna

“Aquest és lo pus salutable remey qui·s pusque trobar”: fent front des de la fe a les epidèmies a les viles i ciutats de la Catalunya de mitjan segle XIV a inicis del XVI

Albert Reixach Sala
Universitat de Lleida.

1. Introducció

A inicis de juliol de l'any 1421, els jurats de Girona feren pregonar una ordinació per organitzar processons agraint a Déu que les malalties pestilencials recents no havien afectat tant la capital

- ◀ Retaula de santa Tecla i sant Sebastià –sants protectors de la pesta– de la Catedral de Barcelona, executat pels deixebles de Jaume Huguet entre els anys 1486 i 1498. Fotografia de Didier Descouens 2018. (Wikimedia commons). https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Barcelona_Cathedral_Interior_-_Chapel_of_Saint_Sebastian_and_Saint_Thecla_1486-1498_Jaume_Huguet.jpg

gironina com altres llocs propers. Insistien que aquell era el “pus salutable remey” que hi havia per evitar-les.¹ El setembre de l’any 1488, es repetí una situació semblant, segons afirmaven, resultat directe de “pecats públics que havien de ser castigats”. L’epidèmia feia estralls al Rosselló i, si bé la ciutat de Girona només n’havia estat “algun tant tocada”, els edils d’aleshores s’expressaven en uns termes que recordaven els d’unes dècades abans quan afirmaven que “lo principal remedi sia récorrer a nostre senyor Déu e suplicar la sua divina magestat”. Aquell cop, a més, imploraren la pietat divina amb l’enviament de dos pelegrins a Sant Jaume de Galícia.²

Al març del 1483, quan un llarg brot es començava a estendre arreu de la Corona d’Aragó, eren els consellers de Barcelona que promulgaven normes de prevenció sanitària en què també admetien que el “principal e manifest remey” per preservar la ciutat de pestilències passava per mantenir-la purgada de vicis.³ Hi afegien, però, una dimensió més. En la línia del que ha subratllat la historiografia (Rawcliffe 2013, pp. 116-176), vinculaven estretament la corrupció moral amb la brutícia mundanal, de manera que promovien la col·laboració veïnal per mantenir la capital catalana neta de “tota natura de brutedat, lança, infecció e corruptela als cossos humans”, ja que, tal com subratllaven, això també donava “nudriment” a les pestilències.

Aquestes són només algunes mostres de la diversitat de respostes institucionals que van suscitar arreu del món occidental (i, amb força paral·lelismes, més enllà) els cicles epidèmics que, com a mínim des del punt de vista de la memòria històrica, tingueren un abans i un després en l’esclat de la pesta negra l’any 1348 (Green 2020). El cas de les viles i ciutats de la Catalunya des d’aleshores fins als inicis del segle XVI, un període en què, en el marc de l’anomenada *segona pandèmia de pesta* (Cohn 2003), se succeïren episodis de pesta i altres malalties epidèmiques amb relativa freqüència i amb una intensitat que es reactivà en diverses fases (Benito *et al.*, 2025), pot il·luminar-nos sobre el desenvolupament d’aquestes reaccions. I això amb el benentès que, dins de l’aparent continuïtat de certes manifestacions, des de les acaballes del segle XIV i, en especial, durant la centúria següent, es registren avenços importants en allò que autors especialitzats en el món urbà de la Itàlia dels segles XVI i XVII batejaren com la *lluïta contra la pesta* (Cipolla 1981a; Henderson 2019).

En aquest capítol es posa l’accent en una part de les estratègies que enfront de les epidèmies van desplegar els municipis, les derivades directament d’una concepció divina de les malalties epidèmiques o lligades a la imploració religiosa i que massa sovint s’han menystingut quan l’impacte de la pesta i altres

¹ Arxiu Municipal Girona (AMGi). Manuals d’Acords (MdA), any 1421, ff. 38r-39v (2 de juliol de 1421).

² AMGi. MdA any 1488, ff. 50r-51v (22 de setembre de 1488).

³ Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB). Consell de Cent, Registres d’Ordinacions (RO), IV-11, f. 35rv (17 de març de 1483).

malalties baixmedievales s’ha observat només des del prisma del paradigma de la modernització (Geltner 2019, pp. 160-172). El que ens transmet el gruix de la documentació conservada i han mostrat treballs renovadors sobre el tema és, però, que aquestes accions impulsades des dels consistoris (sovint de forma coordinada amb l’estament eclesiàstic), i que partien d’una interpretació arrelada dels esclats epidèmics en clau de càstig de Déu, ocuparen un espai central en el fenomen. Per tot plegat ens basarem en una mostra àmplia de la xarxa urbana del Principat, sense perdre de vista la perspectiva comparada amb altres territoris de la Corona d’Aragó i de l’Occident europeu.

L’estudi de les reaccions a les epidèmies per part de les institucions i del conjunt de la societat catalana dels segles XIV i XV constitueix un assumpte eminentment pluridisciplinari. D’aquí que s’hagi beneficiat d’aproximacions des d’especialitats diverses a partir de l’arrencada d’una certa tradició que marquen els estudis de tall positivista de professionals mèdics del segle XIX (Villalba 1803; Viñas 1907). Més recentment, hi contribuï el despertar de la demografia històrica que es va viure en àmbit català i espanyol entre els anys 1950 i 1990 (Simon 1989). Amb tot, la gran focalització per part dels medievalistes en aquest episodi de letalitat extraordinària de l’any 1348 (Maltas 2022, pp. 297-307) i, en el cas dels modernistes, en els brots més importants des de mitjan segle XVI al XVII ha implicat, en la pràctica, força llacunes en el coneixement d’episodis cabdals dins de la seqüència entre el darrer terç del segle XIV i al llarg de la centúria següent. Constitueixen una notable excepció, per tant, recerques com les de Günzberg (1989, 2010), Cuadrada (2012), Juncosa (2016) i, en especial, Camps i Camps (1998). Els buits en la reconstrucció de la cronologia precisa i els efectes, d’entrada, demogràfics dels successius esclats epidèmics (Benito *et al.* 2025) han debilitat, alhora, els fonaments d’algunes de les hipòtesis interpretatives sobre la crisi o crisis baixmedievales a Catalunya i a la resta de la Corona d’Aragó (Furió 2016-2017).

En l’àmbit més concret del desplegament d’estratègies per intentar evitar i frenar el contagi constitueixen un punt de partida ineludible els estudis sobre la ciutat de Barcelona a l’època moderna (Betrán 1996). S’hi emmirallava un treball exploratori posterior centrat en els segles XIV i XV (Soler 2003), època a la qual s’ha tornat més recentment des de la perspectiva de la història social de la medicina (Ferragud 2024, Bridgewater i Marino 2024). Tanmateix, per aquesta cronologia prèvia al segle XVI han acabat esdevenint de referència els treballs sobre Lleida (Roca 2018, 2020) i el que ens ofereix la comparació amb el cas de València, objecte de contribucions renovadores d’Agesta (2020, 2025) i amb una base sòlida de recerques anteriors (Rubio Vela 1979, 1994-1995; Iradiel 2006), i també, en menor mesura, amb el cas de Mallorca (Contreras 1978-1979; Pérez 1991).

A llum d’aquesta bibliografia, contribucions recents (Reixach 2023a, 2025a) i d’altres aportacions més puntuals, les reaccions als cicles epidèmics registrats des de mitjan segle XIV podrien dividir-se en tres grans grups. Un primer conjunt formaria part de respostes més aviat atàviques, com ara les fugides preventives des

dels centres urbans a què recorrien, sobretot, els grups privilegiats (Reixach 2023b). N'hi hauria de racionalitat més difícil d'escatir com les que desembocaren en atacs a minories religioses, segons els coneguts exemples dels pogroms que esclataren arran de l'arribada de la pesta negra en diverses parts d'Europa (Cohn 2007) i també, el mateix any 1348, en algunes localitats de Catalunya com Tàrrrega (Colet *et al.* 2015). En el present capítol no s'entrarà en aquest camp ampli de comportaments grupals desencadenats pels esclats epidèmics, sinó que es parlarà d'atenció al segon gran conjunt de respostes, les accions rituals amb què s'intentà apaivagar la ira de Déu o aconseguir-ne el favor de cara a evitar o frenar epidèmies. Alhora, només de forma tangencial s'al·ludirà al tercer paquet de mesures més pragmàtiques.

Els grans protagonistes en tot aquest fenomen de l'anomenada *lluïta contra la pesta* a la Corona d'Aragó, en general, i a Catalunya, en particular, foren els governs municipals. L'acció de les corporacions en aquest camp parteix de la incidència en l'àmbit econòmic i en la gestió de moltes amenaces per assegurar el bé comú–, entre les quals destaquen la provisió alimentària o la defensa bèl·lica –que consolidaren durant la segona meitat del tres-cents–, i d'una assumpció creixent d'atribucions en matèria sanitària que segurament mai no es certificà amb cap privilegi reial explícit abans del segle XVI.⁴ Cal subratllar, alhora, que, durant el període analitzat, els membres dels executius, només de vegades secundats per comissions de prohoms emanades de consells restringits, timonejaren el procés. I és que, almenys en el cas de les ciutats catalanes, l'aparició d'autèntiques juntes sanitàries i amb la presència i la influència nítida de professionals mèdics no es pot provar abans de mitjan cinc-cents (Betrán 1996, pp. 215-214; Roca 2020; Reixach 2025a).

Tot això no significa que, d'ençà de la pesta negra, i sobretot durant els rebrots posteriors dels anys 1362, 1371 o 1384, el rei Pere el Cerimoniós i els seus fills es mantinguessin al marge de les epidèmies que van marcar els seus regnats. Al contrari, hi ha constància que, de manera força sistemàtica, s'esforçaven per mantenir-se informats sobre la situació sanitària a les diverses parts dels seus dominis, especialment durant els desplaçaments de la cort. Actuaven d'informants locals tant físics i cirurgians com religiosos (Cingolani 2019, pp. 383-384; Ferragud 2024, pp. 48-51). Amb tot, durant el període observat encara s'és lluny del pes que en aquest terreny l'administració reial, tant la central com la desplegada al territori, adquirirà, avançat el segle XVI, a la mateixa monarquia hispànica (Alfaro 2020), o del que també s'ha estudiat per a la França coetània (Murphy 2024).

⁴ Malauradament, no disposem de treballs que abordin des d'una perspectiva àmplia el desenvolupament dels governs municipals arreu de Catalunya i l'"agència" que adquiriren en els diversos àmbits apuntats en el que resultaria en un autèntic inici des de l'àmbit local, des "de baix", de l'articulació del futur Estat del Benestar. Pot encetar-se'n la composició a partir de treballs com ara Orti 2001; Riera 2018; Conejo i Bridgewater 2023.

En el context que ens ocupa, una epidèmia, tal com palesa la documentació seguint una terminologia que no encaixa amb el paradigma científic actual (Arrizabalaga 2017), segurament es concebia, per damunt de tot, com un episodi de mortalitat extraordinària. Hi apunten molts elements, com ara la omnipresència del terme *mortal dat* i alguns més d’associats en la descripció dels brots de pesta i d’altres malalties que contenen les fonts narratives conservades des de la segona meitat del segle XIV (Reixach 2025b). La documentació municipal, base principal d’aquest treball, revela igualment l’observació dels patrons de mortalitat com un element clau en les consideracions fetes per les autoritats –i podem suposar que, per tant, els contemporanis– entorn de l’estat sanitari d’un indret. En general, als nuclis de certa entitat es determinava sempre l’arribada o l’inici del contagi a partir de la constatació d’un augment desmesurat del nombre de defuncions per dia, més de 20 o 30 en grans ciutats com València, segons han identificat alguns autors (Iradíel 2006, pp. 171-173). De la mateixa manera, el fet que cessessin les xifres de morts diàries servia d’argument per al·legar o decretar la fi de l’emergència sanitària en una comunitat concreta (Péquignot 2024, p. 79; Reixach 2025a: nota 30).

Amb tot, no és aquest el lloc per endinsar-nos en un debat, sens dubte transcendent, a propòsit de com concebien els brots pestífers o altres esclats epidèmics els homes i dones de l’Occident europeu baixmedieval, en general, i de Catalunya, en particular, i de fins a quin punt la visió desenvolupada des dels cercles acadèmics dels experts en medicina o des dels que aplegaven els practicants sanitaris condicionà el conjunt de respostes institucionals enfront d’aquestes crisis (Nicoud 2023; Ferragud 2024). Disposem, d’entrada, de la literatura conreada des del mateix 1348 i que inaugura el cèlebre Regiment de pesta de Jacme d’Agramont. El segueixen d’altres textos similars com el del convers valencià Lluís d’Alcanyís, de l’any 1489 (Arrizabalaga 1994; Cifuentes 2002, pp. 105-110), a banda d’alguns que mereixen noves recerques de conjunt, com el d’un jueu de Besalú, Abraham Castlari (o, més aviat, Descatllar),⁵ escrit l’any 1349 (Einbinder 2018, pp. 57-87). Així i tot, queda pendent comprovar si aquests tractats evidencien una evolució en la diagnosi de la pestilència i, sobretot, en les eines per intentar combatre el contagi més enllà de la prevenció i dels remeis proposats davant de la simptomatologia diversa dels pacients, i que expliqui, per tant, l’aparició de noves mesures.

⁵ Vegeu-ne fitxa MedCat nom8387 a *MedCat: Corpus Medicorum Catalanorum*, Cifuentes, Lluís; Ferragud, Carmel (coords.). Universitat de Barcelona i Universitat de València, 2020 <<https://medcat.scienca.cat>> (5 de febrer de 2025).

2. Aplacar la ira divina a través de la correcció moral i els rituals col·lectius

Tot això darrer, tanmateix, no hauria de comprometre en excés la interpretació de les respostes col·lectives a la pesta negra i els brots posteriors que van trasbalsar la societat catalana (i, insistim-hi, l'europea i la de més enllà) a mitjan segle XIV i que s'han d'emmarcar dins de la concepció dominant del fenomen com un càstig diví; una visió que, al capdavall, no resulta contradictòria respecte de la que palesa la literatura mèdica esmentada abans (Arrizabalaga 1994, pp. 250-251). Certament, igual que altres desastres naturals com ara la sequera, les inundacions o els terratrèmols (Schenk 2010; Riera 2003), les epidèmies eren enteses pel conjunt de la població com un flagell de la divinitat, la ira de la qual calia calmar mitjançant distints rituals religiosos. Des dels governs municipals s'actuà en aquesta direcció amb diverses iniciatives que se succeïren, amb aparent continuïtat en les formes, des de la segona meitat del segle XIV fins ben entrada l'edat moderna (Biraben 1976 II, pp. 62-84). Aquí ens centrarem en el període que arriba fins als importants episodis de pesta de les dècades del 1520 i el 1530.

A grans trets, es tendia a assumir que el càstig que suposava una calamitat com una epidèmia era fruit de la providència i, alhora, que era merescut perquè una majoria de la comunitat havia sobrepassat els límits acceptables blasfemant i jurant en nom de Déu en va (Gelabertó 2012), tolerant la prostitució de forma desordenada, abusant dels jocs d'atzar o d'altres activitats i comportaments moralment reprovables (Benito 2008). Per això, quan amenaçava l'arribada del contagi o directament s'encenien les alarmes d'inici d'un període epidèmic, s'activaven els ressorts per intentar perseguir aquestes pràctiques que en temps normals tendien a tolerar-se. En realitat, segurament no s'anava més enllà de publicar ordinacions que les prohibien amb penes severes (per exemple, a Cervera, l'any 1501, es preveia posar un garfi a la llengua a qui blasfemés),⁶ per bé que no se n'han documentat casos d'aplicació.

Sigui com sigui, de les crides de les autoritats municipals a través de la potestat normativa de què gaudien en trobem un gran nombre d'exemples arreu de Catalunya des d'inicis del segle XV. S'han estudiat de manera força sistemàtica per a poblacions com Manresa (Mas 2023). La recurrència d'aparició també es pot traçar per a ciutats com Barcelona o Girona o viles com Cervera.⁷ Durant una

⁶ Arxiu Comarcal de la Segarra (ACSG). Fons municipal Cervera (CFM), Consells (C), any 1501, ff. 67v-69v (26 de juliol de 1501). Dec totes les referències de Cervera a l'amabilitat de Pere Verdés Pijuan.

⁷ Només a tall d'exemple per la primera: AHCB. RO, IV-10, f. 92rv (6 d'octubre de 1475); *Ibidem*, IV-11, ff. 114v-116v (3 de juny de 1490); *Ibidem*, IV-12, ff. 116v-117v (14 de març de 1505). Quant a la segona: AMGi. MdA any 1421, ff. 38r-39v (2 de juliol de 1421); *Ibidem*, any 1483, f. 24r (18 de març de 1483). En el cas de Cervera, podem rastrejar ordinacions d'aquesta mena en una cronologia, fins i tot, anterior: ACSG. CFM, C, any 1410, ff. 44v-45r (4 d'agost de 1410); ACSG. CFM, Crides, any 1456, f. 19r, 1456; ACSG. CFM, C, any 1457, ff. 96r (20 de juliol de 1457), 109r (5 de setembre de 1457).

primera fase, aquests pregons, juntament amb la petja documental d’algunes altres accions rituals que veurem a continuació, són sovint dels pocs indicis de què disposem per identificar esclats epidèmics. Amb tot, s’ha demostrat per als casos de Manresa (Mas 2023, pp. 88-93) i Vic (Rocafiguera 2021, pp. 77-79) que, malgrat la seva relació directa amb bastants brots, la legislació destinada a la relaxació del comportament que implicaven pràctiques com la blasfèmia i, en especial, l’orientada a limitar els jocs d’atzar també es desenvolupà al marge de contextos concrets d’emergència sanitària. De fet, aquestes actuacions encaminades a extreure el rigor moral segurament connectaven amb noves tendències en l’espiritualitat a la Corona d’Aragó del tombant dels segles XIV i XV, així com en altres territoris occidentals (Munsuri 2024). A través de diverses figures com Francesc Eiximenis i Vicent Ferrer (amb un protagonisme específic a què farem referència més endavant), els discursos amb elements apocalíptics i mil·lenaristes (Losada 2019) tingueren una acollida ràpida i quallaren en un món en què el flagell de la pesta esdevingué recurrent, entre més adversitats.

Des d’un altre punt de vista, el cas pioner de Mallorca, on ja s’adverteixen disposicions d’aquest tenor la mateixa primavera del 1348, ens suggereix la possibilitat que les prohibicions no fossin una novetat d’inicis del segle XV (Santamaría 1973, pp. 113-114, Contreras 2007, p. 48). Alhora, és possible que s’hagin de relacionar amb una dinàmica palesa durant el darrer terç de la centúria anterior (i potser circumscrita a aquesta etapa) com és la sol·licitud d’indulgències o remissions de penes per pecats a la cúria papal per part dels governants municipals amb la finalitat de contenir l’angoixa espiritual dels qui temien morir. Això, però, està menys documentat en el cas de Catalunya per contrast amb València –on les gestions al respecte es coneixen bé pels brots del 1362 i els successivament posteriors (Rubio Vela 1979, pp. 84-87)–, i en el cas de Barcelona només consta que, al febrer del 1362, s’obtingué del pontífex una indulgència per als qui morissin durant les setmanes següents (*Crònica del racional*, p. 134), mentre que a Girona, l’any 1371, en un nou episodi de pesta, s’envià un missatger a la cort papal d’Avinyó per aconseguir un butlla de remissió de pecats.⁸

Sigui com sigui, les prohibicions o limitacions que pretenien afavorir la correcció moral comunitària i la petició d’indulgències constituïen només dos dels gestos amb què s’intentava expiar els pecats col·lectius que es consideraven causa directa –i se’n multipliquen les manifestacions explícites a Barcelona (Soler 2003, pp. 438, 442) i encara de forma més clara a la València de la segona meitat del segle XIV (Rubio Vela 1979, pp. 82-84)– del càstig imposat en forma de malaltia epidèmica o, com s’ha dit, percebut sobretot com un episodi de mortalitat

⁸ AMGi. I.3.3.1.2., lligall 1, registre 2, s. f, 1371; AMGi. I.3.3.1.1., lligall 4, f. 67rv (18 de juliol de 1371). No es pot descartar que també s’hagi d’interpretar en clau epidèmica la comesa que es feu als síndics enviats per la mateixa ciutat de Girona al Parlament reial de 1411 –després d’un brot iniciat la primavera de l’any anterior arreu de Catalunya– d’obtenir indulgències papals pels qui portessin en processó el cos de Crist: AMGi. MdA any 1411, ff. 100r-101r (octubre de 1411).

extraordinària. La intercessió divina se cercava per vies diverses: s'encarregaven pregàries a monestirs o centres de culte de referència i, sobretot, se celebraven processons.

Quant a les pregàries, resulten il·lustratives les gestions endegades pel govern municipal de Barcelona per cercar l'ajuda de diversos cenobis tant de la pròpia diòcesi com d'altres bisbats catalans. Destaca la comesa del correu municipal del juny de 1441 d'anar amb lletres de petició dels consellers perquè en diversos monestirs preguessin per la sanitat de la ciutat comtal. L'any 1452, es feu el mateix buscant la col·laboració dels monjos de comunitats de les rodalies de la ciutat comtal com Sant Jeroni de la Murtra, Vall d'Hebron, Montalegre i, fins i tot, més enllà, com la Cartoixa d'Escaladei, Poblet i Santes Creus, entre d'altres establiments. L'octubre de 1448, en canvi, els mateixos edils simplement trameteren una missiva a l'abat de Montserrat i a d'altres prelatos.⁹

Ja a la darrerria del segle, s'identifica una forma encara més proactiva d'aconseguir la clemència divina com és l'enviament de pelegrins a santuaris de referència. És possible que el mecanisme ja tingui arrels llunyanes com el pelegrinatge a Roma amb motiu del jubileu proclamat l'any 1350, just l'endemà de la pesta negra. Consta que hi anaren molts habitants del nord-oest mediterrani (Michaud 1998, pp. 420-434) i queda pendent ponderar quants eren catalans. Amb tot, al segle xv el destí preferent per als pelegrins enviats pels governants locals de Catalunya era un centre neuràlgic per a la cristiandat com Sant Jaume de Galícia, sovint amb una aturada prèvia al santuari català per antonomàsia, Montserrat. El fenomen d'aquests pelegrins tramesos a Sant Jaume en temps de pesta ha estat estudiat amb detall per al conjunt de Catalunya, i es coneixen bé les diverses ocasions en què s'adoptà la mesura a les principals localitats com Barcelona, Perpinyà, Girona, Manresa, Vic o Cervera (Verdés 2007, pp. 181-187).

A tall de mostra, a la capital gironina, a l'abril de l'any 1483, s'acordà enviar a Compostel·la un pelegrí acompanyat d'un prevere de la seu, una de les diverses fórmules que s'adverteixen en els distints nuclis i en què hi ha legacions tant exclusivament de clergues seculars o regulars com també d'altres amb certa presència de laics.¹⁰ Se'ls acomiadà amb una processó que recorregué la ciutat fins a un dels portals de sortida. En tornaren el 8 de juny. Tanmateix, atès que el brot continuava, foren enviats de nou a la tomba de l'apòstol. L'operació es repetí seguint un protocol semblant els anys 1488 (quan un tercer pelegrí fou

⁹ *Manual de novells ardis*, vol. I, p. 424 (22 de juny de 1441); vol. 2, p. 141 (21 d'abril de 1452); AHCB. Lletres Closes, 1B. VI-13 (1447-1449), f. 162r (1 d'octubre de 1448). Respecte de l'any 1448, cal matisar que segurament hi hagué més reaccions que l'enviament de la carta, ja que, pocs dies després, es feu una crida perquè totes les esglésies i monestirs celebressin processons pròpies i l'ofici de l'Àngel Custodi. Alhora, des de la seu s'organitzaren oficis solemnes per "relevar los terratrèmols i pestilències": *Manual de novells ardis*, vol. II, pp. 44-45 (10-11 d'octubre de 1448).

¹⁰ A tall de mostra, a Cervera, l'any 1482, s'hi enviaren un frare agustí i un pagès de la vila: ACSG. CFM, Àpoques comunes 1482, f. 14v.

especialment tramès pels veïns de la parròquia urbana de Sant Martí Sacosta), 1489, 1494 i 1515. El penúltim any sabem que els implicats havien de retornar amb una carta que certifiqués el compliment de l'encàrrec i la justificació de despeses del que se'ls havia avançat per costejar l'encàrrec de misses i ciris tant a Montserrat com a Sant Jaume de Galícia, comesa que, el darrer any, s'amplià incloent-hi també misses a enclavaments intermedis, en concret Sant Salvador de Montsó, el Pilar de Saragossa i Santo Domingo de la Calzada.¹¹

En el cas de Barcelona, fins al 1530, quan se'n deixa de tenir constància (Betrán 1996, p. 485), s'hi documenten trameses de pelegrins els anys 1456, 1465, 1475 i 1483 i 1507. Aquest darrer any resulta especialment eloqüent. Els representants municipals manifestaren llavors amb rotunditat el motiu de designar persones que es desplaressin fins a Sant Jaume de Galícia: “per testimoni de la sagrada scriptura, siam certificats que per obtenir alguna gràcia de nostre senyor Déu les intercessions dels sants són molt bones y saludables”. Així, nomenaren quatre membres de l'orde dels predicadors per anar-hi a orar sol·licitant el favor de la Verge, sant Jaume, sant Sebastià i “tots els sants del paradís” per acabar amb la pestilència i restituir a la ciutat la “prestina sanitat”.¹² En alguna ocasió el viatge a la tomba de l'apòstol inclogué l'aportació d'un exvot, com la llàntia d'argent que hi presentaren els tres pelegrins enviats l'any 1483.¹³

Pel que fa a les processons encapçalades per l'estament eclesiàstic, i sovint amb participació del conjunt de la comunitat, en tenim testimonis, com a mínim, des de la catàstrofe de l'any 1348, en què ja es documenta una cerimònia solemne a Barcelona el dia 14 de maig (Fernández-Cuadrench 2005, p. 409). Aquests actes públics solien ser organitzats conjuntament pels governants municipals i els capítols catedralicis o, en el cas de les viles, per les comunitats de preveres de la parròquia. Les processons, més enllà de les motivades per circumstàncies específiques, com l'acomiadament dels pelegrins suara esmentats, podien ser de caràcter rogatori o votiu. És a dir, podien consistir en cerimònies per implorar la clemència divina amb la finalitat de protegir la població del contagi, o bé en actes d'agraïment a la divinitat per haver evitat o posat fi al brot, i haver permès així el restabliment de la normalitat sanitària.

Les fonts municipals conservades arreu de Catalunya proporcionen una densa mostra d'aquestes processons que, d'entrada, cal considerar en el marc més ampli de rituals ordinaris i extraordinaris lligats no sols a calamitats, sinó també al calendari litúrgic anual, a festivitats civico-religioses i a actes protocol·laris diversos (Fernández-Cuadrench 2005). Intentant identificar certs patrons a partir de casos

¹¹ AMGi. MdA any 1483, ff. 29r-v, 5-13 d'abril de 1483; *Ibidem*, any 1488, ff. 50r-51v (22 de setembre de 1488), 63v (23 de novembre de 1488); *Ibidem*, any 1489, f. 16r (7 de febrer de 1489), 30v (10 d'abril de 1489); *Ibidem*, any 1494, f. 50v (19 de juny de 1494); *Ibidem*, any 1515, ff. 75r-76r (26 de juny de 1515).

¹² AHCB. RO, IV-12, ff. 160v-161r (13 de març de 1507).

¹³ AHCB. Consell de Cent, Registres de deliberacions (RD), II-26, ff. 149v-151r (19 de febrer de 1483).

significatius, podem partir dels exemples primerencs de Barcelona dels anys 1348, 1362, 1371 i 1375 segons la descripció que en recull la *Crònica del Racional*. El 14 de maig del primer any, quan ja feia més de dos mesos que la pesta negra havia començat a fer estralls al Principat, els clergues de la Seu i d'altres parròquies, així com els monjos i frares de la ciutat, es mobilitzaren sortint des de la catedral per anar a Santa Maria del Mar i des d'allí al Portal Nou, a Sant Pere de les Puel·les i a la plaça de Santa Anna, i tornar a la Seu a través del forn d'Arcs. Tot i ser molt més concises les notes corresponents, es pot suposar que el 13 de juny del 1371 i el 28 de juny del 1375 es repetiren processons similars que enllaçaren diverses parròquies i esglésies per tot el casc urbà (*Crònica del Racional*, pp. 119-120, 144-145, 150). L'any 1362, en canvi, els rituals orientats a demanar la fi de la "glànola" sembla que no inclogueren una processó per diferents temples del casc urbà, sinó que el 21 de gener simplement se celebrà una missa en honor de la Trinitat a la catedral i una predicació a dins mateix de la nau, així com al fossar i a la plaça nova contigua al Palau Episcopal, on acudiren amb creus tots els clergues de les diverses parròquies de la ciutat (*Crònica del Racional*, p. 134).

Les deliberacions i ordinacions del govern municipal de Barcelona indiquen que, en línies generals, es mantingueren uns mateixos esquemes al llarg de tot el segle xv, encara que amb algunes innovacions progressives.¹⁴ Les principals transformacions afectaren, sobretot, els recorreguts de les processons, que evolucionaren amb el temps, excepte pel que fa al punt de partida, la catedral, que es mantingué com a element constant. A tall d'exemple, el febrer de l'any 1466, es feu una processó, promoguda en especial per la confraria del senyor rei o de la Concepció de la Verge Maria, i que implicà encomanar-se a la Verge, patrona dels dits confreres. Arrencà de la Seu un cop celebrada missa a la capella de Santa Maria i de Santa Eulàlia, i anà per la plaça del Rei fins a la del Blat i la Pietat, des d'on havia de seguir cap al monestir de Sant Pere de les Puel·les, el carrer Comtal i el monestir de Santa Anna per retornar a la Seu a través del carrer de Na Canuda. Per contrast, a mitjan mes de març del mateix 1466, el destí d'una de les tres que s'ordenaren havia de ser Santa Maria del Mar, on també s'anà els mesos de juliol dels anys 1501 i 1507, en ambdós casos coincidint amb la diada de sant Cristòfol.¹⁵

El punt de partida del seguici fou també la Seu en els rituals programats a l'octubre del 1475, si bé la intercessió que se cercà explícitament aleshores fou la del màrtir sant Sebastià, cada cop més consolidat, tal com veurem, en aquesta faceta protectora. El setembre de l'any següent, per contra, no s'invocà el sant assagetat, sinó sant Mateu, que tenia just la festivitat el dia 21 d'aquell mes, i, en

¹⁴ En el cas de València, per exemple, s'observen canvis en aquesta direcció durant la dècada de 1470 (Agregta 2020, p. 391).

¹⁵ AHCB. RO, IV-9, ff. 70v (16 de febrer de 1466), 71v-72r (19 de març de 1466); *Ibidem*, IV-12, f. 72rv (9 de juliol de 1501), 162v-163r (20 d'abril de 1507), 194v-195r (9 de juliol de 1509). La coincidència no és casual: s'adverteix un culte especial per aquest sant a Santa Maria del Mar i en el conjunt del barri de la Ribera, on, des de l'any 1424, es documenta una figura de l'entremès de la majordomia d'aquesta església que representa sant Cristòfol amb l'infant Jesús al coll: *Llibre de les solemnitats*, vol. 1, p. 20.

especial, es fixà un itinerari que discorregué per places i edificis diferents, com ara la plaça de Sant Jaume, el convent de la Mercè, el convent de framenors i l'església de Sant Miquel, a tocar de la primera plaça, per acabar retornant al punt d'origen, bo i passant per davant de la casa de la Diputació del General.¹⁶ Els actes endegats l'any 1483 palesen, de nou, que el traçat de la processó rogativa, assumint sempre la Seu com a punt d'inici, es tendia a ajustar al sant de qui es buscava la mediació. Els rituals celebrats al juny i el novembre d'aquell any havien de dirigir-se, respectivament, a Santa Maria del Pi i a Santa Maria del Mar per una raó que no es concreta, mentre que uns altres dels mesos de juliol i agost tenien com a destinació la capella dedicada a sant Roc a l'església de Santa Eulàlia del Camp, en el segon mes coincidint amb la festa del sant, el dia 16.¹⁷ Al juliol de l'any 1490, es tornà a anar a aquesta capella de Santa Eulàlia, si bé fou per la festivitat de sant Cristòfol, i, igualment, als mesos de juliol dels anys 1501 i 1515, amb l'afegit que en aquestes dues últimes ocasions s'hi portaren les relíquies de sant Sever conservades a la Seu des de l'any 1405.¹⁸ En contrapartida, a l'agost del 1495 s'optà per dirigir-se a una capella dedicada a la Pietat, dins del monestir de Sant Agustí.¹⁹ En suma, es confirma la tendència ja advertida de la progressiva codificació d'uns itineraris lligats a llocs de culte dels principals sants que s'anaren associant, de manera més o menys continuada, a la protecció de la pesta (Betrán 1996, pp. 483-474).

L'exemple de Girona ens mostra, en paral·lel, que, en certes conjuntures, l'organització de processons no es limità a un acte extraordinari centrat en un sol dia, sinó que se'n pogueren programar durant setmanes o mesos seguits, cosa que multiplicà les opcions d'intercessió. En concret, a la capital gironina, a banda de cerimònies més puntuals com les que s'impulsaren el 9 de juny del 1410 per tal que cessés la malaltia de glàndola, entre els anys 1421 i 1422 se'n celebraren diverses en l'espai de pocs mesos. En concret, a inicis de juliol del primer any, se'n fixaren durant nou divendres. La primera prevista havia de sortir de la catedral i circumval·lar-ne l'entorn més immediat, mentre que les següents, successivament, havien de tenir-hi inici per celebrar després una cerimònia als principals temples de la ciutat: l'església de Sant Feliu, els monestirs de Sant Pere de Galligants i Sant Martí Sacosta, l'església de Santa Susanna del Mercadal i els convents de Sant Domènec, Sant Francesc, el Carme i la Mercè. Al mes de setembre es decidí fer una desena processó que es dirigís al monestir de Sant Daniel, amb l'objectiu de retre visita al sepulcre del sant. Al mes d'abril del 1422, se'n promogué una

¹⁶ AHCB. RO, IV-10, f. 92rv (6 d'octubre de 1475), 114r (19 de setembre de 1476).

¹⁷ AHCB. RO, IV-11, f. 36rv (12 de juny de 1483), 36v-37r (9 de juliol de 1483), 36v-37r (9 de juliol de 1483), 47r (21 de novembre de 1483).

¹⁸ AHCB. RO, IV-11, ff. 116v-117r (9 de juliol de 1490); *Ibidem*, IV-12, f. 73rv (29 de juliol de 1501).

¹⁹ AHCB. RO, IV-11, f. 164r (17 d'agost de 1495); *Manual de Novells Ardits*, vol. III, p. 251 (14 de juliol de 1515). El 16 d'agost del mateix any, coincidint amb la festivitat de Sant Roc, es tornà a Santa Eulàlia del Camp, si bé sense trasllat de les relíquies: *Manual de Novells Ardits*, vol. III, pp. 252-253 (16 d'agost de 1515).

altra que s'orientà a l'església de Sant Feliu per honorar la tomba del patró local, sant Narcís. Al mes de juny següent, en canvi, s'apel·là als Quatre Sants Màrtirs, les relíquies dels quals es conserven a la catedral.²⁰ A Manresa, en actes rituals que es documenten els anys 1371, 1384, 1388, 1403 i 1422, també s'impulsaren pregàries o processons que al llarg de diversos dies havien de tenir com a escenari els distints convents mendicants de la ciutat. La de l'any 1403, a més, inclogué treure a la via pública als cossos sants o relíquies de santa Agnès, sant Fruitós i sant Maurici conservades a l'altar major de la seu manresana (Sarret i Arbós 1921, pp. 125, 145, 161; Mas 2023, p. 76).

Tornarem més avall sobre aquesta qüestió prou complexa de la diversitat d'intermediacions que se cercaren des de les diverses ciutats catalanes esmentades. A banda de la identitat concreta dels sants invocats, es corrobora que una gran part de les accions promogudes per les autoritats municipals d'acord amb l'estament eclesiàstic, consistiren en processons per anar a pregar a un espai de culte determinat, encapçalades pel clergat, si bé seguides pel màxim de població possible, la participació de la qual s'afavoria decretant aturades de l'activitat laboral, i alguns cops fins i tot prometent una indulgència de 40 dies, període que es duplicava si s'hi anava descalç.²¹ Cal destacar que el debat, impulsat per la historiografia tradicional centrada en els segles XVI i XVII, sobre l'aparent contradicció entre la celebració d'actes massius i l'augment del risc de contagi –sovint atribuïda a la ignorància o a un fervor religiós desmesurat (Cipolla 1981b)– queda qüestionat per mostres clares de l'existència d'una consciència del perill de propagació de malalties ja des del tombant del segle XV al XVI. Un exemple nítid d'aquesta consciència es documenta a Cervera l'any 1501, quan s'afirmava que “los hajusts de professons són perillosos en semblant temps de peste”.²²

Malgrat les controvèrsies que pogueren acabar envoltant les processons, representaven una mobilització col·lectiva que, com ha assenyalat la historiografia, contribuïa a enfortir els llaços de solidaritat i actuava com un catalitzador de l'ordre en moments d'incertesa. Aquesta funció estabilitzadora era especialment desitjada per les autoritats de l'època (Betrán 1996, p. 481). Això explicaria, en part, per què, davant del flagell epidèmic, mai no es plantejaren reformes radicals en el cerimonial, i es respectaren les formes dels procediments més arrelats, com la litúrgia d'una festivitat cabdal a tot Occident: el Corpus Christi (Narbona 2017, pp. 164-174). Sense anar més lluny, al juny del 1507, el vicari del

²⁰ AMGi. I.3.3.1.1., lligall 18, reg. 3, f. 25v (9 de juny de 1410); AMGi. MdA any 1421, ff. 38r-39v (2 de juliol de 1421), 45v-46r (3 de setembre de 1421); *Ibidem*, any 1422, ff. 88v-89v (abril de 1422); *Ibidem*, any 1460, s. f. (6 de juny de 1422).

²¹ A Barcelona, en concret, consta clarament la concessió d'indulgències per la participació en processons els anys 1466, 1475 i 1507: AHCB. RO, IV-9, ff. 70v-71r (16 de febrer de 1466), 70v (16 de febrer de 1466), 80r (25 de novembre de 1466); *Ibidem*, IV-10, f. 92rv (6 d'octubre de 1475); *Ibidem*, IV-12, f. 162rv (15 d'abril de 1507).

²² ACSG. CFM, C, any 1501, f. 80r (19 de setembre de 1501).

bisbe i el capítol de la Seu de Barcelona van ordenar una processó coincidint amb l'octava de Corpus, que havia de replicar el protocol de la celebrada aquell mateix dia, amb la finalitat de pregar a la Verge, a sant Sebastià i a altres sants que intercedissin davant Déu per posar fi a la pestilència.²³

Com apuntaven alguns exemples descrits, certes processons incorporaren, a més, l'exposició pública de relíquies al llarg d'una topografia sacra escollida curosament (Valero 2021, pp. 67-69). Això succeí, per exemple, l'any 1490, quan diversos veïns de Barcelona, atesa la gran devoció compartida pel màrtir sant Sever, sol·licitaren que el seu cos conservat a la catedral fos traslladat en processó i se'l fes creuar precisament just per sota del portal del flanc nord de la muralla que prendria la seva denominació i així, segons asseguraven, de seguida “pestilència i morts passarien”.²⁴ Com també hem vist, els mesos de juliol dels anys 1501 i 1515, enmig d'un nou contagi, les despulles de sant Sever es tragueren altre cop en processó i es dugueren, entre d'altres llocs, fins a la capella de Sant Roc de Santa Eulàlia del Camp.²⁵ En una línia paral·lela, a inicis de desembre de 1501, just el dia de Sant Nicolau, des del consistori barceloní s'ordenà processó del clero que havia de portar el Vel de la Verge des de la Seu fins a Santa Maria del Mar.²⁶ De forma similar, a Tarragona, al maig de l'any 1450, se cercà la intercessió de la patrona local, santa Tecla, i se celebrà un solemne ritual al llarg del perímetre de muralles de la ciutat amb la relíquia del braç de la santa, entre d'altres elements (Morera 1954, III, p. 178).²⁷ El fet que a Barcelona i Tarragona es recorreguessin portals i murs amb relíquies té un simbolisme innegable. Com han suggerit diversos autors, aquest ritual servia per remarcar els límits i les barreres de protecció davant les amenaces de contagi provinents de l'exterior (Günzberg 2002, pp. 37-38; Agresta 2020, p. 393).²⁸

Amb tot, tant a les ciutats esmentades com a d'altres del territori estudiat, es documenten diversos rituals destinats a la preservació de l'epidèmia que no constituïen estrictament processons. A Lleida, per exemple, durant l'estiu del 1384, la cerimònia expiatòria consistí en una ordre del capítol catedralici perquè les campanes de la Seu toquessin dues vegades al dia, amb l'objectiu de fomentar que tots els veïns, en sentir el repic, s'agenollessin per resar (Roca 2018, p. 35). D'una forma similar, al juliol de l'any 1494, a Barcelona s'establí que cada dia a

²³ AHCB. RO, IV-12, f. 164v (9 de juny de 1507).

²⁴ AHCB. RD, II-30, ff. 39v-41v (26 de maig de 1490).

²⁵ Vegeu nota 19.

²⁶ AHCB. RO, IV-12, f. 74v (5 de desembre de 1501). Sobre les relíquies marianes a la Catalunya baixmedieval, inclosa aquesta conservada a la Catedral de Barcelona amb un reliquiari fruit d'una donació de la marmessoria del príncep Carles de Viana l'any 1462, vegeu Crispí (2008).

²⁷ Agraeixo la referència a Alberto Barber Blasco. Sobre el mateix episodi i l'ús apotropaic de la relíquia en el marc de la dimensió cívica del culte a la santa a Tarragona, vegeu Español (2023, pp. 143-144).

²⁸ Igualment sobre el recurs que es feu a València de relíquies conservades a la ciutat com el cap de sant Lluís bisbe (Lluís d'Anjou), l'os de la cama de sant Vicent Ferrer i el *Lignum Crucis* (Agresta 2020, p. 392).

les 9, després de l'oració de l'avemaria i el repic de les campanes de la Seu i de tots els temples de la ciutat, el conjunt de la ciutadania fes una genuflexió per pronunciar la *Salve Regina* o l'oració que se sabessin. L'any 1507, l'acte col·lectiu es traslladà a la tarda i s'establí per a tothom la repetició triple del parenostre i l'avemaria.²⁹ A Cervera, els anys 1487 i 1501, també es promulgà el cant de la *Salve Regina* a les 7 i 6 de la tarda, respectivament, a l'església major de la vila.³⁰

Hi hagué més gestos complementaris per aconseguir la misericòrdia divina, com ara la pràctica del dejuni, d'acord amb el que es documenta a Manresa ja l'any 1371 (Mas 2023, p. 76) o el que promogueren els paers de Cervera els anys 1410 i 1451 (Llobet 1983, p. 40). Finalment, també per a la protecció epidèmica es buscaren figures addicionals als sants com la de l'Àngel Custodi, la qual s'intentà plasmar en llocs tan simbòlics d'algunes ciutats com els esmentats perímetres defensius. En el cas de Barcelona consta que, al gener del 1466, i a semblança del que ja s'havia fet l'any 1401 a la façana de la Casa de la Ciutat amb la imatge de l'arcàngel sant Rafael, s'esculpí una figura angèlica per col·locar-la en un dels portals de la muralla, l'anomenat *dels Orbs*, que acabaria adoptant la denominació *de l'Àngel* (Miquel 2020, pp. 134-137). A Tortosa també es documenta la col·locació d'un àngel en una font monumental de la ciutat, l'any 1448, encara que les circumstàncies de la decisió no són evidents (Vidal 2004, p. 147). A València, en canvi, l'any 1475, es portà a terme una operació similar en un context equivalent al del portal de Barcelona, si bé amb representacions pictòriques sobre fusta i en quatre portes diferents de la ciutat (Agesta 2020, pp. 391-392). Aquestes figures, juntament amb les relíquies o els exvots esmentats abans, apunten a l'existència d'una autèntica cultura material lligada a la protecció enfront d'atzars com la pesta, que també devia ser present en l'àmbit privat i que potser es podria reconstruir a través del registre arqueològic (Brown 2023, pp. 137-181).

3. Cap a un sant protector de la pesta a la Catalunya de finals del segle xv?

La Verge Maria, sants locals, l'Àngel Custodi i alguns sants especialment destacats com sant Sebastià... les intercessions documentades per combatre la pesta en l'àmbit urbà de la Catalunya dels segles xiv i xv són nombroses. Els itineraris de les processons i altres elements dels rituals descrits anteriorment en són un testimoni clar, així com, més endavant, els vestigis d'altars o fins i tot temples sencers erigits com a vot en honor d'alguna d'aquestes advocacions. A partir de la mostra disponible –que probablement es podria ampliar mitjançant una anàlisi exhaustiva del catàleg de manifestacions artístiques conservades del període, incloent-hi retaules i peces escultòriques, seguint la línia de recerques recents

²⁹ AHCB. RO, IV-11, ff. 159v-160r (12 de juliol de 1494); *Ibidem*, IV-12, f. 162rv (15 d'abril de 1507).

³⁰ ACSG. FM, Crides, any 1487, f. 42r, 1487; ACSG, FM, C, any 1501, f. 76v (21 d'agost de 1501).

per a l'època moderna (Fontcuberta 2023)–, és possible advertir certs patrons i línies d'evolució en el conjunt de la Catalunya del segle XV i inicis del XVI. Amb tot, sempre hem de tenir presents les dificultats de definició d'autèntics sants advocats de la pesta, fenomen que, en realitat, consisteix en un procés llarg de reorientació d'un nombre considerable de devocions preexistents que en cap cas es veié revolucionat just l'endemà de l'adveniment de la pesta negra l'any 1348 (Dormeier 2009).

D'entrada, en molts dels principals nuclis a què ens hem referit hi consta un interès innegable per la Verge Maria en les diverses formes en què es presentava: s'invocava en les pregàries i rituals de finals del segle XIV i bona part del següent, tal com palesen ordinacions i documentació diversa.³¹ De forma més concreta, dins de l'àmbit de la devoció mariana, tot i que hi havia capelles sota aquesta advocació en altres poblacions per raons disperses, el cas de la ciutat comtal posa en relleu un cert culte especial en temps de pesta a una de les figures lligades al cicle de la Passió, la Verge de la Pietat. Segons s'ha vist, la tingueren molt present les processons pregonades pels consellers barcelonins els anys 1466 i 1495 en traçar itineraris que en el primer cas passaren per un enclavament on se li retia culte a prop de la Plaça del Blat i en el segon anaren a una capella que se li havia dedicat al convent de Sant Agustí.³² De forma similar, sense identificar-se un punt específic que se li vinculés a banda del monestir sota la seva advocació, també s'observa en més d'un episodi el recurs dels barcelonins a santa Anna. S'invocà, com a mínim, juntament amb la Mare de Déu els anys 1466 i 1501, aquest últim amb una processó que culminà amb un ofici al cenobi esmentat.³³ Per contrast, en el cas de València, l'atenció a aquesta santa, esdevinguda rellevant des del segle XIV en els debats teològics sobre el dogma de la Immaculada Concepció, fou més marcada, fins al punt que, l'any 1494, el consistori promogué la celebració anual de la seva festa el 26 de juliol, amb l'argument que molts esclats epidèmics havien acabat just aquell dia (Agregta 2020, p. 392).

Més enllà de la lògica difusió de la devoció per la Mare de Déu i figures associades, en altres conjuntures dels primers dos terços del segle XV, a la llum del que s'ha descrit per a Girona o Tarragona, davant de l'amenaça epidèmica, les mirades es giraren cap als sants o patrons locals, tendència advertida igualment al Regne de França (Biraben 1976, II, pp. 81-82). Resulta lògic, doncs, que els gironins

³¹ Igualment es constata a Mallorca fins a mitjan segle XV (Contreras 2007, pp. 48-50).

³² AHC.B. RO, IV-9, ff. 70v-71r (16 de febrer de 1466); *Ibidem*, IV-11, f. 164r (17 d'agost de 1495). Sobre les implicacions simbòliques d'encendre ciris davant de la figura de la Pietat, vegeu Betrán 1996, p. 465. Ha estat divulgada per diversos autors la notícia del dietari de Jaume Safont que, el novembre de l'any 1482, en una processó que, com era costum, sortí de la seu, s'anà a oferir a aquesta capella del monestir de Sant Agustí una candela de cera “ten larga com és tot lo vogi de la ciutat” de Barcelona i “tan grossa com és lo dit de la mà”, comptant que s'havia mesurat el perímetre emmurallat de la ciutat recentment i havien trobat que media 4.113 canes, si bé la candela es dividí en peces d'una cana cadascuna: Safont 1992, p. 282.

³³ AHC.B. RO, IV-9, ff. 70v-71r (16 de febrer de 1466); *Ibidem*, IV-12, f. 72r (26 de juny de 1501).

dipositessin les esperances, entre d'altres, en el màrtir sant Narcís, de qui es conserven les despulles a l'església de Sant Feliu; els manresans, en els anomenats Sants Cossos, preservats a la Seu, o els tarragonins, en santa Tecla, el braç incorrupte de la qual constituïa la principal relíquia de l'arquebisbat. Igualment a Mallorca, des d'aproximadament el 1396 i fins a la segona meitat del segle xv, es confià en les relíquies, conservades al castell reial o Almudaina de Ciutat, de santa Praxedis, la qual havia esdevingut patrona del Regne (Contreras 2007, pp. 51-54; Barceló 2021, pp. 29-31).

Tot i no formar part del panteó de sants patrons, a la ciutat de Barcelona s'observa un interès creixent per un altre sant, sant Cristòfol, la festivitat del qual, el 25 de juliol, sovint coincidia amb períodes epidèmics. S'ha documentat que just en aquesta data se celebraren diverses processons, com la de l'any 1490, que es dirigí a la capella de sant Roc dins de Santa Eulàlia del Camp, així com dues més els anys 1495 i 1501.³⁴ I, de fet, aquest darrer any, l'executiu municipal decidí decretar la celebració anual de la festa de sant Cristòfol per tal com era "mereixedor de portar el redemptor de natura humana" i així no cessés d'intercedir per llevar la ciutat del mal de pesta. Es comprova com en anys posteriors destacava de la festivitat un acte que culminava amb un ofici a l'església de Santa Maria del Mar³⁵ i, justament des del 1507, el seguici aprofitava per passar per davant de la nova capella dedicada al màrtir sant Sebastià que, segons veurem, s'havia erigit com a nou referent.³⁶ L'establiment de la festa anual de sant Cristòfol l'any 1501 segurament també explica que quan, l'any 1515, el govern de la ciutat, d'acord amb els administradors de l'Hospital de la Santa Creu, impulsà la creació d'un hospital per a empestats prop del portal de la Drassana, el possessin sota la seva advocació (Bridgewater 2024, p. 68).

Mirant fora de les principals ciutats, s'adverteixen mostres de veneració d'altres verges i sants en moments que amenaçava el contagi o s'intentava superar el cicle epidèmic. A tall de mostra, a Cervera, al maig del 1490, es proposà celebrar processons en honor de la Santa Trinitat, mentre que, al setembre de l'any 1501, un acte anàleg havia d'orientar-se a la Verge del Roser.³⁷ Així mateix, a la capital de la Segarra, l'any 1507, s'encarregà un retaule dedicat a sant Isidor o Isidori de Quios. Es tractava, de fet, d'una invocació davant d'epidèmies força estesa per aquesta àrea de Ponent des de Mollerussa, escenari, l'any 1483, d'un miracle vinculat a la seva intervenció (Yeguas 2011, p. 33). El culte a sant Isidor ja despuntava a Cervera pocs anys abans del retaule amb l'encàrrec de misses

³⁴ AHCB. RO, IV-11, ff. 116v-117r (9 de juliol de 1490); *Ibidem*, IV-11, f. 163v (9 de juliol de 1495); *Ibidem*, IV-12, f. 72rv (9 de juliol de 1501).

³⁵ Vegeu nota 15.

³⁶ AHCB. RO, IV-12, ff. 72v-73r (9 de juliol de 1501), 165r (9 de juliol de 1507), 180r (8 de juliol de 1508), 194v-195r (9 de juliol de 1509). L'any 1508, a la ciutat de Manresa també es deliberà guardar perpètuament la festa de sant Cristòfol: Sarret i Arbós 1921, p. 258.

³⁷ ACSG. CFM, C, any 1490, ff. 21v-22r (12 de maig de 1490); *Ibidem*, any 1501, f. 80r (19 de setembre de 1501).

a l'església principal de Cervera, on compartia la dedicatòria amb tres dels principals sants a què ens anem referint, sant Cristòfol, sant Sebastià i sant Roc, a més d'altres de menys visibles en aquest camp concret, com sant Agustí, sant Martí i sant Nicàs.³⁸ Per contrast, al nord-est del Principat, a Castelló d'Empúries, cap a la darrera del segle XV, s'esgrimia com a advocat contra la pesta sant Llop confessor, el qual tenia, entre d'altres altars a la diòcesi, una capella dedicada a l'església de Sant Bartomeu del convent mercedari de la vila,³⁹ cosa que ha portat a suposar una possible vinculació amb aquest orde (Marquès 1994, p. 21). Encara a l'àrea de Girona, l'any 1450, els habitants de Maçanet de la Selva, davant del risc epidèmic, feren vot d'erigir una capella al castell de Torcafelló d'aquest terme. La consagraren a un sant a qui no hem vist que s'apel·lés en les circumstàncies que ens ocupen: sant Jordi.⁴⁰ Finalment, al Rosselló, els veïns de Vinça, l'any 1483, en el context d'una epidèmia, fixaren com a festa votiva sant Galderic (Jampy 1928, p. 129), una advocació habitual entre la pagesia rossellonesa davant d'altres catàstrofes que l'afectaven de manera directa. De fet, la possible relació de sants invocats o santuaris a què s'acudia en temps de pesta en zones rurals de Catalunya és prou extensa (Camps i Camps 1998, pp. 125-135), si bé caldria anar contrastant cas per cas el vincle directe entre els esclats pestífers i l'origen d'aquests llocs de culte o la seva trajectòria de veneració, de vegades enmig de llegendes sense fites cronològiques o cadenes de fonts secundàries confuses.

Sigui com sigui, en paral·lel al conjunt divers d'intermediacions de sants, s'ha vist clarament en el cas de Barcelona i, en paral·lel, en una altra capital dels dominis dels reis d'Aragó, València, la faceta de l'Àngel Custodi en la salvaguarda de calamitats, inclosa la pesta. Això, però, com a part d'un fenomen estès al conjunt de la Corona al llarg del segle XV de marcada convergència entre la identitat de les institucions urbanes i el culte angèlic (Llompart 1988). En el cas concret de Barcelona, a més, la tradició moderna també vincula la figura de l'Àngel Custodi a la de sant Vicent Ferrer, que se suposava que es trobava predicant a la ciutat comtal en època del rei Martí l'Humà (algunes fonts precisen que fou justament l'any 1398), i en anunciar la fi d'un contagi aparegué un àngel en un portal (Betrán 1996, p. 467; Kovács 2024, p. 216). Durant el període analitzat, però, a la capital catalana no apareixen traces de la imploració a través del predicador, per contrast amb el cas ben conegut de València (Agrega 2020, p. 392; Ortiz 2023) o els efectes salvífics que se li atribuïen a llocs tan distants com Bretanya o diverses zones d'Itàlia (Velasco 2008, pp. 402-403, 418). Sigui com sigui, a part de les figures angèliques encarregades als portals de les ciutats de Barcelona i València, el culte a àngels custodis en temps epidèmics es constata igualment a Girona en processons ordenades els mesos d'octubre dels anys 1456 i 1495, així

³⁸ ACSG. CFM, C, any 1501, ff. 45r-46r (12 de maig de 1501).

³⁹ Arxiu Diocesà de Girona (ADG), Lletres, U-173, f. 13r (23 d'agost de 1483).

⁴⁰ La promesa de construcció s'acompanya de la de dejuni (estès també a nens i animals): ADG. Lletres, U-150, f. 98r (5 de maig de 1450).

com en viles com Tremp l'any 1476 (on sembla que, poc després, es reafirmaren en la importància de la celebració per davant de santa Tecla), o Cervera l'any 1501, quan se li dedicaren misses a l'església parroquial.⁴¹

Amb tot, no sembla que cap advocació s'estengués a tantes poblacions al llarg del segle xv ni s'afermés tan clarament en l'hagiografia pestífera de l'àrea que ens ocupa com sant Sebastià, soldat martiritzat a Roma a la darrerria del segle III dC, la figura del qual es redimensionà a Florència durant la segona meitat del segle xiv, si bé sense reduir-se mai només a la funció antipestilencial (Barker 2007). Seguint la seqüència cronològica d'esments a Catalunya, se'n multipliquen els testimonis durant les dècades del 1450 i el 1460, justament quan se succeïren alguns brots pestífers d'impacte considerable. A la ciutat de Girona es documenta per primer cop l'any 1453, coincidint amb la diada del 20 de gener, un altar recentment consagrat al convent del Carme en honor a sant Sebastià i on es dirigiren moltes de les processons de les dècades següents fins a entrat el segle xvi.⁴² En altres dues capitals catalanes, Lleida i Barcelona, durant la dècada de 1460, en concret, respectivament, els anys 1460 i 1466, s'instituí festa perpètua per la festivitat del màrtir assagetat amb la voluntat explícita d'aconseguir-ne la intercessió en períodes de pesta.⁴³ Amb tot, l'element més destacat a la capital catalana, a banda de les diverses ocasions en què s'invocà el sant mitjançant processons i altres accions, és el fet que l'any 1507 es deliberà la construcció a prop de la Llotja de la ciutat –exactament a la plaça de davant de l'abeurador de la botiga adjacent a l'espai mercantil per antonomàsia– d'una capella sota l'advocació d'aquell la capacitat per a revocar la pestilència del qual ja es considerava del tot provada.⁴⁴ Diverses fonts relaten la cerimònia de la col·locació de la primera pedra del temple alçat com a vot i que tingué lloc el dia 12 d'abril d'aquell any (Betrán 1996, pp. 481-483). A partir dels anys següents, se succeeixen les processons que s'hi encaminaven amb el propòsit de conservar la sanitat dels habitants de la ciutat, en especial davant dels embats recurrents de la pesta.⁴⁵

L'altar documentat a Girona l'any 1453 és tan sols un testimoni incipient d'una difusió del culte a sant Sebastià que, des de mitjan segle xv, guanyà pes en la geografia devocional de Catalunya. S'intueix prou bé en el cas del mateix bisbat de Girona. Ben mirat, el procés potser arrencà ja a inicis del quatre-cents

⁴¹ Respectivament: AMGi. MdA any 1456, f. 115v (26 de setembre de 1456); *Ibidem*, any 1495, f. 62v (10 d'octubre de 1495); Castell i Muntaner 2015, p. 30; ACSG, CFM, C, any 1501, ff. 67v-69v (26 de juliol de 1501).

⁴² AMGi. MdA any 1453, ff. 23v-24r (gener de 1453); *Ibidem*, any 1461, f. 228v (octubre de 1461); *Ibidem*, any 1494, f. 50v (19 de juny de 1494); *Ibidem*, any 1521, f. 52rv (4 d'abril de 1521).

⁴³ Quant a la primera, on la festa havia de ser conjunta per sant Fabià i sant Sebastià, igual com s'establí l'any 1478 a Osca (Iranzo 2004, pp. 968-969) en una prova de l'expansió de l'advocació compartida cap a Aragó que, així mateix, palesen diverses obres artístiques. Biblioteca Nacional de España, Madrid, ms. 18496, f. 37v (3 de desembre de 1460). Respecte de Barcelona: AHCB. RO, IV-9, f. 70v (16 de gener de 1466).

⁴⁴ AHCB. RO, IV-12, ff. 161v-162r (10 d'abril de 1507).

⁴⁵ AHCB. RO, IV-12, f. 190rv (18 de gener de 1509), 199v (19 de gener de 1510).

i fou a partir de mitjan centúria que es consolidà i s'intensificà durant el segle XVI amb cronologies d'erecció o primera referència de nous temples en nuclis petits i mitjans bastant coincidents amb l'endemà de cicles com els de 1448-1452, 1483-1487, 1506-1508 o 1529-1530. Continuant en els segles posteriors, el balanç final és d'un mínim de 34 esglésies dedicades al màrtir assagetat a la diòcesi, de les quals una proporció que ara per ara no es pot establir tenia relació directa amb la protecció davant de l'epidèmia.⁴⁶

Al marge de capelles construïdes *ex novo* en moltes comunitats, també caldrà que futures recerques facin atenció, com s'ha apuntat, a altars i comitència d'obres artístiques com retaules. Destaca, en aquest sentit, el retaule que s'encarregà al monestir de Sant Jeroni de la Murtra després que, arran de la mort de set frares de la comunitat l'any 1491 per un brot de pesta, es decidís construir-hi una capella en honor del sant que ens ocupa (Díaz 2013, p. 64). Menys conegut és el rerefons de la confecció d'altres retaules com, per exemple, el dedicat a sant Sebastià i santa Tecla de la Catedral de Barcelona, obrat entre els anys 1486 i 1498 (Bosch 1993).

Fos com fos, la difusió del culte de sant Sebastià com a protector davant l'epidèmia s'hauria de reconstruir a una escala més àmplia que Catalunya. En unes dates similars a Girona, Barcelona o Lleida, també s'atorgà un protagonisme creixent al soldat màrtir en les intercessions per fer front a l'epidèmia en grans ciutats de la Corona d'Aragó com Ciutat de Mallorca –on, en detriment de l'esmentada veneració prèvia per santa Praxedis, s'instituí la celebració anual del sant l'any 1451 (Contreras 2007, p. 55)–, mentre que a València, si bé s'hi erigí una capella extramurs en honor seu l'any 1489, no fou fins a l'any 1519 que es decretà festa per la diada del 20 de gener (Agesta 2020, p. 392).

Durant l'etapa en què se centra aquest capítol, és a dir, fins als inicis del segle XVI, encara no s'adverteix el renom que tindria durant l'època moderna un altre sant decisiu arreu d'Europa quan calia deslliurar la població de la pesta, sant Roc, i que en el cas de Catalunya tendria a imposar-se progressivament respecte de sant Sebastià. El culte a aquest sant originari de Montpeller s'afermà després del Concili de Constança del 1414 a la França meridional i al nord d'Itàlia, amb la ciutat de Venècia com a gran centre irradiador (Paden 2014; Gecser 2017; Bolle 2023), per bé que la seva celebritat és, sobretot, de mitjan segle XVI endavant (Biraben 1976 II, pp. 78-80). La devoció al Principat arribà precisament des d'Itàlia, com ho demostra un episodi documentat l'any 1476: l'executiu municipal de Barcelona atengué la petició d'un grup de ciutadans devots que, influïts per la bona premsa que en feia un penitenciar del papa establert temporalment a Montserrat,

⁴⁶ Marquès 1994, pp. 25-26; Marquès 2000. En efecte, existien diverses confraries en honor al sant en pobles de la demarcació des de la segona meitat del segle XIV sense que la seva creació s'hagi de vincular necessàriament a la pesta. La primera capella sota l'advocació del soldat màrtir segurament fou la de Sant Sebastià de la Guarda a la façana marítima del terme de Palafrugell, si bé la seva construcció, autoritzada l'any 1441, no és evident que tingués com a propòsit la preservació epidèmica, sinó més aviat que respongués a l'amenaça de la pirateria musulmana: ADG. Lletres. U-141 f. 59 (13 de setembre de 1441).

sol·licitaren la construcció d'una capella dedicada al sant (Betrán 1996, p. 469; Péquignot, 2024, p. 97). Aquí arrenca probablement l'origen de l'espai de culte que tenia reservat a l'església de Santa Eulàlia del Camp des de com a mínim l'any 1483, i on s'acudí en processó tant per la seva festivitat del 16 d'agost com en altres dies.⁴⁷ En realitat, sembla que no s'instituí la diada de sant Roc que l'oficialitzava com un dels protectors de la ciutat fins a l'any 1519, dècades després, per tant, que la de sant Sebastià. El vot es renovà l'any 1563 (Betrán 1996, p. 469). Així les coses, les manifestacions en l'àmbit confraternal i artístic entorn a sant Roc es multiplicaren a Barcelona a partir del segon quart del cinc-cents (Fontcuberta 2023, pp. 88-89). Dins de la cronologia investigada, els indicis trobats fora de la ciutat comtal de devoció pel sant amb una orientació específicament pestífera són febles. Un dels pocs són les misses que, segons hem citat, se li encarregaren, juntament amb sis sants més, a l'església de Cervera l'any 1501.⁴⁸

4. A manera de balanç: la continuïtat dels remeis espirituals durant el lent viratge cap a mesures pràctiques

A través de diversos casos emblemàtics, hem desgranat l'evolució entre finals del segle XIV i inicis del XVI de les fórmules que cercaren els habitants de viles i ciutats de Catalunya per aconseguir la pietat divina davant dels esclats epidèmics. Els itineraris dels principals rituals, les processons, s'anaren reajustant en funció de les intercessions que es prioritzaven en èpoques de contagi, si bé aquestes mobilitzacions col·lectives sempre s'acompanyaren d'altres accions expiatòries com la persecució i el càstig de la corrupció moral, les pregàries col·lectives, el dejuni, l'exhibició de relíquies, les representacions angèliques o els enviaments de pelegrins a Sant Jaume de Compostel·la i alguns altres santuaris. Alhora, l'apel·lació tant a la Mare de Déu com a diversos sants anà canviant al llarg del quatre-cents i inicis del cinc-cents, sempre partint de la base que totes elles eren figures polièdriques amb força més dimensions que l'estrictament antipestífera, per la qual cosa experimentaren una superposició creixent de vestidures. Així, d'una intermediació volgutament plural, en què per fer front a les epidèmies es combinava la devoció mariana amb sants més específics com sant Cristòfol, la figura de l'Àngel Custodi i, en especial, els patrons locals de cada població, vinculats sovint a relíquies, així com a devocions sorgides de forma relativament recent en contrades concretes, es passà, des de mitjan segle XV, a un recurs cada cop més preponderant a sant Sebastià, abans d'una emergència bastant posterior de sant Roc. I, malgrat tot, no sembla que al màrtir assagetat se li pugui atorgar l'exclusiva com a sant protector de la pesta a la fi del quatre-cents, una funció que, en qualsevol cas, de segur que no compartí amb sant Roc fins almenys el segon quart del segle XVI.

⁴⁷ Vegeu nota 19.

⁴⁸ Vegeu nota 38.

El punt d’inici més reculat de tot aquest llarg procés de resposta al flagell epidèmic segurament s’ha de situar en la pesta negra de l’any 1348, que tradicionalment s’ha considerat que irrompé en un món que no estava preparat per a una catàstrofe de tal magnitud (Carpentier 1993, pp. 115-148; Benedictow 2021). Tanmateix, convé no exagerar aquesta imatge de desconcert, paràlisi i incapacitat de reacció, atès que durant el mateix estiu que la pandèmia feia estralls es feu front al repte ineludible de la gestió dels cadàvers. Aquesta gestió s’acabà entrelligant durant els decennis posteriors amb el control de la informació sobre la mortalitat (en part connectada amb la voluntat de mitigar l’efecte psicològic que l’augment desmesurat de traspassos diaris tenia per a la població) i en què destaquen les cerques de morts encarregades en temps epidèmics pel govern municipal de Barcelona (igual que s’esdevingué en algunes altres grans ciutats de la Corona d’Aragó) des de l’any 1429, i amb registre sistemàtic des del 1457.⁴⁹

A més, durant la primera meitat del quatre-cents sorgiren encara més mesures d’ordre pràctic orientades a fer front a la pesta i altres malalties epidèmiques. Destaquen les que incidien en la vigilància i la limitació de la mobilitat terrestre i marítima a fi d’evitar-ne la propagació. Assumint que partien d’un gresol mediterrani en què les ciutats del nord de la península itàlica destacaren com a laboratori més avançat (Carmichael 1983), aquestes estratègies anaren sorgint als dominis dels reis d’Aragó amb algunes manifestacions realment pioneres a Mallorca ja el mateix any 1348 (Santamaría 1973, pp. 112-115). De manera més generalitzada, però, el control de la circulació de persones i béns s’anà desplegant pel conjunt de Catalunya i de la Corona d’Aragó entre els anys 1420 i 1490, aproximadament. I això en un context marcat, al marge de possibles noves percepcions més afinades dels patrons de les epidèmies a partir de l’observació repetida de brots, per mecanismes preexistents que ja es trobaven a l’abast de les autoritats municipals.⁵⁰

Amb tot, les prohibicions d’entrada als centres urbans, el filtre als nouvinguts o l’expulsió d’empestats, fossin veïns o no, aparegueren o es generalitzaren durant la segona meitat del segle XV mentre totes les accions vinculades a la concepció divina de les epidèmies que hem descrit al llarg del capítol seguien vigents i, fins a cert punt, continuaven evolucionant. Estem, per tant, davant de transformacions progressives i en cap cas lineals de les respostes institucionals davant de la pesta. Alhora, es constata una coexistència natural de mesures de caràcter ritual amb d’altres d’orientació més pràctica, tal com havien detectat diversos especialistes tant a la Corona d’Aragó (Agresta 2020, pp. 375-385, 390-395) com en altres territoris europeus (Coomans 2021, pp. 219-210, 224). De fet, aquesta convivència de mecanismes resulta consubstancial al marc mental del període, en el qual, com hem apuntat, no s’establien separacions evidents

⁴⁹ Un balanç bibliogràfic sobre aquests mecanismes a Reixach 2023b.

⁵⁰ Amb tota la bibliografia i documentació detallada al respecte, vegeu Reixach 2023a; Reixach 2025a.

entre la interpretació en clau de càstig diví dels assots pestífers i les temptatives d'explicació mèdica (Arrizabalaga 1994, pp. 250-264) o mínimament racional de la pestilència i altres malalties que als ulls dels contemporanis causaven, sobretot, un nombre extraordinari de morts. En aquest context, doncs, no és estrany que la imprecació divina sovint fos vista com el remei més saludable o, fins i tot, més efectiu.

Finançament

Aquest treball s'ha fet en el marc del contracte RYC2022-036326-I, finançat per MICIU/AEI /10.13039/501100011033 i FSE+, el projecte de recerca MORTALITAS (PID2023-151785NB-I00) finançat per MICIU/AEI/10.13039/501100011033, el projecte IlerCriSan (2023CRINDESTABC-8), finançat per Indest-Universitat de Lleida, així com el grup de recerca ARQHISTEC (Economies alimentàries i dinàmiques de població a la Mediterrània occidental: grup d'arqueologia i història de les societats premodernes) 2021 SGR 01607.

Bibliografia

Fonts editades

Crònica del racional de Barcelona de la ciutat (1334-1417), ed. 1921. *Recull de documents i estudis*, vol. 1, fasc. 2. Arxiu Històric (*Crònica del racional*).

Llibre de les solemnitats de Barcelona. 1930. EDICIÓ DE DURAN I SANPERE, Agustí, Sanabre, Josep, vol. 1. Institut Patxot (*Llibre de les solemnitats*).

SAFONT, Jaume. 1992. *Dietari o Llibre de Jornades (1411-1484)*. Edició de Sans Travé, Josep Maria. Fundació Noguera. ISBN: 978-84-7935-111-3.

SCHWARTZ I LUNA, Frederic; CARRERES CANDI, Francesc; VOLTES I BOU, Pere (eds.). (1892-1894). *Manual de novells ardits vulgarment apellat dietari de l'antich Consell barceloní*. Impremta de Henrich y companyia, vols. I-III.

Fonts secundàries

ALFARO PÉREZ, Francisco José. 2020. Los concejos y la administración frente a las epidemias españolas de los siglos XVI y XVII. Una aproximación general. *Revista de Demografía Histórica*, 38(3), 9-29. Disponible a: <https://adeh.org/revista-de-demografia-historica/revista-de-demografia-historica/2020-2/>

AGRESTA, Abigail. 2020. From Purification to Protection: Plague response in Late Medieval Valencia. *Speculum*, 95(2), 371-395. <https://doi.org/10.1086/707682>

- AGRESTA, Abigail. 2024. Plague Correspondence, Rumour, and Mistrust in the Late Medieval Crown of Aragon. *Past & Present*, 2024. <https://doi.org/10.1093/pastj/gtae041>
- AGRESTA, Abigail. 2025. Plague Correspondence, Rumour, and Mistrust in the Late Medieval Crown of Aragon. *Past & Present*, 269(1), 15-45. <https://doi.org/10.1093/pastj/gtae041>
- ARRIZABALAGA, Jon. 1994. Facing the Black Death: perceptions and reactions of university medical practitioners. En: GARCÍA-BALLESTER, Luis, *et al.* (eds.). *Practical Medicine from Salerno to the Black Death*. Cambridge University Press, pp. 237-288. ISBN: 0-521-43101-8.
- ARRIZABALAGA, Jon. 2017. La identidad de la peste en la Europa del Antiguo Régimen. En: SABATÉ CURULL, Flocel (ed.). *L'assistència a l'Edat Mitjana*. Lleida, pp. 169-182. ISBN 978-84-9975-877-0.
- BARCELÓ CRESPI, Maria. 2021. Santa Praxedis, patrona del Regne de Mallorca (segles XIV-XVI). *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana: Revista d'Estudis Històrics*, 77, 27-43. Disponible a: <https://ibdigital.uib.es/greenstone/library/collection/bolletiSocietatLulliana/browse/CL5;jsessionid=EAE32398A173891CCF2DB6233BAE06CD>
- BARKER, Sheila. 2007. The Making of a Plague Saint. Saint Sebastian's Imagery and Cult before the Counter-Reformation. En: MORMANDO, Franco; WORCESTER, Thomas (eds.). *Piety and Plague from Byzantium to the Baroque*. Truman State University Press, pp. 90-131. ISBN: 978-1-931112-73-4.
- BENEDICTOW, Ole J. 2021. *The Black Death 1346-1353, The Complete History*. The Boydell Press. ISBN: 978-1-783275-16-8.
- BENITO JULIÀ, Roger. 2008. Les expulsions d'alcajotes, tafuriers i vagabunds a Barcelona (1401-1469). *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 29, 369-394. Disponible a: <https://raco.cat/index.php/ActaHistorica/article/view/188998>.
- BENITO I MONCLÚS, Pere; REIXACH SALA, Albert; BARBER BLASCO, Alberto; MAS CRAVIOTTO, Adrià; ROCA CABAU, Guillem. 2025. Assessing epidemic outbreaks in late medieval Catalonia (1348-1530): from communities to family units. *The History of the Family*, 30(3), 371-412. <https://doi.org/10.1080/1081602X.2025.2532437>
- BETRÁN MOYA, José Luis. 1996. *La peste en la Barcelona de los Austrias*. Milenio. ISBN: 84-921502-0-3.
- BIRABEN, Jean-Noël. 1976. *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens*. Paris-La Haye : Mouton. 2 vols. ISBN 2-7193-0930-3.

- BOLLE, Pierre. 2023. *Saint Roch, L'évêque, le chevalier, le pèlerin (VIIe-XVe siècle)*. Brepols. ISBN: 978-2-503-59662-4.
- BOSCH BALLBONA, Joan. 1993. Retaule de Santa Tecla i Sant Sebastià. En: *Jaume Huguet, 500 anys*. Generalitat de Catalunya, pp. 194-197. ISBN: 84-3932-364-6.
- BRIDGEWATER MATEU, Pol. 2024. Els hospitals i les respostes a l'epidèmia en la baixa Edat Mitjana. Un trencaclosques d'encaix difícil. *Barcelona Quaderns d'Història*, 29, 61-77. Disponible a: <https://ajuntament.barcelona.cat/arxiumunicipal/arxiuhistoric/ca/activitats-i-difusio/publicacions/revista-barcelona-quaderns-dhistoria>
- BRIDGEWATER MATEU, Pol; MARINO, Salvatore. 2024. El sistema sanitari de Barcelona entre dues epidèmies (1348-1515). *Barcelona Quaderns d'Història*, 28, 53-94. Disponible a: <https://ajuntament.barcelona.cat/arxiumunicipal/arxiuhistoric/ca/activitats-i-difusio/publicacions/revista-barcelona-quaderns-dhistoria>
- BROWN, Peter J. 2023. *Meteorological Disasters in Medieval Britain (AD 1000–1500): Archaeological, Historical and Climatological Perspectives within a Wider European Context*. De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110719628>
- CAMPS CLEMENTE, Manuel; CAMPS SURROCA, Manuel. 1998. *La pesta del segle xv a Catalunya*. Edicions de la Universitat de Lleida. ISBN: 978-84-8409-007-6.
- CARMICHAEL, Ann G. 1983. Plague legislation in the Italian Renaissance. *Bulletin of the History of Medicine*, 57(4), 508-525. Disponible a: <https://www.jstor.org/stable/44443062>.
- CARMICHAEL, Ann G. 2016. Registering deaths and causes of death in Late Medieval Milan. En ROLLO-KOSTER, Joelle (ed.). *Death in Medieval Europe: Death Scripted and Death Choreographed*. Routledge, pp. 208-236. ISBN 978-1-13880-213-1.
- CARPENTIER, Élisabeth. 1993. *Une ville devant la peste. Orvieto et la peste noire de 1348*. (2a ed.). Brussel·les: De Boeck Université. ISBN 978-2-8041-1728-3.
- CASTELL GRANADOS, Pau; MUNTANER ALSINA, Carme (eds.). 2015. *Les actes del Consell de la vila de Tremp (1471-1522)*. Garsineu. ISBN 978-84-9463-280-8.
- CIFUENTES COMAMALA, Lluís. 2002. *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*. Universitat de Barcelona – Universitat de les Illes Balears. ISBN: 84-8338-314-4.
- CINGOLANI, Stefano. 2019. *Pere III el Cerimoniós, Epistolari*. Barcino. ISBN: 978-84-7226-842-5.
- CIPOLLA, Carlo M. 1981a. *Fighting the Plague in Seventeenth-Century Italy*. The University of Wisconsin Press. ISBN: 978-0-2990-8340-3.

- CIPOLLA, Carlo M. 1981b. *Faith, reason, and the plague in seventeenth-century Tuscany*. Norton. ISBN: 978-0-393-00045-0.
- COHN, Samuel K. 2003. *The Black Death Transformed. Disease and Culture in Early Renaissance Europe*. Arnold. ISBN: 978-0-340-70647-3.
- COHN, Samuel K. 2007. The Black Death and the Burning of the Jews, *Past and Present*, 196(1), 3-36. <https://doi.org/10.1093/pastj/gtm005>
- COLET, Anna *et al.* 2015. The Black Death and Its Consequences for the Jewish Community in Tàrraga: Lessons from History and Archeology. *The Medieval Globe*, 1(1), 63-96. <https://doi.org/10.17302/tmg.1-1.4>.
- CONEJO DA PENA, Antoni; BRIDGEWATER MATEU, Pol (eds.). 2023. *The Medieval and Early Modern Hospital: A Physical and Symbolic Space*. Viella. ISBN 979-12-5469-300-1.
- COOMANS, Janna. 2021. *Community, Urban Health and Environment in the Late Medieval Low Countries*. Cambridge University Press. ISBN 978-1-108-92434-4.
- CONTRERAS MAS, Antoni, (1978-1979). Legislación frente a la peste en Mallorca bajomedieval. *Asclepio*, 30-31, 167-176.
- CONTRERAS MAS, Antoni. 2007. Enfermedades y santos protectores en Mallorca medieval. *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 63, 41-62. Disponible a: <https://ibdigital.uib.es/greenstone/library/collection/bolletiSocietatLulliana/browse/CL5;jsessionid=EAE32398A173891CCF2DB6233BAE06CD>
- CRISPÍ CANTÓN, Marta. 2008. Relíquies i devoció mariana en la Catalunya baixmedieval. En: ESPAÑOL Francesca; FITÉ, Francesc (eds.). *Hagiografia peninsular en els segles medievals*. Edicions de la Universitat de Lleida, pp. 115-134. ISBN: 978-84-8409-246-9.
- CUADRADA MAJÓ, Coral. 2012. *El llibre de la pesta*. Rafael Dalmau. ISBN: 978-84-2320-767-1.
- DÍAZ MARTÍ, Carles. 2013. *La primera crònica del monestir de Sant Jeroni de la Murtra (1413-1604), de Francesc Talet*. Fundació Noguera. ISBN: 978-84-9975-334-8.
- DORMEIER, Heinrich. 2009. Saints as protectors against plague: Problems of definition and economic and social implications. En: BISGAARD, Lars; SØNDERGÅRD, Leif (eds.). *Living with The Black Death*. University of Southern Denmark, pp. 161-86. ISBN: 978-8-7767-4389-5.
- EINBINDER, Susan L. 2018. *After the Black Death. Plague and Commemoration Among Iberian Jews*. University of Pennsylvania Press. ISBN: 978-0-8122-9521-4.

- ESPAÑOL, Francesca. 2023. Santa Tecla i Tarragona: la construcció d'un culte cívic. En: BONET DONATO, Maria; MENCHÓN BES, Joan (coords.) *L'arribada del braç de Santa Tecla en el 700 aniversari. Història, patrimoni i cultura tradicional*. URV, pp. 131-147. ISBN: 978-84-1365-067-8. <https://doi.org/10.17345/9788413650678>
- FERNÁNDEZ-CUADRENCH, Jordi. 2005. Les processons extraordinàries a la Barcelona baixmedieval (1339-1498). Assaig tipològic. *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 26, 403-428. Disponible a: <https://raco.cat/index.php/ActaHistorica/article/view/188950>
- FERRAGUD DOMINGO, Carmel. 2024. Barcelona enfront de les epidèmies de la baixa Edat Mitjana. Una mirada des de la història social de la medicina. *Barcelona Quaderns d'Història*, 28, 35-52. Disponible a: <https://ajuntament.barcelona.cat/arxiumunicipal/arxiuhistoric/ca/activitats-i-difusio/publicacions/revista-barcelona-quaderns-dhistoria>
- FONTCUBERTA FAMADAS, Cristina. 2023. Art i pesta: justícia divina, retrats i santedat en la Barcelona moderna. *Materia*, 22, 81-103. <https://doi.org/https://doi.org/10.1344/Materia2023.22.3>
- FURIÓ, Antoni. 2016-2017. *La gran depressió baixmedieval. Una mirada des dels Països Catalans. Recerques*, 72-73, 45-103. Disponible a: <https://raco.cat/index.php/Recerques/article/view/388037>
- GECSER, Ottó. 2017. Intercession and Specialization: St Sebastian and St Roche as Plague Saints and their Cult in Medieval Hungary. En: DE CEVINS, Marie-Madeleine; MARIN, Olivier (eds.). *Les saints et leur culte en Europe centrale au Moyen Âge: (xie-début du xvie siècle)*. Brepols, pp. 77-108. ISBN: 978-2-503-57549-0.
- GELABERTÓ VILAGRAN, Martí. 2012. Legislación y justicia contra blasfemos (Cataluña, siglos xv-xvi). *Hispania Sacra*, 64(130), 525-564. <https://doi.org/10.3989/hs.2012.016>
- GELTNER, Guido. 2019. *Roads to Health. Infrastructure and Urban Wellbeing in Later Medieval Italy*. University of Pennsylvania Press. ISBN: 978-0-8122-9631-0.
- GREEN, Monica H. 2020. The Four Black Deaths. *The American Historical Review*, 125, 1601-1631. <https://doi.org/10.1093/ahr/rhaa511>
- GÜNZBERG, Jordi. 1989. Las crisis de mortalidad en la Barcelona del siglo xiv. *Revista de Demografía Histórica*, 7(2), 9-36. Disponible a: <https://dialnet.unirioja.es/ejemplar/10033>
- GÜNZBERG, Jordi. 2002. *La vida quotidiana a la ciutat de Barcelona durant la Pesta Negra (1348)*. Rafael Dalmau. ISBN: 978-84-2320-640-7.

- GÜNZBERG, Jordi. 2010. Epidemias y mortalidad en la Cataluña medieval: 1300-1500. En: CAVACIOCCHI, Simonetta (coord.). *La interazione tra economia e ambiente biologico nell'Europa preindustriale. Secc. xiii-xviii (Atti della XLI Settimana di Studi. Prato, 26-30 aprile 2009)*. Istituto Internazionale di Storia Economica “F. Datini” - Firenze University Press, pp. 57-80. ISBN: 978-88-8453-585-6.
- IRADIEL MURUGARREN, Paulino. 2006. *Consecuencias demográficas y económicas de las epidemias del siglo xv en la Corona de Aragón*. En: LEONE, Alfonso; SANGERMANO, Gerardo (eds.). *Le epidemie nei secoli XIV-XVI: Atti delle giornate di studio* (Fisciano/ Università degli Studi di Salerno, 13-14 maggio 2005. Laveglia, pp. 159-187. ISBN: 978-88-88773-60-5.
- JAMPY, Abbé M. 1928. *De l'admirable et mutuel amour d'un saint et d'un peuple depuis Mille Ans : Saint Gaudérique et son culte en Roussillon*. Imp. De l'Agence des Voyages.
- JUNCOSA BONET, Eduard. 2016. *La població de Tarragona de la crisi baixmedieval a la de l'Antic Règim. Aproximació a la demografia històrica*. Arola Editors. ISBN: 978-84-9452-237-6.
- HENDERSON, John. 2019. *Florence under siege. Surviving Plague in an Early Modern City*. Yale University Press. ISBN 978-0-300-19634-4.
- IRANZO MUÑO, María Teresa. 2004. *El concejo de Huesca en la Edad Media: estructura, funcionamiento y financiación de la organización municipal en la Baja Edad Media*. Universitat de Saragossa, tesi doctoral inèdita.
- KOVÁCS, Lenke. 2024. Harbingers, guardians, worshippers, and warriors – Depicting angels in Catalan Late Medieval plays and processions. *Comunicazioni sociali*, 2, 211-222. Disponible a: <https://comunicazionisociali.vitaepensiero.it/autore-lenke-kovacs-258088.html>
- LOSADA, Carolina M. 2019. Vicent Ferrer, misionero apocalíptico. Sobre el uso de la pedagogía del terror en sus sermones medievales hispanos. *Anuario de Estudios Medievales*, 49(1), 189-213. <https://doi.org/10.3989/aem.2019.49.1.07>
- LLOBET PORTELLA, Josep Maria. 1983. Les epidèmies a Cervera durant l'Edat Mitjana. *Miscel·lània ceriverina*, 1, 39-40. Disponible a: <https://raco.cat/index.php/MiscellaniaCerverina/article/view/132133>
- LLOMPART, Gabriel. 1988. El Àngel Custodio en la Corona de Aragón en la Baja Edad Media. En: ESTEBAN, Alfonso; ÉTIENVRE, Jean-Pierre (eds.). *Fiestas y litúrgia, actas del coloquio celebrado en la Casa de Velázquez*. Casa de Velázquez, pp. 249-269. ISBN: 978-84-86839-10-9.

- MALTAS MONTORO, Joan (2022). *Caresties, fams i epidèmies a Catalunya: de la conquesta de Sicília a la Pesta Negra*. Fundació Noguera. ISBN: 978-84-1303-378-5.
- MARQUÈS PLANAGUMÀ, Josep M. 1994. Cultes de sants medievals. *Societat d'Onomàstica: butlletí interior*, 59, 11-30. Disponible a: <https://raco.cat/index.php/BISO/article/view/411143>
- MARQUÈS PLANAGUMÀ, Josep M. 2000. Ermites i santuaris de la diòcesi de Girona. Diputació de Girona. ISBN: 84-95187-11-6.
- MAS CRAVIOTTO, Adrià. 2023. Daus, tafurers, alcavots i prostitutes. La persecució de pràctiques “immorals” a Manresa durant el segle xv. *Miscel·lània d'Estudis Bagencs*, 14, 73–96.
- MORERA LLAURADÓ, Emili. 1954. *Tarragona Cristiana*, vol. III. Diputació de Tarragona. Dipòsit legal: T 32-1958.
- MICHAUD, Francine. 1998. La peste, la peur et l'espoir. Le pèlerinage jubilaire de romeux marseillais en 1350. *Le Moyen Âge*, 1998/3, 104, 399-434.
- MIQUEL MILIAN, Laura. 2020. Resistència i resiliència: la ciutat de Barcelona davant la Guerra Civil Catalana. En: PUIG, Neus; VIADER, Montse (eds.). *Les crisis a l'Edat Mitjana. Actes del VI Seminari d'Estudis Medievals d'Hostalric 2018*. Ajuntament d'Hostalric. 128-139. ISBN: 978-84-6081-803-8.
- MUNSURI ROSADO, Nieves. 2024. La dinámica de la espiritualidad en la Baja Edad Media. Apocalipsis y milenarismo en la política de la Corona de Aragón, siglos XIII-XV. En: NAVARRO ESPINACH, Germán; IGUAL LUIS, David (coords.), *El País Valenciano en la Baja Edad Media: estudios dedicados al profesor Paulino Iradiel*. Publicaciones de la Universitat de València, 2018, pp. 257-280.
- MURPHY, Neil. 2024. *Plague, Towns and Monarchy in Early Modern France*. Cambridge University Press. ISBN: 978-1-009-23382-8.
- NARBONA VÍZCAÍNO, Rafael. 2017. *La ciudad y la fiesta. Cultura de la representación en la sociedad medieval (siglos XIII-XV)*. Síntesis. ISBN: 978-84-9077-456-4.
- NICOUD, Marilyn. 2023. À l'épreuve de la peste : Médecins et savoirs médicaux face à la pandémie (XIVe-XVe siècles). *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 78(3), 505-541. <https://doi.org/10.1017/ahss.2023.105>
- ORTI GOST, Pere. 2001. El Consell de Cent durant l'Edat Mitjana. *Barcelona Quaderns d'Història*, 4, 453-68. Disponible a: <https://raco.cat/index.php/BCNQuadernsHistoria/article/view/105192>

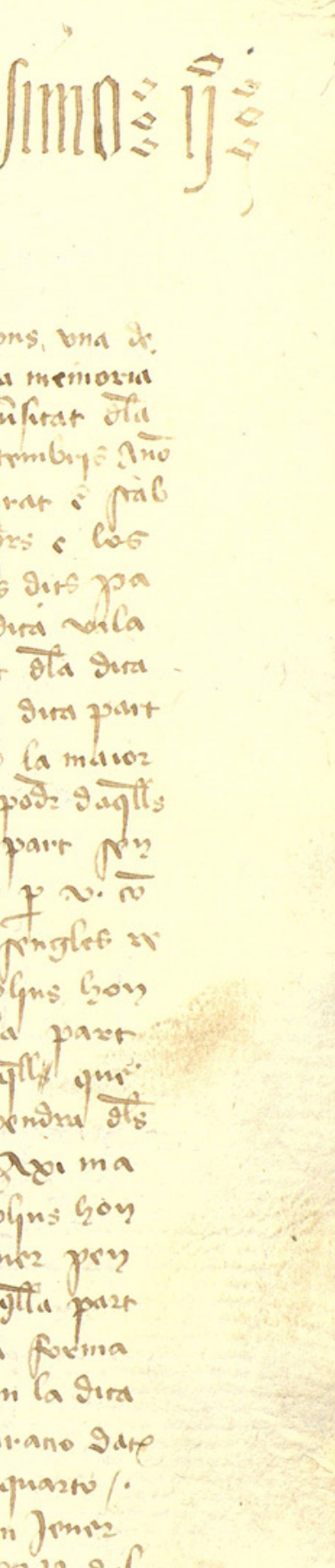
- ORTIZ, José A. 2023. Devotion and Epidemics: The Relevance of St Vincent Ferrer in Outbreaks of Plague. En: VICECONTE, Milena; SCHIANO, Gennaro; CECERE, Domenico (eds.). *Heroes in Dark Times: Saints and Officials Tackling Disaster (16th-17th Centuries)*. Viella, pp. 113-136. <https://doi.org/10.52056/9791254693025/06>
- PADEN, William D. 2014. An Occitan Prayer against the Plague and Its Tradition in Italy, France, and Catalonia. *Speculum*, 89, 3, 670-692. <https://doi.org/10.1017/S003871341400075X>
- PÉQUIGNOT, Stéphane. 2024. La diplomatie urbaine à l'épreuve de la peste. L'exemple de Barcelone en 1475-1476. En: BOTTAZZI, Marialuisa; CAMMAROSANO, Paolo; JAMME, Armand (eds.). *La diplomatie des villes (Europe latine, mondes musulmans et byzantins - XIe-XVIe siècle)/La diplomazia delle città (Europa latina, mondi mussulmani e bizantini - secoli XII-XVI)*. CERM, pp. 73-98. ISBN: 88-95368-38-X.
- PÉREZ I PASTOR, Plàcid. 1991. Actituds i reaccions davant les epidèmies a la baixa edat mitjana de Mallorca: les pestes dels anys 1467 i 1475. *Randa*, 29, 141-162.
- RAWCLIFFE, Carole. 2013. *Urban Bodies: Communal Health in Late Medieval English Towns and Cities*. Boydell and Brewer. ISBN: 978-1-84383-836-4.
- REIXACH SALA, Albert. 2023a. Frenar el contagio por tierra y por mar en Cataluña y Mallorca en el siglo xv: en los albores de los cordones sanitarios. *Reti medievali Rivista*, 24(2), 51-87. <https://doi.org/10.6093/1593-2214/10211>
- REIXACH SALA, Albert. 2023b. Huir de la ciudad en tiempos de pestilencia: de reacción atávica a indicador histórico (Cataluña, siglo xv). *Anuario de Estudios Medievales*, 54, 985-1020. <https://doi.org/10.3989/aem.2023.53.2.16>
- REIXACH SALA, Albert. 2025a. Fighting the plague in the Crown of Aragon (mid-fourteenth to early sixteenth centuries). *Journal of Medieval Iberian Studies*, 17(2), 271-291. <https://doi.org/10.1080/17546559.2024.2422034>
- REIXACH SALA, Albert. 2025b. The register of epidemics in the narrative sources of the Crown of Aragon (later 13th century to end of 16th century). *Revista de História da Universidade de São Paulo*. 84, 3-36. <https://doi.org/10.11606/issn.2316-9141.rh.2025.228288>
- RIERA MELIS, Antoni. 2003. Sociabilitat d'emergència. Desestructuracions i reestructuracions arran de les catàstrofes naturals a la Baixa Edat Mitjana. En: *Sociabilitat i àmbit local: actes del VI Congrés Internacional d'Història Local de Catalunya*, Barcelona 30 de novembre-1 de desembre de 2003. L'Avenç, pp. 105-140. ISBN: 978-84-88839-14-5.

- RIERA MELIS, Antoni. 2018. Crisis cerealistas, políticas públicas de aprovisionamiento, fiscalidad y seguridad alimentaria en las ciudades catalanas durante la Baja Edad Media, En: PALERMO, Luciano; FARA, Andrea; BENITO I MONCLÚS, Pere (eds.). *Políticas contra el hambre y la carestía en la Europa medieval*. Milenio, pp. 235-282. ISBN: 978-84-9743-813-1
- ROCA CABAU, Guillem. 2018. Medidas municipales contra la peste en la Lleida del siglo xiv e inicios del xv. *Dynamis*, 38(1), 15-39. <https://doi.org/10.4321/S0211-95362018000100002>
- ROCA CABAU, Guillem. 2020. “Ferits o infectes de pesta”: la gestió de las epidemias en Lleida y Barcelona durante el siglo xvi”. *Revista de la CECEL*, 20, 7-38.
- ROCAFIGUERA GARCIA, Francesc de. 2021. Les epidèmies als acords del Consell municipal de Vic dels segles xv i xvi. *Ausa*, 30, 75-121. <https://doi.org/10.34810/ausav30n187id400764>
- RUBIO VELA, Agustín. 1979. *Peste Negra, crisis y comportamientos sociales en la España del siglo xiv: la ciudad de Valencia (1348-1401)*. Universidad de Granada. ISBN: 84-338-0146-5.
- RUBIO VELA, Agustín. 1994-1995. Las epidemias de peste en la ciudad de Valencia durante el siglo xv. Nuevas aportaciones. *Estudis Castellonencs*, 6, 1179-1221.
- SANTAMARÍA ARÁNDEZ, Álvaro. 1973. Le peste negra en Mallorca, La Corona de Aragón en el siglo xiv. En: *VIII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*. Artes Gráficas, vol. 1, pp. 103-132. ISBN: 978-84-600-5623-2.
- SARRET I ARBÓS, Joaquim. 1921. *Història de Manresa*. Impremta de Sant Josep Sobrerroca.
- SCHENK, Gerrit Jasper. 2010. Dis-astri. Modelli interpretativi delle calamità naturale dal Medioevo al Rinascimento. En: MATHEUS, Michael; PICCINNI, Gabriella; PINTO, Giuliano; VARANINI, Gian Maria (a cura de). *Le calamità ambientali nel tardo Medioevo europeo: realtà, percezioni, reazioni, Atti del XII convegno del Centro di Studi sulla civiltà del tardo Medioevo S. Miniato, 31 maggio-2 giugno 2008*. University Press, pp. 23-75. ISBN: 978-88-8453-503-0.
- SIMON TARRÉS, Antoni. 1989. La demografía histórica en Catalunya. Un balance bibliográfico. *Revista de Demografía Histórica*, 2, 37-60. Disponible a: <https://dialnet.unirioja.es/ejemplar/10033>.
- SOLER SALA, Maria. 2003. *El Consell de Cent i la pesta: prevenció i lluita contra l'epidèmia*. En: CLARAMUNT, Salvador (coord). *El món urbà a la Corona d'Aragó. Del 1137 als Decrets de Nova Planta (Actes del XVII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó)*. Barcelona-Lleida, 7-12 setembre 2000. Publicacions Universitat de Barcelona, vol. II, pp. 433-443. ISBN: 84-475-2742-5.

- VALERO MOLINA, Joan. 2021. Relíquies i cossos sants a la Catedral de Barcelona: espais culturals, cerimonials i receptacles sacres. *Lambard*, 29, 35-76.
- VELASCO GONZÁLEZ, Alberto. 2008. De València a Vannes: culte, devoció i relíquies de Sant Vicent Ferrer. *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 29, 395-436. Disponible a: <https://raco.cat/index.php/ActaHistorica/article/view/188999>
- VERDÉS PIJUAN, Pere. 2007. El pelegrinatge a Sant Jaume i Catalunya, segons la documentació municipal (s. XIV- XVI). En: *El camí de Sant Jaume i Catalunya, Actes del Congrés Internacional celebrat a Barcelona, Cervera i Lleida*, 16-18 desembre de 2003, 179-87. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 179-181. ISBN: 978-84-8415-820-2.
- VIDAL FRANQUET, Jacobo. 2004. Documents medievals sobre la font de l'Àngel de Tortosa. *Recerca*, 8, 143-175. Disponible a: <https://raco.cat/index.php/Recerca/article/view/27164>.
- VILLALBA GUITARTE, Joaquín. 1803. *Epidemiología Española o Historia cronológica de las pestes, contagios, epidemias y epizootias que han acaecido en España desde la venida de los cartaginenses hasta el año 1801...* Imprenta de Fermín Villalpando.
- VIÑAS CUSÍ, Ferran. 1907 (reedició de 1965). *La peste bubónica: epidemia de Porto (1899) y epidemias de peste ocurridas en Barcelona/ Datos históricos sobre las epidemias de peste ocurridas en Barcelona. Medidas adoptadas por el Consell de Cent para prevenirlas y dominarlas*. Ayuntamiento de Barcelona, Instituto Municipal de Historia.
- YEGUAS GASSÓ, Joan. 2011. Sant Isidor de Quios i la seva imatge a Mollerussa (1500-1525). *Mascañà, Centre de Recerques del Pla d'Urgell*, 2, 29-41. Disponible a: <https://raco.cat/index.php/Mascañca/article/view/249957>.

Anno: Dñj: M: Quadringenti

An nom de deu e de nra dona sca maria amc Com seya
clarano feta p lo molt alt senyor Rey Nansis de bon
sobre un privilegi p aqll matex senyor atorgat ala vna
vila de Cerda ab carta sua date dertise quarto Idus sept
dñj millesimo Trecentesimo Trecentesimo pmo hagues decla
rat q casim any la vigilia d Nadal ans davanona los pat
consellers dela dita vila feir p aqlls sagramet en poder del
heres q en any no p affemo ppa mas a honor e a pfr dta
e dta cosa publica se dauran eligen de casima quarta part
vila .l. p homens dels millors e dels pus dignes de fe dta
los quals axi elers .l. q es saber de casima quarta part
pnda daglls pmaner p aquelle feir semblant sagramet en
pabers eligen e nomenen tres p homes p pabers dta sua
gles any emp tot temps lendema d Nadal e .x. p homes
sellors daquella part matexa los noms dels quals sien en
dohnd de cera de equal forma enlosos. E los dies tres redols
fan enlosos los noms de tres p homes elers p pabers dagll
sien meses en vna fadella o anap plen dangual ribert e la
vna fadri q p care p vngue de .xj. a .xij. any pmer p
dies tres redolsus se pabex p aglla part del any pguir
rep en la dita fadella o anap sien meses los dies .x. redols
fan enlosos los noms dels dies .x. p homes e los .v. qui p
dra un aps daltre lo dit fadri sien consellers aqll any p a
E que axi se fer per casima quarta part p co que en la
dessa dita sien elers casta any .iij. paders e .xx. consellers e
vila segons forma del dit privilegi e dta carta dta dita decla
dertise Idus Nouebrys Anno dñj millesimo ar Trecentesimo
Empamor davo los homans en bns dolnya .x. d'antre Joha
e d'antre dñj millesimo .l. .x. d'antre Idus

Regir la ciutat en temps de pesta: continuïtat institucional i resiliència a la Cervera de 1402

 Guillem Roca Cabau
Universitat de Lleida.

1. Introducció: reflexions arran de la COVID-19

L'any 2020 la pandèmia provocada pel SARS-CoV-2 va sacsejar el món sencer i ens va obligar a mirar endarrere per entendre millor quin va ser l'impacte de les epidèmies en les societats passades. Han transcorregut sis anys d'aquella experiència, que, sens dubte, va ser el detonant de l'aparició de noves publicacions sobre l'estudi històric de crisis de mortalitat de tipus epidèmic.

- ◀ Pàgina inicial del llibre de consells de Cervera de l'any 1402. En aquesta pàgina hi consta la introducció cerimonial en què es fa referència al privilegi de 1331 d'Alfons el Benigne, que estructurà la composició de la Paeria i l'elecció del nou consistori la vigília de Nadal. (Arxiu Comarcal de la Segarra).

Pel que fa a la Corona d'Aragó, la gran majoria de publicacions s'han centrat en l'estudi d'allò que canviava amb l'arribada d'una malaltia altament contagiosa, com l'aplicació de noves mesures sanitàries o els efectes demogràfics dels diferents brots. En canvi, no han estat gaires les publicacions dedicades a observar les continuïtats, aquells elements que, malgrat la crisi, es mantenien constants o gairebé immutables.¹ El present text vol indagar en aquesta direcció, en la de les continuïtats que queden amagades, a l'ombra, de les grans disruptions, sepultades sota una allau de canvis.

L'enfocament escollit sorgeix de l'anàlisi d'un passat proper, justament, els primers mesos de la pandèmia de la COVID-19, marcats per una sensació generalitzada de descontrol, incertesa i desinformació. Una simple consulta a l'hemeroteca mostra com els titulars es multiplicaven, s'hi alternaven recomanacions canviants i advertències urgents, i sovint es donaven comunicats oficials que es veien ràpidament superats per noves evidències.² En aquest context, la imatge d'un món occidental que creia tenir les malalties infeccioses sota control va quedar ràpidament trastocada (Arrizabalaga 2024). Empesos per aquest context ens preguntem: com gestionaven els governs municipals medievals els brots epidèmics? Les ciutats es van veure sumides en un caos absolut o, per contra, van continuar funcionant tot i l'amenaça i les eines rudimentàries de què disposaven per fer-li front?

Les cròniques al voltant de la pesta negra han contribuït a donar una visió de descontrol majúscul. Michele de la Piazza, Agnolo di Tura i el mateix Giovanni Boccaccio van descriure escenaris terribles en què les ciutats eren plenes de cadàvers sense enterrar i rosegats pels gossos, les autoritats havien fugit a zones menys poblades, i la gent sobrevivia suplicant ajuda a Déu o abandonant-se als plaers més terrenals (Salrach 2021, pp. 77-82; Lisini i Iacometti 1900, pp. 254-264; Boccaccio 2008). Cròniques posteriors també traslladen una imatge dantesca de societats egoïstes, de manera que els amics se separaven i els pares abandonaven els fills a la seva sort. No obstant això, la realitat fou una altra i hem d'entendre aquestes descripcions com a tòpics literaris i no com a descripcions fidedignes (Mackay 2019).

¹ Pel que fa a Catalunya destaquem l'article de Reixach (2023b) en què analitzava les reunions del Consell municipal gironí com a possible indicador d'un brot epidèmic. Pel que fa a Castella és rellevant el treball d'Ortego (2025) en què analitza els mecanismes per mantenir el pagament d'impostos. Encara que centrada en el cicle epidèmic de finals del segle XVI, també cal destacar l'obra de Mackay (2019) justament, com diu l'autora, dedicada a l'estudi d'allò usual i no de l'excepcional.

² Una visita fugaç als periòdics de principis de 2020 ens dona nombroses mostres del gran desgavell administratiu i informatiu viscut. Per exemple, el diari *Ara* es feia ressò que la Covid era una malaltia que només es contagiava d'animals a persones i no entre humans (Rodríguez 2020). Al mateix moment, l'Organització Mundial de la Salut va treure ferro als contagis creixents a la Xina dient que la malaltia no resultaria un problema pels països amb un sistema sanitari robust i desaconsellava qualsevol mesura de restricció de la mobilitat amb l'Àsia oriental (Mas 2020). Al febrer, més d'un mes abans de la declaració de l'estat d'alarma, les autoritats espanyoles asseguraven que l'epidèmia estava remetent (Ferrer 2020).

No hi ha dubte que la pesta negra va causar una gran sotragada social i econòmica. A Catalunya, de forma variable geogràficament, s'ha calculat que hi va morir un 40% de la població (Maltas 2022, p. 303). Però la recurrència de les epidèmies, de virulència i abast variables, durant els anys posteriors ens ha de fer reflexionar sobre la situació a les ciutats durant un brot. Com a exemple, durant el segle XIV, la ciutat de València va patir els brots del 1362, 1375, 1384 i 1395 i Barcelona els del 1362, 1371, 1375, 1381 i 1384 (Rubio 1979; Gunzberg 1989). Per al segle XV, entre 1400 i 1440 es documenta una epidèmia cada 8 anys i, entre 1441 i 1501, una cada 5,5 anys (Benito *et al.* 2025). Malgrat que sovint s'associï l'edat mitjana amb una situació d'horror i caos ininterromput durant les epidèmies, hem de pensar que la recurrència de les ones de mortalitat va propiciar que les estructures de govern local desenvolupessin mecanismes per seguir funcionant i per recuperar-se després de cada brot.

2. Conviure amb crisis recurrents

La pesta va ser una amenaça real i perenne de les societats baixmedievales, fins al punt que, durant els primers cinquanta anys del segle XV, Catalunya va conèixer nou cicles epidèmics amb múltiples brots pel territori (Camps i Camps 1998, pp. 145-208). Fins i tot quan no hi havia pesta, la malaltia era present a les ciutats, sia a través del record –una memòria col·lectiva de la pesta construïda a base d'històries, monuments, lleis... (Carmichael 1998)– o per les notícies recurrents de l'esclat d'un brot en una vila més o menys pròxima.

Cervera no es va escapar d'aquesta calamitat. Com totes les viles, es va veure assetjada per la malaltia en més d'una ocasió. Entre els anys 1400 i 1450 s'han documentat, almenys, sis estades de la pesta a la ciutat: 1402, 1410, 1420, 1422, 1430 i 1450 (Camps i Camps 1998, pp. 183-193). Fos per l'assiduitat de les epidèmies o per estar situada en una zona de pas –hi conflueixen dues rutes alternatives al camí reial de Saragossa que unien Barcelona amb Lleida (Riera 2002-2003)– Cervera va ser pionera en l'aplicació de mesures destinades a restringir l'accés a persones provinents de zones infectades (Reixach 2023a).

Cal tenir present, però, que la pesta no va ser l'única calamitat; cal afegir-hi fenòmens naturals extrems i crisis polítiques que van derivar en inseguretat i guerres (Mackay 2019, p. 247). En alguns casos, les desgràcies se succeïen amb poc temps de diferència o, fins i tot, eren simultànies. Un exemple paradigmàtic d'aquestes conjuncions d'infortunis el trobem durant el brot de 1410, que va arribar a Cervera a partir del juliol (Camps i Camps 1998, pp. 153-154). Es tractava d'una onada generalitzada que afectà diverses zones de la Mediterrània (Biraben 1975, p. 193) i que, a Catalunya, va coincidir amb un seguit de trasbalsos naturals i polítics relacionats amb l'epidèmia de manera diversa. Al març es va produir un terratrèmol que va agreujar la pesta ja present. La *Crònica del Racional* relaciona directament ambdós fets: “*fuit maximus terremotus in civitate Barchinone et aliis*

locis Cathalonie, ubi erant iam mortalitates, que post ipsum terremotum, prout Summo placuit, fortiter invalescerunt” (Ajuntament 1921, p. 172). A banda de la ira divina, la medicina medieval va intentar argumentar racionalment el vincle entre malaltia i terratrèmols. El físic Jaume d’Agramont, professor de l’Estudi General de Lleida, considerava que amb els terratrèmols s’alliberaven “vapors e fumositats” de l’interior de la terra que corrompien l’aire (Veny 1971, p. 61). Poc després, al maig, va morir el rei Martí l’Humà i, malgrat que, segurament, va ser per causes naturals, alguns en van culpar l’epidèmia regnant. Va ser el cas de Lorenzo Valla, a la seva *Història de Ferran d’Aragó* (López ed. 2002, p. 146), i d’una crònica de la ciutat de Lleida on es va deixar constància que

Dissabte a dues hores ans de migiorn, qui’s comptava darrer dia de maig any M CCCC X, en lo Monestir de Valldonzella, territori de Barcelona, en lo qual molt alt príncep e poderós senyor, lo senyor rey en Martí, de lloable memòria era constituït, aquí lo dit senyor finí sos dies (...). E morí lo dit senyor de malaltia pestelencial, la qual no li durà dos dies naturals.³

Les incerteses polítiques del moment –el tron vacant i l’enrevessat cisma d’Occident– es van relacionar amb la pesta imperant, com ho demostra una processó a València amb l’objectiu de “mitigar en allò la indignació de Déu e obtenir gràcia e misericòrdia e benefici de salut, e pau e de unitat e pacífich estament de la Eglésya romana (...) e per la declaració fahedora per justícia del qui tuyt devem haver en rey e senyor” (Rubio 1995, pp. 1193-1994). Unes relacions que, ben segur, van tenir el seu reflex al Principat.

En diversos moments les morts van coincidir amb caresties cerealístiques; a Cervera va passar el 1402 i el 1441. En aquesta darrera ocasió es va produir una sequera als territoris de Lleida i Girona, de manera que, durant el pic de contagis, diverses viles van haver de legislar per proveir-se de cereals (Riera 2018a, 163). Mentre a Tàrraga es morien de pesta, a Cervera van organitzar processons perquè Déu els protegís de la “fam, e de la pestilència e de mortaldat” (Camps i Camps 1998, pp. 183-193).

Aquestes calamitats –caresties, pestes, sismes...– eren percebudes de manera semblant i rebien respostes similars, almenys pel que fa a mitigar la ira divina. S’organitzaven processons i es prohibien aquelles activitats susceptibles de corrompre moralment. En aquest sentit, són moltes les ordinacions ceriverines documentades destinades a prohibir el joc i les blasfèmies en temps de pesta, una normativa que, paral·lelament, també es va repetir durant els sismes del 1427 i el 1428; llavors a Cervera ho van fer a imitació del que ja s’havia fet a Barcelona (Reixach 2023b; Olivera *et al.* 2006, pp. 282-295).

³ Biblioteca Nacional de España. *Llibre de notes antigues per memòria*. Mss. 18496, f. 39v.

3. La pesta dels anys 1401-1402 a Cervera

La vila de Cervera va néixer al voltant de la via medieval que comunicava Lleida amb Barcelona. La seva situació estratègica a la Catalunya central la va convertir en un dels deu principals nuclis urbans de Catalunya. No obstant això, les crisis de la segona meitat del segle XIV van afeblir demogràficament la població i es va produir una reducció del nombre de focs, fins al punt que a principis del segle XV el rei va concedir a la vila diversos privilegis per evitar-ne el despoblament. Malgrat tot, va continuar sent un nucli polític i econòmic de primer ordre, capital d'una extensa vegueria i centre d'un territori productor de cereals que era considerat, per la seva importància, el graner de Catalunya (Verdés 2004, pp. 16-28).

Per a resseguir les disposicions preses per la Paeria de Cervera durant el primer brot del segle XV analitzarem els *Llibres de Consells* a partir del 27 de juliol de 1401, quan el Consell certerí es va reunir per tractar diversos temes. Hi van assistir trenta persones entre paers, consellers i prohoms. Òbviament, no sempre hi assistia la totalitat del Consell; normalment es tractava de consells ordinaris amb una capacitat de convocatòria limitada. Des del privilegi de la Paeria del 1331, l'estructura del règim municipal estava establerta en quatre paers, veritable nucli del poder municipal, amb una capacitat decisiva limitada per un conjunt de vint consellers –a raó de cinc per barri–, i un grup variable de prohoms només amb una funció consultiva (Turull 1989, pp. 517-534).

El 27 de juliol el Consell va tractar de diversos assumptes relacionats amb viles properes, veïns que volien vendre propietats, presoners que suplicaven perdó... El penúltim tema va ser la notícia de “les grans morts ha en València a Barcelona e en altres parts”, i davant l'amenaça es preveia el contagi –“sie dubte que en lo mes de agost e de setembre no haye morts en aquesta vila”. Per això els paers van posar de manifest que s'havia intentat la contractació del físic Francesc de Luna, “el qual és bon metge e endreçat”, però el metge havia refusat. Llavors el Consell va autoritzar als paers d'insistir-hi atorgant-li “remuneració e servey aytal com als pahers serà vist faedor”.⁴

A les següents reunions no es va fer referència a la pesta. El Consell va ocupar el temps amb decisions vinculades a temes urbanístics, protecció de les vinyes, falta de llenya seca per als forns de teules...

A la darrera de setembre, tot i que era el mes en què es preveia l'arribada de la pesta, es van fer preparatius per la fira de Sant Martí, que havia de començar l'1 de novembre. Era una fira d'anomenada a la regió, de la qual es té constància des del 1301, i d'abast força ampli. Hi assistien mercaders provinents d'un gran territori que anava des de Balaguer i Lleida fins a Puigcerdà i Perpinyà (Verdés 2004, p. 23; Turull 1991). Per a assegurar-se l'assistència de comerciants

⁴ Arxiu Comarcal de la Segarra (ACSG). Llibre de Consells, 220-30-T1-19, 1401, f. 78v.

de les viles de Cardona, Solsona i Santpedor, es va escriure als respectius consells confirmant-los “que ells vinguen a nostra fira, axí com bé han acostumat, car totes les franqueses que-ls solien ésser fetes los farà hom e encara més enant”.⁵

Al novembre es va celebrar la fira i la ciutat preservava la bona sanitat. Ho constata el fet que, el dilluns 14, “aquels qui són venguts a la fira no poden trobar pa en la vila ans sens moguen romors”.⁶ Per mantenir el cabal d’aigua suficient a les séquies i assegurar el funcionament dels molins fariners es va ordenar que, durant aquella setmana, ningú regués els camps.

Al desembre, la ciutat es mantenia lliure de la malaltia malgrat la celebració de la fira i l’enorme correspondència que, durant la segona meitat del 1401, va ocupar els síndics de Cervera –anant i venint de diferents pobles i ciutats, com ara Lleida, Guissona i Barcelona, en alguns dels quals hi havia pesta (Ferragud 2024, p. 35). La vigília de Nadal “ans d’ora nona”, tal com establia el privilegi del 1331, els paers i consellers de la vila es van reunir per escollir els nous representants. De cada quarter o barri –Capcorral, Plaça, Montseré i Framenors– es va confeccionar una llista de cinquanta prohoms per entrar dins el sorteig de paers i consellers. Els noms es van amagar dins unes càpsules de cera (*redolins*), i es van posar en una “scudella o anap plen d’aygua cubert”.⁷ Un fadrí, entre 7 i 8 anys, va extreure les càpsules amb els noms dels escollits.

El 1402 va començar sense dificultats aparents per al Consell, però al febrer la bonança inicial es va truncar pels rumors que avisaven d’una carestia cerealística. El Consell va ordenar el recompte dels graners de la vila i certes mesures per evitar la sortida i l’especulació. La rumorologia atribuïa el problema a una distribució desigual, ja que el gra s’enviava a llocs d’ultramar on hi havia escassetat i, per tant, on els mercaders obtenien un major benefici. Per acabar-ho d’adobar, es comentava que el gra estava destinat a països musulmans:

que gran rumor sich movie de blat, car entre les altres coses és puyat la migera a XXXV solidos e, segons se diu per als cunys, aquesta carestia se comense tan gran per tant com lo blat hic hix per mar e va a infels on se diu que han gran fretura de gra.⁸

La carestia va accentuar-se a l’abril, quan el Consell es va fer ressò “de que molta gent passe gran fretura”. Aquesta vegada el dèficit de blat es va atribuir a un fet climatològic: “per lo temps de secada qui per peccats de tuyt concorre universalment pertot lo món”.⁹ Tot i els rumors anteriors, es tractava d’una carestia

⁵ ACSG. Llibre de Consells, 220-30-T1-19, 1401, f. 102r.

⁶ ACSG. Llibre de Consells, 220-30-T1-19, 1401, f. 118r.

⁷ ACSG. Llibre de Consells, 220-30-T1-20, 1402, f. 2r.

⁸ ACSG. Llibre de Consells, 220-30-T1-20, 1402, f. 22r.

⁹ Apareixen noves mencions a finals d’abril, el dissabte 29, quan el consell va considerar la compra de gra. ACSG. Llibre de Consells, 220-30-T1-20, 1402, ff. 37v i 44v.

localitzada que va afectar diversos territoris propers a Lleida. Malgrat que durant aquest període, l'actuació conjunta de mercaders i consells va afavorir la correcta aflluència de gra als mercats locals, es van produir crisis d'abastiment puntuals de les quals hi ha poques referències (Riera 2018a, pp. 158-158).

A la carestia encara incipient van sumar-s'hi les notícies de nous brots pestífers a llocs propers. El 9 de març, els paers van sol·licitar al Consell autorització per celebrar una processó “per tant que Déu los conservàs e ls guardàs de les mortaldats que són stades en molts lochs de Cathalunya”. A parer dels paers, les processons eren una mesura adient perquè a les ciutats on s'havien celebrat “s'a seguida en aquelles, segons se diu, bona sanitat”. Així doncs, el Consell va autoritzar una processó solemne “ab totes les confraries digmenge proper vinent”.¹⁰

Encara que, en aquest cas, hi hagi una relació temporal, és important no vincular precipitadament la fam amb la pesta. La historiografia s'ha esforçat en la recollida d'índexs econòmics i demogràfics que posen en dubte les relacions de causa-efecte establertes en les cròniques i addueixen processos multifactorials (Maltas 2022, pp. 35-40).

Malgrat les dificultats que sobrevolaven Cervera, no es van desatendre la resta de qüestions i es va continuar legislant activament sobre temes diversos. La vila, fortament endeutada durant el regnat de Pere el Cerimoniós, buscava eines per amortitzar el pagament de censals i violaris pels quals “no és dubte que a al final no vingués a destrucció e a desolació total”¹¹ (Verdés 1999). A més, calia solucionar les diverses problemàtiques que apareixien durant el dia a dia, com, per exemple, l'entrada de vi foraster pels jueus, les obres a l'església de Santa Maria, o la neteja de basses i séquies.¹²

Al juny, el Consell es va fer ressò de la situació de “carestia de les gens” des d'un punt de vista econòmic. La sega que estava començant era prou bona per assegurar l'abastiment de la ciutat i posar fi a la precarietat cerealística. En aquest sentit, es va parlar de les mesures preses anteriorment “per la carístia”, per les quals “alguns impositós ne valen menys e n'han pres perjudici”; això es referia als compradors de la imposició del blat de la plaça, i es pretenia corregir el desequilibri. Finalment el Consell, també es va assegurar que durant tot el mes hi hagués bon aprovisionament de cabrits de llet (“que los carnisés asseguruen de tenir la vila bastada de cabrits de leyt”).¹³ Es tracta d'una mesura que podem connectar amb la pesta. El cabrit era una carn apreciada pels malalts; ho veiem a Lleida durant els brots del 1380 i el 1430, quan el Consell va legislar perquè els carnisers escorxessin cabrits, ja que “serie cosa fort necessària que n'ich fessen

¹⁰ ACSG. Llibre de Consells, 220-30-T1-20, 1402, ff. 30v i 31r.

¹¹ ACSG. Llibre de Consells, 220-30-T1-20, 1402, ff. 42v i 43r.

¹² ACSG. Llibre de Consells, 220-30-T1-20, 1402, ff. 48v i 50v.

¹³ ACSG. Llibre de Consells, 220-30-T1-20, 1402, ff. 40v i 41r, 52v.

per les malalties qui vuy per nostres demèrits corren”.¹⁴ La carn de cabrit era la més tendra, estava a l’altura de la volateria, i molts metges la recomanaven enfront d’altres carns (Gil-Sotres 1996, pp. 225-231; Roca 2018).

El 5 de juliol trobem més indicis de l’arribada de la pesta arran de la súplica que en Ramon Bergés va adreçar al Consell. Demanava que li permetessin vendre unes propietats que tenia intervingudes per un deute amb la ciutat. Al març havia fet una petició semblant en la qual explicava que no li deixaven despendre’s d’una “partida de l’obrador que lo dit Ramon ha en la plaça, la qual venda feta, la universitat si hés entreposada per un deute qui-s deu”.¹⁵ Del març ençà, la seva situació econòmica s’havia agreujat; adduïa que ell “sie posat en tanta invalidut lo qual li enbargue fer trebaylls per los quals se pusque alimentar e sostenir si e quatre persones malaltes, les quals té en sa casa, a les quals no pot socórrer ni ajudar”.¹⁶ La lentitud administrativa li havia provocat una pèrdua econòmica de la qual es ressentia notablement, puix que “de medecines e altres coses a ells necessàries no-s pusquen socórrer e ajudar”. En aquest cas, la malaltia es percebia com una indisposició temporal de la qual hom es podia recuperar amb medecines i una alimentació correcta.

Certament, el cas d’en Ramon podria ser aïllat, però la presència de la pesta se’ns confirma definitivament a mitjan juliol. Ho evidencia el fet que el Consell ordenara “que d’ací avant lo sacristà ne altre no son los senys ne squeles a cosos ne albats. E açò per tant com les gens qui són malaltes se agreuyen”.¹⁷ Es tracta d’una clara referència als accidents de l’ànima, una de les “sis coses no naturals” pròpies de la medicina galènica i relatives a l’entorn físic, social i moral que envoltava els individus. Qualsevol règim de salut destinat a preservar de la pesta s’estructurava sobre aquests sis conceptes (Arrizabalaga 2008, pp. 24-32). En aquest sentit, Jaume d’Agramont aconsellava: “que en aytal temps per degun mort no sien sonat seynn ni campana car molt ne prenen mala ymaginació los malalts can hoen sonar los seynns” (Veny 1971, pp. 29-30). Una ordinació que trobem repetida en diverses viles (Roca 2018).

Tot i la situació, el Consell va continuar reunint-se i decidint sobre afers diversos. Entre altres, van haver de solucionar la polèmica sorgida amb els preveres de la vila que sol·licitaven l’exempció de la imposició de la carn. Així, es va enviar un missatger a Lleida per saber com havien resolt un assumpte semblant amb la imposició de l’herbatge.¹⁸ També van rebre la petició d’uns veïns que sol·licitaven la defensa de la vila davant els abusos comesos per Hug de Copons,

¹⁴ Arxiu Municipal de Lleida (AML).. Actes del Consell General, reg. 410, 1430-1431, f. 4v.

¹⁵ ACSG. Llibre de Consells, 220-30-T1-20, 1402, f. 33v.

¹⁶ ACSG. Llibre de Consells, 220-30-T1-20, 1402, f. 55v.

¹⁷ ACSG. Llibre de Consells, 220-30-T1-20, 1402, f. 58v.

¹⁸ ACSG. Llibre de Consells, 220-30-T1-20, 1402, ff. 56v i 57rv.

membre d'un llinatge senyorial amb diverses propietats a la Segarra. El Consell es va comprometre a intercedir pagant les despeses derivades d'enviar "doctors que no sien sospitosos de les parts" a Lleida i Barcelona.¹⁹

El 3 d'agost es va tornar a celebrar el Consell, i van assistir-hi vint-i-cinc persones. El nombre d'assistents es troba sobre la mitjana de membres dels anys 1401 i 1402. A despit de la pesta, el nombre d'assistents als consells va oscil·lar poc, cosa que també va passar en viles més grans, com ara Girona (Reixach 2023b). No obstant això, era habitual que una part del patriciat urbà fugís de la ciutat davant la proliferació dels contagis, i, en alguns casos, si no se'ls podia substituir, es crearen mecanismes perquè els organismes municipals poguessin funcionar amb normalitat tot i les absències. A Lleida, durant la pesta del 1403, es va estudiar reduir el nombre de consellers amb capacitat per prendre decisions durant un període determinat, ja que "alguns n-a morts e d'altres que s són absentats".²⁰

On sí que s'observa una incidència de la pesta és en el nombre de consells celebrats: mentre que el 1401, amb l'amenaça incompleta de la pesta, se'n van fer entre 6 i 7 per mes, el 1402, de gener a abril, se'n van fer 4 o 5 cada mes; al maig, 3 i, a partir del juny, coincidint amb l'arribada de la pesta, el Consell només es va reunir 2 vegades al mes (Figura 1). No obstant això, hem de ser prudents. Tot i que sembla evident que la pesta va implicar una disminució en el nombre de consells celebrats, cal ampliar les dades en estudis subsegüents per oferir una perspectiva més àmplia.

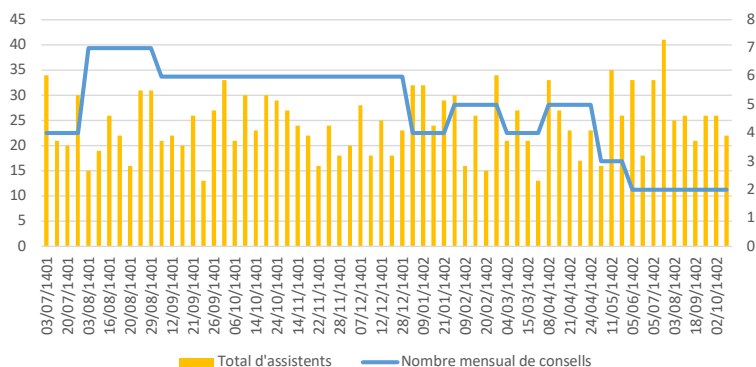

Figura 1. Assistència als consells de Cervera entre el juliol del 1401 i l'octubre del 1402.

Font: elaboració pròpia a partir de les dades extretes dels llibres de Consells dels anys 1401 i 1402 de l'ACSG. Per la tipologia del gràfic no es poden mostrar les dates de celebració dels 66 Consells del període analitzat, que corresponen a les columnes.

¹⁹ ACSG. Llibre de Consells, 220-30-T1-20, 1402, f. 58rv.

²⁰ AML. Actes del Consell General, reg. 404, f. 94v.

A la darrerria d'agost, la pesta segava vides dins Cervera. El 23 d'aquell mes es va crear una comissió per revisar uns capítols per descarregar la vila d'un seguit de censals. Per tractar-ne s'havien de reunir “los pahers ab los prohòmens que sobre açò són assignats”, però s'avisava: “aquells que vius són”. El mateix dia es va ordenar que es fes una processó per Santa Maria de Setembre on “tots aquells qui hayen edat” havien d'acudir-hi descalços, dient oracions i fent almoines per tal que Déu els deslliurés de la “pestilència e mortaldat qui és sobre los pobles d'esta terra”.²¹

A les acaballes de setembre del 1402 es van decretar algunes mesures de caràcter higènic i moralitzant, com ara la prohibició de jugar a naips i a gresca, l'expulsió d'una prostituta que vivia a casa d'en Jaume d'Olzina, i la limitació de les tasques dels manescals, als quals se'ls va prohibir embrutar els carrers centrals sagnant o drenant bèsties i fent “altres leyures”.²² Es tractava de mesures que formaven part de la mateixa estratègia, la millora higènica de la ciutat, fos moral o física. La pesta era percebuda com una corrupció, que tant podia venir per les deixalles acumulades com pels pecats quotidians (blasfèmies, prostitució, joc...), que embrutien l'ànima i pels quals Déu enviava una afecció col·lectiva (Agresta 2020; Roca 2023, pp. 378-385).

3.1. Tensions amb l'aljama

L'aljama de Cervera va néixer a redós de la de Barcelona i va dependre'n, almenys contributivament, fins al 1341, moment en què adquirí personalitat jurídica pròpia. Tot i els tímids inicis, l'aljama va créixer en importància fins a convertir-se, malgrat les problemàtiques del segle xv, en una de les més rellevants del Principat. Els comptes fets per Verdés (2018) apunten a una població que, durant el segon quart del segle xv, estava al voltant dels dos-cents habitants.

Un fet remarcable de la història dels jueus cerverins és el cobrament, poc habitual, que el municipi feia de l'anomenada *quèstia dels jueus*. L'any 1366 el rei Pere el Cerimoniós va vendre aquest impost, pagat pels jueus de Cervera, al municipi per finançar-se la guerra amb Castella (Verdés 2018; Riera 2018b).

Les tensions entre cristians i jueus a la vila es palesen a través de les múltiples ordinations antisemites promulgades en les quals, per exemple, s'equiparava els jueus amb les prostitutes, per la seva immoralitat, o se'ls limitava l'escorxament de la carn segons el ritual caixer (Sabaté 2009). Es tractava de mesures promulgades per aïllar la comunitat jueva, evitar-ne el contacte amb els cristians i forçar-ne la conversió. En aquest sentit, el 24 d'abril de 1401, el Consell

²¹ ACSG. Llibre de Consells, 220-30-T1-20, 1402, ff. 62v i 64r.

²² ACSG. Llibre de Consells, 220-30-T1-20, 1402, ff. 66v, 68v, 70r.

va demanar una provisió reial per ordenar “que los conversos no stiguen ab los juheus ne los juheus ab los conversos”. La concessió va arribar el 20 de juliol i el Consell instà els paers a aplicar-la.²³

Seguint la cronologia de la pesta explicada més amunt, no podem atribuir aquestes mesures al brot que afectà Cervera entre els anys 1401 i 1402. És evident que deriven de la creixent pressió exercida sobre els jueus durant el segle xv, fins a l'expulsió del 1492, i que, a cavall entre els segles xiv i xv, es constata a través d'episodis com ara els pogroms del 1391 o la butlla de Benet XIII *Etsi doctris gentium* del 1415 (Sabaté 2009). La pesta generava un clima d'hipersensibilitat que posava les pràctiques considerades immorals, com el judasime, la prostitució o el joc, al punt de mira (Agresta 2020, pp. 380-385). El 1348, arran de la pesta, es van produir aldarulls a diverses ciutats, també a Cervera (Riera 2018b). Tàrrrega, situada a només 11 quilòmetres, constitueix un cas paradigmàtic d'aquells assalts; s'hi va produir l'assassinat d'almenys seixanta-nou individus de la comunitat jueva (Colet *et al.* 2015). Sembla lògic pensar que, enmig d'un temporal de pesta com el del 1402, els ànims a la vila estaven crispats i una petita guspira podia encendre un gran conflicte.

El 21 de gener de 1402 el Consell es va mostrar irat perquè un jueu anomenat Isac de Quercí havia entrat deu botes de vi, tot i la prohibició existent i la multa imposada de 60 sous i pèrdua de l'atzembla. A més, ho havia fet a un preu inferior al taxat a les ordinacions. Els Quercí van ser una nissaga important de l'aljama ceriverina i Isac havia tingut problemes amb les autoritats anteriorment; el 1391 fou empresonat per la Inquisició i acusat de blasfèmia (Riera 2018b). Devia ser de tarannà contestatari perquè, quan el mostassaf va vessar-li el vi per terra, Isac protestà formalment davant del Consell. Els prohoms ceriverins van titllar l'acte de “cosa for mal feita e en gran interès, perjudici e lesió d'aquesta universitat”²⁴ i van aprofitar l'ocasió per blindar-se en banda –“que lo síndich d'aquesta universitat defene los dits pahers e mostaçafs”– i ordenar l'ús d'un element identificador, la rodella, que fa tuf de rescabament: “que los dits juheus porten les rodes, axí com fan en Barcelona”. Per si no n'hi hagués prou, el mateix dia els paers van afegir-hi la separació entre conversos i cristians, “per los grans perills que se'n porien seguir”²⁵ sense que se'n pugui deduir cap altra raó aparent que la infracció d'en Quercí.

Els intents d'abastir el mercat jueu amb vi foraster van repetir-se i a l'agost, el mateix dia que es convocava la solemne processó contra la pesta per Santa Maria de Setembre, el Consell va decretar amb fermesa, “que per juheus ne per cristians no hic sie mesa verema de térmens estranys”²⁶. Òbviament, la decisió no

²³ ACSG. Llibre de consells, 220-30-T1-19, 1401, ff. 49r i 74r.

²⁴ ACSG. Llibre de Consells, 220-30-T1-20, 1402, f. 20rv.

²⁵ ACSG. Llibre de Consells, 220-30-T1-20, 1402, f. 21r.

²⁶ ACSG. Llibre de Consells, 220-30-T1-20, 1402, f. 64r.

va agradar a l'aljama, que hi va recórrer davant la mateixa reina Maria, la qual, al seu torn, demanà al Consell que, "observant lo privilegi que la alyama dels juheus de Cervera ha de metre hic vi e verema, los nic jaquissen".²⁷ La insistència es devia als preparatius de la fira de novembre que, tot i la pesta, seguien el seu curs. Els paers van respondre a la reina titllant el privilegi dels jueus de "les e corruptut" i ordenant "que los paers facen fer bona provisió de fer vi juehic, en manera que los juheus que hi venran a fira haien del dit vi juhich bon compliment".²⁸ No obstant això, el problema va persistir. A la darrerria de setembre el Consell lamentava que molts "juheus de la vila se'n són anats per tant com no poden metre verema" i temia la consegüent minva en la quèstia dels jueus –"e com la vila prenguen cascun any la quèstia dels dits jueus e si se'n van perdrà la quèstia e serà gran dan de la vila e dels singulars". Finalment, davant la pressió, el Consell va claudicar, "per tant, com los juheus han privilegi del senyor rey que hic poden metre vi e verema".²⁹

No va ser l'única ocasió, enmig del brot de pesta, en què el Consell va enfrontar-se a membres de la comunitat jueva. El mateix setembre, el jueu Isac Ferrer i els seus van ferir el convers Lluís de Queralt, originari de Tàrrega i batejat entorn dels avalots del 1391 (Muntané 2020). El Consell era conscient que "los juheus han privilegi que en jutgament de negun jueu no-s pot entrametre lo conseyll",³⁰ però la situació era prou important per sol·licitar-ne la revocació. Tot i el rebuig per l'acte que va mostrar la Cancelleria Reial (Riera 2018b), a l'octubre el lloctinent del batlle va rebre una carta del rei Martí en què li ordenava que aturés el procediment –"ans vol e mane que hi sie sobreseguit".³¹ El Consell va protestar intensament, aquesta vegada mencionant "com la vila ha acostumat de jutgar tots crimosos, axí cristians com juheus", però no ens consta que se solucionara el conflicte, almenys durant el 1402.

Tal com suggereix Agresta (2020, p. 377-378), la pressió sobre els jueus no només es va produir en moments de pesta, de fet, sembla que la pesta únicament va ser un factor determinant en els avalots de 1348. Els consells municipals tendien a considerar la malaltia com el resultat dels pecats conjunts i l'atacaven amb rogatives o amb la prohibició de certs comportaments considerats immorals. Per tant, la pressió sobre les minories religioses no era una resposta a la pesta sinó al context antijueu generalitzat. A més, a Cervera les relacions entre les comunitats estaven fortament influenciades pel cobrament de la "quèstia dels jueus", tot i

²⁷ ACSG. Llibre de Consells, 220-30-T1-20, 1402, f. 64v.

²⁸ ACSG. Llibre de Consells, 220-30-T1-20, 1402, f. 65r.

²⁹ ACSG. Llibre de Consells, 220-30-T1-20, 1402, f. 67rv.

³⁰ ACSG. Llibre de Consells, 220-30-T1-20, 1402, f. 66r.

³¹ ACSG. Llibre de Consells, 220-30-T1-20, 1402, f. 69rv.

la rendibilitat a la baixa, el tribut va ajudar a calmar els ànims i va propiciar la protecció de la població jueva en moments de tensió, com ja va succeir el 1391 (Riera 2018b; Verdés 2018).

3.2. La contractació de metges en temps de pesta

A partir del segle XIV, els municipis es van afanyar a contractar metges a sou; Barcelona ho va fer per primera vegada el 1322 amb el físic Pere Gavet, conscients de la importància de la seva tasca. La demanda de professionals, accentuada després de la pesta negra, va comportar una gran mobilitat, no sols entre els físics, sinó també entre barbers i cirurgians, que es desplaçaven per una àmplia geografia oferint els seus serveis (Ferragud 2024, p. 49).

Cervera era una vila mitjana que, pel seu pes demogràfic –d'uns 2000 habitants a la darrera del segle XIV (Turull 1989, pp. 95-98)– i la seva situació geogràfica –una cruïlla de camins– requeria un cos nodrit de professionals mèdics, sobretot davant l'amenaça de les epidèmies. Entre els anys 1360 i 1379 s'hi han comptabilitzat 21 individus del ram sanitari, entre físics, barbers/cirurgians, apotecaris i manescals. La gran majoria forasters atrets gràcies a les condicions favorables ofertes pel Consell i que marxaven tan bon punt rebien una oferta millor (Turull 1989, pp. 371-372). Entre aquests també cal comptar-hi la llarga rècula de metges jueus, com Bonanasch Alfaquim, metge domèstic de Pere III, que el 1372 exercí a Cervera i, set anys més tard, a Perpinyà; o Abraham des Portell, que, el 1399, va guarir de glàiola les filles d'un hostaler de Cervera (Duran i Sanpere 1977, pp. 374-376).

Per afavorir l'establiment de metges era habitual que se'ls oferissin avantatges fiscals, com al cirurgià Mateu del Castell i al físic G. Sedacer l'any 1388. En aquell cas les negociacions es dilataven i, per això, el Consell es va lamentar de la desprotecció que els ocasionava la falta de físics i cirurgians, “ateses les malalties que són en aquests partides” (Duran i Sanpere 1977, p. 95).

Al segle XV, la cerca de metges de renom per atendre la ciutat en temps de pesta va ser una constant. Mostra d'aquesta voluntat és que, entre els anys 1401 i 1450, el Consell va deliberar la contractació d'almenys deu metges, alguns dels quals de certa anomenada, com ara el professor de l'Estudi General de Lleida Felip de Soldevila, l'any 1449 (Lladonosa 1974, p. 446; Camps i Camps 1998, pp. 169, 177, 198, 199).

Pel que fa al brot dels anys 1401 i 1402, ja hem vist la contractació del metge Francesc de Luna. Poc després, el 15 d'agost del 1401, es va produir l'intent de contractació d'un altre metge, en Mateu Vinyes, “mestre en arts e en medicina e, segons se diu, és solemne metge e endreçat”. El Consell es queixava que la vila “està fort mal de metges, en tant que si no com en Luna, per sa cortesia e per honor

d'aquesta universitat, hic aturarà alcun temps [en] esta vila sguardant la gent que hic és, starie fort mal de metges".³² Tot i la necessitat exposada, el Consell no va voler fer una despesa excessiva perquè ja disposava d'en Luna que, finalment, havia decidit quedar-se. Per això va actuar amb precaució i demanà conèixer el salari que sol·licitava en Vinyes abans d'autoritzar-ne la contractació. Els equilibris entre la necessitat de metges prestigiosos i les exigües arques municipals són constants.

A les pàgines de les actes no ens hi apareixen noves notícies sobre metges fins a la darrera del 1401. Llavors el Consell es va recordar dels serveis prestats per en Francesc de Luna, que feia quatre mesos que treballava i només li havien donat deu mitgeres de civada. Per això van atorgar poders als paers perquè "facen remuneració al dit Francesc Luna segons llur consciència".³³

Malgrat la necessitat de metges, Cervera no aspirava a qualsevol professional i, abans de contractar-ne algun, s'asseguraven de la seva validesa demanant referències o mitjançant el preceptiu examen dirigit pels metges que exercien a la vila. En aquest sentit, el dia 2 de gener es va rebutjar concedir avantatges fiscals al mestre en medicina Villalba, de Sant Mateu (Baix Mestrat), "atenent que encara hom no és cert de la pràctica e fama del dit metge", però se l'instava a venir per fer "són examen ab los metges" per poder ser contractat.³⁴

A principis d'abril, davant l'augment de casos a llocs propers, es va impulsar la contractació del metge Antoni Vilba, de la vila de Sant Mateu, "qui és mestre en medecina e en arts", per un any. L'anotació al *Llibre de consells* explica que la seva arribada ja havia estat tractada en una reunió anterior, abans de l'elecció dels nous paers el 1402. Malgrat que no és el mateix nom, pensem que es refereix a en Mateu Vinyes, que va oferir els seus serveis a l'agost del 1401, i es degué produir una confusió a l'hora d'anotar-ho. A diferència d'en Villalba, que va ser rebutjat al gener, d'aquest metge el Consell se'n considerava "certificat de sa fama",³⁵ tant a l'anotació del 1401 com a la de l'any següent.

Durant l'any 1402, Cervera també va disposar dels serveis del físic Bernat Valentí. A l'abril consta el pagament d'una pensió anual de 40 florins "per ésser físic e regir les scoles".³⁶ No era estrany que un metge ocupés el càrrec de mestre d'escola. Anys abans, el 1372, la mateixa vila va intentar contractar Bartomeu de Tresbens, astròleg i metge de renom al servei de la monarquia, per ocupar els mateixos càrrecs. En aquella ocasió, i malgrat el seu interès per aconseguir un metge de prestigi, els paers van acabar desistint davant les exigències desmesurades de Tresbens (Ferragud 2018).

³² ACSG. Llibre de Consells, 220-30-T1-19, 1401, f. 83v.

³³ ACSG. Llibre de Consells, 220-30-T1-19, 1401, f. 129r.

³⁴ ACSG. Llibre de Consells, 220-30-T1-20, 1402, f.13r.

³⁵ ACSG. Llibre de Consells, 220-30-T1-20, 1402, f. 39rv.

³⁶ ACSG. Llibre de Clavaria, 220-30-T1-1191, 1402, f. 165r bis.

3.3. Realització d'autòpsies

Entre finals d'agost i principis de setembre del 1402 es va produir un fet de certa transcendència a la vila: l'autòpsia d'un esclau per ordre dels paers. En tenim constància arran de la reacció colèrica que provocà en un dels propietaris i que va merèixer la recriminació de les autoritats.

A la darrera de setembre el Consell va rebre una petició d'en Guim Foquet demanant-los que perdonessin el seu nebot per uns insults proferits contra el paer Antoni de Sant Joan. Com explica el document, la causa del desaire va ser la "congoxa e desplaer" causats quan "li obrissen un seu esclau".³⁷ Paral·lelament, al llibre de la Clavaria hi consta el pagament de 2 sous i 6 diners a cinc homes que "avallaren l'esclau d'en Guim Foquet, mort als frares menors, on fou ubert e vist e reconegut per los metges e per queyna malaltia ere mort".³⁸ Donades les circumstàncies, el Consell va acceptar absoldre el nebot, però, amb voluntat pedagògica, "atenent que negú no's deu atrevir de dir negunes paraules injurioses a pahers", van acordar no comunicar-li la remissió fins que, per demanar-los clemència, no hagués recorregut de genolls el camí que separava la porta de la sala major dels bancs dels paers i consellers.

Alguns metges, com Jaume d'Agramont o Guiu de Chaulhac, recomanaven l'autòpsia de cadàvers en temps de pesta per al seu estudi i poder crear millors remeis.³⁹ A més, per a les autoritats era important determinar si les morts que afectaven una vila tenien un origen pestilencial. Sovint no era fàcil de discernir i es van organitzar comissions de metges amb aquest objectiu. A Saragossa, el 1372, Pere el Cerimoniós va reunir físics i cirurgians per avaluar la sanitat de la ciutat (Ferragud 2024, p. 50). Semblantment, a València, el 1400, davant les notícies de contagis en llocs propers hom va reunir físics, cirurgians i apotecaris. Malgrat que encara no hi havia malalts, els metges van sentenciar que el temps "era disposat a pestilència esdevenidora" (Rubio 1995, p. 1192). En aquests casos no hi va haver autòpsies. En canvi, sí que n'hi va haver a Barcelona el 1370, quan, per ordre del Consell, es va reunir una comissió de metges cristians i jueus per determinar, mitjançant l'autòpsia a una esclava, la causa de les epidèmies que estaven començant (Ferragud 2024, pp. 44-45).

L'obertura de cossos no va ser inusual a l'edat mitjana i es va practicar amb objectius diversos: religiosos, didàctics, legals, patològics... (Ferragud 2016). La primera autòpsia documentada per descobrir l'origen d'una epidèmia es va fer al nord d'Itàlia l'any 1286, i des d'allà la pràctica es va estendre a la resta d'Europa.

³⁷ ACSG. Llibre de Consells, 220-30-T1-20, 1402, f. 66r.

³⁸ ACSG. Llibre de Clavaria, 220-30-T1-1191, 1402, f. 164r.

³⁹ Jaume d'Agramont recomanava "que en aytal temps d'aquells que axí moren soptanament que alguns ne fossen huberts e guardats diligentment per los metges, car mils e pus certament se poran provehir de remeys de preservació contra les coses que fan les malalties ho les morts damont dies" (Veny 1971, p. 87).

Durant la pesta negra es van dur a terme disseccions a diverses ciutats italianes com Florència on, per exemple, el papa va alliberar els metges de qualsevol trava moral a l'hora d'obrir i examinar cossos d'empestats (Diana 2016, p. 331).

No obstant això, aquestes disseccions es feien en privat, en situacions d'excepcionalitat i en cossos de persones que no formaven part de la comunitat de ple dret. No és circumstancial que a Barcelona i Cervera les autòpsies documentades es practiquessin en esclaus. De fet, els privilegis atorgats per a estudiar anatomia mitjançant cadàvers puntualitzaven que havien de ser forasters o condemnats a mort; va ser el cas, entre d'altres, dels estudis de Montepeller (1340), Venècia (1368) i Florència (1387). Seguint aquesta tradició, el 1391, Joan I va permetre a l'Estudi General de Lleida la dissecció del cos d'un condemnat a mort cada tres anys per a estudiar anatomia (Diana 2016, pp. 346-349; Busqueta 2005, p. 90).

3.4. El final de l'epidèmia

La constatació del final de l'epidèmia la trobem el 12 d'octubre, darrera sessió del Consell registrada al llibre d'actes del 1402. Finalment, malgrat les reticències inicials, el físic Francesc de Luna romangué a Cervera. Al voltant d'aquestes dates consta que va percebre un pagament de 30 florins pels serveis “en aquest any que hic són stades mortendats”⁴⁰. El Consell va certificar que “haye fetes moltes bones cures de moltes persones qui eren molt perilloses de mort” i també havia actuat caritativament cuidant “alcuns qui no havien de què poguessen provehir a lurs malauties”. Paral·lelament, el metge els va informar que marxava per entrevistar-se amb “mossèn Barri e as a veure ab lo Papa e ab lo rey de França”⁴¹ i, aprofitant l'avinentesa, es va oferir a demanar indulgències i gràcies en nom de la vila, tant al rei com al Pontífex. A jutjar per les connexions expressades, en Luna era un personatge ben valorat i força influent, fet que reforça la importància dels metges que van servir a Cervera. El Consell ho va acceptar venint-se a un pagament, que els paers havien d'acordar amb el metge. L'ambaixada, que es va produir en el context del Cisma d'Occident, presenta nombroses incògnites. De moment mossèn Barri roman desconegut i, tot i les tensions que hi va haver en el si de l'església catalana, pensem que el document es refereix al papa Benet XIII –el candidat que tenia el suport de Martí l'Humà–, que llavors es trobava presoner al seu palau d'Avinyó, justament assetjat per les tropes del rei de França, i d'on va escapar el 12 de març del 1403 (Bertran 2015).

⁴⁰ ACSG. Llibre de Clavaria, 220-30-T1-1191, 1402, f. 167v.

⁴¹ ACSG. Llibre de Consells, 220-30-T1-20, 1402, 1402, f. 72v.

4. Conclusió

Tot i desconèixer la incidència del brot de l'any 1402 a Cervera, les fonts suggereixen que es tracta d'un dels tres brots més importants del segle xv (Benito *et al.* 2025, p. 25). L'afectació sobre el territori català es produí de manera variable, amb un impacte més gran el 1401, una minva en la intensitat l'any següent i una recrudescència el 1403 (Rubio 1995, pp. 1192-1193; Camps i Camps 1998, pp. 145-152). El brot, que forma part del cicle pestífer de 1400 a 1404 i va afectar diverses ciutats mediterrànies com Florència –segons recordava fra Bernardí de Siena–,⁴² s'inscriu en un context d'epidèmies recurrents que configuraren un paisatge sanitari i social d'alta vulnerabilitat. Possiblement, el fet que Cervera s'hagués mantingut al marge del contagi de 1401 en minvà els efectes l'any següent. En qualsevol cas, el llibre de consells de 1402 no transmet la imatge d'una ciutat paralyzada, sinó d'una comunitat capaç de mantenir el funcionament institucional enmig de l'adversitat.

Aquest episodi permet comprendre una etapa prèvia a l'aplicació sistemàtica de mesures restrictives de la mobilitat –com el tancament de muralles o les primeres quarantenes–, en què les ciutats medievals optaven per mantenir-se obertes i vinculades al territori com a estratègia de supervivència. Lluny de veure's superades pel desordre, les institucions cerverines demostraren una capacitat de resposta notable, malgrat l'adversitat van continuar legislant sobre qüestions de gestió quotidiana i de llarg abast, mentre adoptaven també disposicions per mitigar els contagis.

No es tracta de minimitzar l'horror ni les conseqüències de la malaltia, sinó d'evidenciar la resiliència i la competència organitzativa d'una societat medieval que, davant la crisi, actuà amb pragmatisme i previsió. Els paers i consellers cerverins afrontaren l'epidèmia conscients que es tractava d'un fenomen recurrent i, per tant, integrat en el cicle vital de la comunitat. Tal com apunta Mackay (2019, p. 247), la pesta era un fenomen conegut i cíclic que no alterava substancialment les superestructures com la monarquia, el pagament d'impostos, la gestió municipal...

Finançament

Aquest treball s'ha fet dins el marc dels projectes d'investigació: "Crisis de mortalidad en el Mediterráneo noroccidental, siglos xi-xvi: memoria narrativa, registros seriales y construcción de índices sociodemográficos" (PID2023-151785NB-I00), i "Vernacularidades en la ciencia medieval y renacentista: textos, creadores, profesionales" (PID2021-123419NB-I00), ambdós finançats pel Ministerio de Ciencia, Innovación y Universidades, i el projecte IlerCriSan (2023CRINDESTABC-8), finançat per Indest-Universitat de Lleida.

⁴² "Ècci chi si ricordi de la mortalità del quattrocento? Elli era tanta puzza a lo Spedale, che non vi si poteva abitare solo per la puzza de la pistolenza" (Delcorno 1989).

Bibliografia

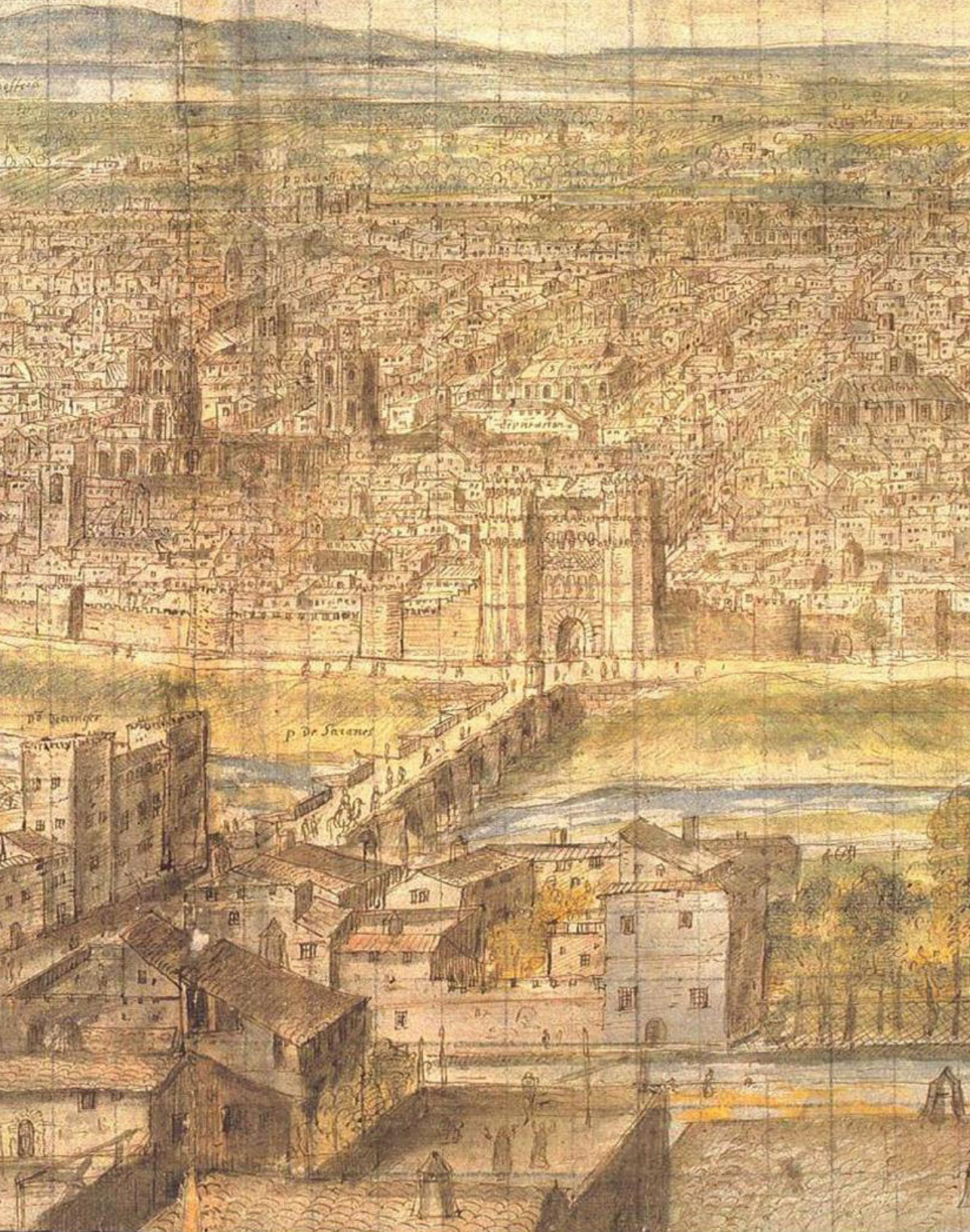
- AGRESTA, Abigail. 2020. *From Purification to Protection: Plague Response in Late Medieval Valencia*. *Speculum*, 95(2), 378-385. <https://doi.org/10.1086/707682>
- AJUNTAMENT DE BARCELONA. 1921. Crònica del Racional de la ciutat de Barcelona (1334-1417). *Recull de documents i estudis*, 1(2), 15-192. Disponible a: <https://ahcbdigital.bcn.cat/biblioteca/detall/ahcb-d101378>
- ARRIZABALAGA, Jon. 2024. Malalties emergents. Ciutadania i salut global. En: CAZENEUVE, Xavier (coord.). *Ciutadania i salut. Una lluita essencial. Ponències*. Ajuntament de Barcelona, pp. 21-34. Disponible a: https://ajuntament.barcelona.cat/arxiumunicipal/arxiuhistoric/sites/default/files/2024-10/BQH-28-Ponencies_Final.pdf
- ARRIZABALAGA, Jon (ed.). 2008. Lluís Alcanyís. *Regiment preservatiu e curatiu de la pestilència*, Editorial Barcino. ISBN: 978-84-7226-733-6.
- BENITO, Pere; REIXACH, Albert; BARBER, Alberto; MAS, Adrià; ROCA, Guillem. 2025. Assessing epidemic outbreaks in late medieval Catalonia (1348–1530): from communities to family units. *The History of the Family*, 30, 371-412. <https://doi.org/10.1080/1081602X.2025.2532437>
- BERTRAN, Prim. 2015. El Cisma d'Occident en la política del rei Martí. En: FERRER, M. Teresa (ed.). *Martí l'Humà: el darrer rei de la dinastia de Barcelona (1396-1410): l'interregne i el Compromís de Casp*. Institut d'Estudis Catalans, pp. 385-413. ISBN: 978-84-9965-251-1.
- BIRABEN, Jean-Noël. 1975. *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens*. Muton. ISBN: 2-7193-0930-3.
- BOCCACCIO, Giovanni. 2008. *El Decameró*, trad. Francesc Vallverdú. La butxaca. ISBN: 978-84-92549-21-4.
- BUSQUETA, Joan. 2005. Sobre mestres en 'arts i medicina' de l'Estudi General de Lleida (s. xiv): reflexió humanística i avenç científic. En: COMPANY, Ximo (ed.). *El gran valor de les lletres i les humanitats. Homenatge a Frederic Vilà i Tornos*. Publicacions de la Universitat de Lleida, pp. 83-92. ISBN: 9788484096559.
- CAMPS CLEMENTE, Manuel; Camps Surroca, Manuel. 1998. *La pesta del segle xv a Catalunya*. Edicions Universitat de Lleida-Ajuntament d'Alcarràs. ISBN: 9788484090076.
- CARMICHAEL, Ann G. 1998. The Last Past Plague: The Uses of Memory in Renaissance Epidemics. *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 53(2), 132–160. <https://doi.org/10.1093/jhmas/53.2.132>

- COLET, Anna; MUNTANÉ, Josep X.; RUÍZ, Jordi; SAULA, Oriol; SUBIRÀ, M. Eulàlia; JÁUREGUI, Clara. 2015. The Black Death and its consequences for the Jewish community in Tàrraga. Lessons from History and Archeology. En: GREEN, Monica H. (ed.). *Pandemic disease in the medieval world. Rethinking the Black Death*, Kalamazoo-Bradford: Arc Medieval Press, pp. 63-96. <https://doi.org/10.2307/j.ctvmd83jc>
- DELCORNO, Carlo (ed.). 1989. Bernardino da Siena, *Prediche volgari sul Campo di Siena, 1427*, Rusconi (Prèdica XXXIX, pp. 52-54). ISBN: 978-88-18-56002-2.
- DIANA, Esther. 2016. Anatomy between Public and Private in 14th-16th Century Europe: social contexts, scenarios and Personage. En: PERDIOCOYUANNI, Hélène (ed.). *Anatomy and surgery from Antiquity to the Renaissance*, Adolf M. Hakkert Publishing, pp. 329-373. ISBN: 978-90-256-1305-1.
- DURAN I SANPERE, Agustí. 1977. *Llibre de Cervera*, Barcelona, Curial. ISBN: 978-84-7256-127-4.
- FERRAGUD, Carmel. 2016. Los peritajes médicos en la Valencia bajomedieval: los casos de envenenamiento. *Dynamis*, 36(1), 132-139. Disponible a: https://scielo.isciii.es/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0211-95362016000100006
- FERRAGUD, Carmel. 2018. Bartomeu de Tresbens, físic i astròleg del rei Pere el Cerimoniós i l'infant Joan: entre el servei a la corona i al municipi. *Asclepio*, 70(2), 227-238. <https://doi.org/10.3989/asclepio.2018.11>
- FERRAGUD, Carmel. 2024. Barcelona enfront de les epidèmies de la baixa Edat Mitjana. Una mirada des de la història social de la medicina. En: CAZENEUVE, Xavier (coord.). *Ciudadania i salut. Una lluita essencial. Ponències*. Ajuntament de Barcelona, pp. 35-52. Disponible a: https://ajuntament.barcelona.cat/arxiumunicipal/arxiuhistoric/sites/default/files/2024-10/BQH-28-Ponencies_Final.pdf
- FERRER, Mariona. 2020. Un turista a La Gomera, primer positiu a l'Estat, *Diari ARA*, 1.2.2020, p. 13.
- GIL-SOTRES, Pedro. 1996. Estudi introductor. En: GARCÍA-BALLESTER, Luis; MCVAUGH, Michael (eds.). *Arnaldi de Vilanova Opera Medica*. Vol X.1. *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, Publicacions de la Universitat de Barcelona, pp. 15-394. ISBN: 84-7935-338-4.
- GUNZBERG, Jordi. 1989. Las crisis de mortalidad en la Barcelona del siglo xiv, *Revista de demografía històrica*, 7(2), 9-36. Disponible a: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=103951>
- LISINI, Alessandro; IACOMETTI, Fabio (eds.). 1900. *Rerum italicarum scriptores. Raccolta degli storici italiani dal cinquecento al millecinquecento ordinata da L.A. Muratori*. Città di Castello: S. Lapi, vol. XV part VI.

- LLADONOSA, Josep. 1974. *Noticia històrica sobre el desarrollo de la medicina en Lérida*. Colegio Oficial de Médicos de Lérida. ISBN: 978-84-500-6253-3
- LÓPEZ, Santiago (ed.). 2002. Lorenzo Valla. *Historia de Fernando de Aragón*. Akal. ISBN: 978-84-460-1309-9.
- MACKAY, Ruth. 2019. *Life in a Time of Pestilence. The Great Castillian Plague of 1596-1601*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108632720>
- MALTAS, Joan. 2022. *Caresties, fams i epidèmies a Catalunya de la conquesta de Sicília a la Pesta Negra*. Fundació Noguera. ISBN: 978-84-1303-378-5.
- MAS, Cristina. 2020. El brot de Wuhan. L'OMS declara l'alerta internacional pel Coronavirus, *Diari ARA*, 31.1.2020, p.12.
- MUNTANÉ, Josep X. 2020. Ex natione judayca ad fidem christianam moviter conversi: conversos jueus de Tàrrrega i de poblacions veïnes. *Urtx: revista cultural de l'Urgell*, 34, 63-111. Disponible a: <https://raco.cat/index.php/Urtx/article/view/389339>
- OLIVERA, Carme; REDONDO, Esther; LAMBERT, Jérôme; RIERA, Antoni; ROCA, Antoni. 2006. *Els terratrèmols dels segles xiv i xv a Catalunya*. Generalitat de Catalunya. ISBN: 84-393-6961-1.
- ORTEGO, Pablo. 2025. Recaudar los tributos en tiempos de peste. *Cuadernos del Cemyr*, 33, 117-219 <https://doi.org/10.25145/j.cemyr.2025.33.05>
- REIXACH, Albert. 2023a. Frenar el contagio por tierra y por mar en Cataluña y Mallorca en el siglo xv: en los albores de los cordones sanitarios. *Reti Medievali Rivista*, 24(2), 51-87. <https://doi.org/10.6093/1593-2214/10211>
- REIXACH, Albert. 2023b. "Huir de la ciudad en tiempos de pestilencia: de reacción atávica a indicador histórico (Cataluña, siglo xv)". *Anuario de Estudios Medievales*, 53(2), 955-990. <https://doi.org/10.3989/aem.2023.53.2.16>
- RIERA, Antoni. 2002-2003. La red viaria de la Corona Catalanoaragonesa en la Baja Edad Media. *Acta historica et archeologica mediaevalia*, 23-24, 441-464. Disponible a: <https://raco.cat/index.php/ActaHistorica/article/view/188866>
- RIERA, Antoni. 2018a. Tenir la ciutat provehida de vitualles e, singularment, de forments: crisis crealistas, polítiques públiques de aprovisionamiento y seguridad alimentaria en las ciudades catalanas durante la baja edad media. En: SABATÉ, Flocel (ed.). *El poder entre la ciutat i la regió*. Pagès editors. ISBN: 978-84-9975-958-6.
- RIERA, Jaume. 2018b. La vida jueva a Cervera a l'edat mitjana. *Miscel·lània Cerverina*, 23, 115-196. Disponible a: <https://www.raco.cat/index.php/MiscellaniaCerverina/article/view/353935>
- ROCA, Guillem. 2018. Medidas municipales contra la peste en la Lleida del siglo xiv e inicios del xv. *Dynamis*, 38(1), 15-39. Disponible a: <https://raco.cat/index.php/Dynamis/article/view/336027>

- ROCA, Guillem. 2023. *Les olors de la Lleida medieval. Salubritat i salut pública entre els segles XIII i XV*. Publicacions de la Universitat de Lleida. ISBN: 978-84-9144-421-3
- RODRÍGUEZ, Dolors. 2020. Alerta a la Xina per un brot d'un virus de la família dels SARS, *Diari ARA*, 19.1.2020, p. 27.
- RUBIO, Agustín. 1979. *Peste negra, crisis y comportamientos sociales en la España del siglo XIV. La ciudad de Valencia (1348-1401)*. Universitat de Granada. ISBN: 84-338-0146-5.
- RUBIO, Agustín. 1995. Las epidemias de peste en la ciudad de Valencia durante el siglo XV. Nuevas aportaciones. *Estudis Castellonencs*, 6, 1180-1221. Disponible a: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=156866>
- SABATÉ, Flocel. 2009. L'ordenament municipal de la relació amb els jueus a la Catalunya medieval. En: SABATÉ, Flocel i DENJEAN, Claude (eds.) *Cristianos y judíos en contacto en la edad media: polémica, conversión dinero y convivencia: reunión científica en Girona (20-24 de enero de 2004)*. Editorial Milenio, pp. 733-804. ISBN: 978-84-9743-298-6
- SALRACH, Josep Maria. 2021. Les epidèmies al llarg de la Història: lliçons i reptes de futur (la pesta com a exemple. En: PALÀ, Gemma (coord.). *Allò que hem après de la COVID-19: informe de l'Institut d'Estudis Catalans*. Institut d'Estudis Catalans, pp. 77-82. ISBN: 978-84-9965-635-9.
- TURULL, Max. 1989. *Oligarquia, fiscalitat i règim municipal al món urbà de la Catalunya medieval (Cervera entre 1026 i 1430)*, Tesi doctoral, Universitat de Barcelona. Disponible a: https://diposit.ub.edu/dspace/bitstream/2445/35566/1/01.MTR_1de28.pdf
- TURULL, Max. 1991. Intercanvi comercial, fira i mercat a Cervera entre 1136-1392. *Miscel·lània Cerverina*, 7, 19-39. Disponible a: <https://www.raco.cat/index.php/MiscellaniaCerverina/article/view/133005>
- VENY, Joan. 1971. *'Regiment de preservació de pestilència' de Jacme d'Agramont (s. XIV). Introducció, transcripció i estudi lingüístic*. Publicaciones de la Excelentísima Diputación Provincial de Tarragona.
- VERDÉS, Pere. 1999. Evolution des dépenses de Cervera (1386-1516). En: MENJOT, Denis; SÁNCHEZ, Manuel (coords.). *La fiscalité des villes au Moyen Âge (Occident méditerranéen)*. vol. 3. *La redistribution de l'impôt*. Privat, pp. 113-125. ISBN: 978-2-7089-5800-5.
- VERDÉS, Pere. 2004. *Per ço que la vila no vage a perjudició: la gestió del deute públic en un municipi català (Cervera 1387-1516)*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas. ISBN: 84-00-08274-5.
- VERDÉS, Pere. 2018. La població de l'aljama de Cervera durant el segle XV a través de la quèstia dels jueus. *Miscel·lània Cerverina*, 23, 85-114. Disponible a: <https://www.raco.cat/index.php/MiscellaniaCerverina/article/view/353934>

V A L E N C I A

p. de S. Juanes

de S. Juanes

Gestionar una epidèmia. El Consell de València davant la pesta de 1489-1490

 Frederic Aparisi Romero
Universitat de València.

1. Introducció

Gràcies a la novel·la històrica i, sobretot, al cinema, la pesta negra de l'any 1348 ha arrelat fortament en la cultura popular, en bona mesura a causa de la mortalitat elevada i indiscriminada que produí. Els efectes sobre les principals ciutats europees del moment es prenen com a mostra de la magnitud de la tragèdia. Això no obstant, la pestilència no afectà totes les regions europees amb la mateixa intensitat. Tampoc les mortaldats acabaren el 1348. Les onades pestíferes se succeïren al llarg dels segles medievals i encara fins a ben entrada l'època moderna, amb una forta variació regional i cronològica (Benedictow 2021; Reixach 2025). En el cas de la ciutat de València, aquesta successió d'episodis de pesta ja ha sigut estudiada per Agustín Rubio Vela (1994-1995), de manera que en coneixem bastant bé la cronologia i els trets bàsics.

- ◀ Vista de la ciutat de València des del nord. Anton van der Wyngaerde, 1563. (Wikimedia Commons).
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Val%C3%A8ncia_el_1563,_per_Anton_van_den_Wyngaerde.jpg

Entre aquestes epidèmies, la que es produí entre els anys 1489 i 1490 fou, sens dubte, una de les més mortíferes, segons de les notícies que en conservem (Rubio Vela 1994-1995, pp. 1216-1218). De fet, arran d'aquesta pesta, el metge Lluís Alcanyís redactà el seu *Regiment preservatiu e curatiu de la pestilència* (Alcanyís 2008; Arrizabalaga 1983). Aquest treball analitza la gestió que d'aquell episodi feren els jurats de la ciutat de València durant tot el temps que s'allargà la pestilència. Per a l'anàlisi es fan servir els volums del *Manual de Consells* de les anualitats esmentades que es conserven a l'Arxiu Municipal de València. És, per tant, una mirada institucional la que obtenim, que no exhaureix altres perspectives d'anàlisi, sinó que les complementa.

La pesta que sobrevingué a la ciutat i el Regne de València entre el 1489 i el 1490 no arribà per via marítima, com havia succeït altres vegades. En aquesta ocasió, sabem que la pestilència provenia de la zona de Múrcia, ja que en la documentació es fa especial esment de les ciutats de Múrcia, Cartagena i Lorca (Torres Fontes 1983, pp. 117-118). A grans trets, la gestió de la pesta dels anys 1489-1490 va tenir tres elements vehiculadors, que foren la prevenció del contagi i, una vegada que aquest es produí, l'atenció mèdica als malalts pobres i les accions rogatives, processons bàsicament, a fi que mitjançant la intercessió divina acabara l'epidèmia. Ben mirat les processons formaven part de la realitat quotidiana de les grans ciutats medievals amb finalitats diverses, no sols rogatòria sinó també d'acció de gràcies, o de caràcter cívic (Fernández-Cuadrench 2005).

2. La cronologia de la pesta

Les notícies de l'arribada d'un nou brot de pesta no apareixen en les actes municipals fins a la publicació de la primera crida, que fou acordada el 30 de gener del 1489 i publicada l'endemà.¹ S'hi feia una prohibició expressa que entraren a la ciutat gents provinents de les zones que ja patien la pesta; Portugal i Castella, i especialment la regió de Múrcia.² Tampoc podem dir que el Consell de València haguera estat diligent a alertar la població. Hom podria esperar que, tractant-se del Cap i Casal i la "mare e cap del Regne" haguera tingut informació per endavant i haguera alertat no sols els seus propis veïns sinó també els d'altres viles del territori. Però el fet cert és que sabem que altres consells municipals, com en el cas de la vila d'Alcoi, el 16 de gener ja feien crides públiques per la pesta que hi pujava des de Múrcia.³

¹ Arxiu Municipal de València (AMV). A-45, f. 235.

² Aquesta era una mesura habitual en les situacions de pesta a tot arreu (Roca 2018, p. 37).

³ A Alcoi, acordaren que "sobre lo acollir dels forastés qui venien a la dita vila e per quant se diu que:s moren en lo Regne de Múrcia fonch delliberat no acullguen los ostallers ni menys lo spitaler persona alguna estrangera qui vendrà a la dita vila que ans e primerament no:s represente als oficials de la dita vila, e fonch de fet manat als dits ostalers e spitaler". Arxiu Municipal d'Alcoi (AMAlc). Manual de Consells, vol. 4, f. 81.

De nou a València, la primera crida fou repetida sense modificacions gairebé vint dies després al Grau de la ciutat.⁴ No fou fins a la sessió del 5 de març que el Consell, presidit pel governador Lluís Cabanyelles, prengué mesures més proactives, destinades a identificar les persones que provenien de les zones d'afectació i fer-les fora de la ciutat. A més, s'acordà identificar els estrangers amb un *bollatí*, una mena de cèdula per a marcar-los i visualitzar-los. El 9 de març es publicà una nova crida, tot recordant la prohibició d'acollir gents arribades de Castella i Portugal.⁵ Fins al juny, però, no es registrà cap nou afer vinculat amb la gestió de la pesta. El 19 d'aquell mes es renovaren els algtzirs “per guardar que no entren gents de parts on muyren de pestilència”.⁶ A la setmana següent es publicà una nova crida que insistia a prohibir l'entrada a individus que vingueren de les zones infectades.⁷

Després topem amb el silenci documental fins als darrers dies de l'any 1489. És gràcies a Gaspar Eiximeno i altres notaris que sabem el nombre de morts. Eiximeno, que també era escrivà del Consell, en la seua condició de notari també enregistrava actes jurídics, en la pràctica totalitat vinculats al Consell, i confeccionava, per tant, els seus protocols notariais. En el corresponent a aquest any apuntà “en lo mes de octubre començaren a contar los morts que s morien en la ciutat de València” (Rubio Vela 1994-1995, p. 1184), la qual cosa no vol dir que llavors començaren les morts, però suggereix que les defuncions ja eren en un nombre significatiu.⁸ En qualsevol cas, el 29 de desembre resultava evident que la pesta estava descontrolada. Aquell dia es feu la crida per a sengles processons

⁴ El 20 de febrer. AMV. A-45, f. 237.

⁵ Per les mateixes dates, l'11 de març, a Alcoi acordaren “per provehir en guardar-se e en lo acollir de les persones estranyes e vianants en la dita vila per ço com eren certs que se morien en la ciutat e Regne de Múrcia (...) fonch ordenat que cascun vehí de la dita stigués hun dia al portal de Sent Agostí, començant al sol exit fins una ora tocada la oració, lo qual sia tengut de guardar lo dit portal que persona estranya no puxa entrar en la dita vila”. AMAlc. Manual de Consells, vol. 4, f. 86v.

⁶ AMV. A-45, f. 273. Els escollits foren Joan Segarra, Joan Arnau, Ramon Guinovart i Ferran Gallent. D'aquest últim sabem que era corder i que havia estat conseller municipal tant de parròquia com d'ofici en diverses ocasions i també membre del Centenar de la Ploma (Navarro 1998-1999, pp. 336-337).

⁷ AMV. A-45, f. 281v.

⁸ Un altre notari, Pere Font anotà “en lo present any agué grandíssimes morts en la present ciutat de València, les quals comensaren de Tots Sancts de l'any mil CCCC LXXX VIII fins huy, que és jorn de Santa Ana, que comptaven XXVI de juliol del present any. Duraren molt e moriren-s'í molts, e agué y jorn que passaren CXXX. Fonch lo més fort los mesos de març, abril e maig, fins lo jorn del Corpus, que no n'agué sinó XXIII, de què se'n féu grandíssima meravella per la gent com en lo stiu aminaven. E axí contínuament minvant fins lo present dia de huy, que és jorn de sant Ana, de què se'n feu molta alegria e festa en la ciutat. En aquestes morts me morí una filla apellada Catharina, la primera que parí ma muller, la qual morí a XX de juny del present any”. Arxiu del Reial Seminari del Corpus Christi de València (ACCV). Protocols notariais (notari Pere Font), núm. 15744, f. 1v. No podem descartar que aquest fora l'inici d'un culte especial a Santa Anna, vinculant-la a la protecció davant la pesta, i de fet el Consell consolidaria la celebració de la festivitats a partir de 1494 precisament arguint que diversos brots pestífers havien acabat aquell dia (Agresta 2020, p. 392).

sota l'advocació de sant Sebastià i de la Mare de Déu del Roser.⁹ D'aquesta manera, la gestió de l'epidèmia entrava en una nova fase en què de la contenció es passava a les accions rogatives, concretades fonamentalment a través de processons. Al cap de poques setmanes, l'11 de gener ja del 1490, el Consell creava una almoina per tal de vehicular l'assistència al pobres afectats per la pesta mitjançant la compra de medicines per als vius i mortalles per al difunts.¹⁰ Alguns dies més tard, el 14 de gener, es feia una nova crida per a una altra processó, aquesta vegada fins a la capella de Santa Maria de Gràcia.¹¹

De nou s'imposa el silenci sobre l'afer de la pesta fins al mes d'abril. El 6 d'aquell mes es fa una primera processó sota l'advocació de sant Vicent, però sense cap referència específica a la pesta.¹² Onze dies més tard, una segona processó sí que demanava la intercessió del sant local davant les calamitats que la pesta generava.¹³ En realitat, la devoció al predicador anava més enllà del seu caràcter protector davant les epidèmies, per bé que aquest vessant es convertí en un dels principals elements del seu culte (Agregta 2020, p. 392; Ortiz 2023) i, de fet, les notícies de la seua capacitat d'intervenció arribaven de més enllà dels Pirineus (Velasco 2008, pp. 402-403, 418). En les setmanes i mesos posteriors es farien encara diverses processons més demanant la intercessió d'altres sants i altres advocacions de la Mare de Déu, com veurem després.

L'inici d'un nou any polític, amb el jurament dels jurats entrants, coincidí amb el que sembla que fou un empitjorament de la situació epidemiològica, que degué incrementar la mortalitat. Bona mostra d'això és que ja no es convocà cap altra processó més. Aquesta situació forçà moltes persones, incloent-hi consellers municipals i membres del capítol de la Seu, a abandonar la ciutat i refugiar-se en les alqueries i els llocs de l'Horta, una resposta, per altra banda, força habitual no sols per part de les elits valentines sinó de les grans ciutats europees (Reixach 2023). Per això mateix, el jurats amb el racional Francesc Granollés i altres oficials municipals, "tots los sobredits, fosen ajustats en la ecclésia de Sent Anthoni fora los murs de la ciutat de València, en lo camí de Morvedre, dimecres que contaven II del corrent mes de juny, per fets e negocis de la ciutat, per quant alguns de ses senyories no volguesen entrar en la dita ciutat per causa del dit temps".¹⁴ La finalitat de la trobada era fer el sorteig i la tria dels consellers de parròquia però,

⁹ AMV. A-45, f. 353.

¹⁰ AMV. A-45, f. 359.

¹¹ AMV. A-45, f. 359v.

¹² AMV. A-45, f. 383.

¹³ La gravetat de la situació a València arribà fins als oïdes dels jurats d'Alcoi, on el Consell reunit el 23 d'abril acordà que no s'acollís ningú "que vinga de loch hon se muyren de pestilència, ço és, de València, de Nules, Ontinyent, Villena, Capdet, Oriola e Crevillén". AMAlc. Manual de Consells, vol. 4, f. 127.

¹⁴ AMV. A-46, f. 4.

davant les absències, els jurats manaren a l'escrivà, Gaspar Eiximeno, que intimés els absents a anar el 5 de juny a Vinalesa, nucli de l'Horta, "loch on se sap que no y ha pestilència".¹⁵ Això no obstant,

com en lo dit dia de huy, disapte que comtam V^o iunni millessimo CCCC^o LXXXX°, fosen arribats algunes de les senyories de jurats e racional en lo loch de Vinalesa, loch assignat per los dits senyors de jurats per fer axí la dita conselleria, ço de altres coses en servey de nostre senyor Déu e del rey nostre senyor e benefici de la cosa pública, los fonch dit que en dia de yr morí hun home en lo dit loch de pestilència e que ni havia ferits quatre o cinch, fonch delliberat anar al monestir de Sent Bernat, loch més prop de la dita ciutat, de hon tingueren relació que estava sa e bo, així anaren al dit monestir de Sant Bernat.¹⁶

A aquesta nova trobada mancaven dos dels sis jurats, Miquel Polo i Jaume de Fachs.¹⁷ De Polo no tenim més informacions, però Jaume de Fachs devia ser un individu d'edat avançada si és el mateix que trenta anys abans havia actuat com a missatger de la ciutat (Rubio Vela 2010). Possiblement és per això que no havia acudit a la sessió del Consell, tot argüint que els nomenaments dels consellers s'havien de fer a la Casa de la Ciutat. Davant d'aquesta negativa, els jurats enviaren Eiximeno, acompanyats del sotssíndic, el notari Bertran Baiona, per tal que convenceren De Fachs i Polo perquè anaren allà on es trobava la resta de jurats perquè aquests

no la volen fer [la reunió] sens les senyories sues, demanant-los gràcia e que miren en lo temps de tan gran pestilència que per cosa del món no entrarien en la dita ciutat, vullen venir allà on és la major part, e que concordament se faça la dita conselleria com a bons germans e companyons, car en la dita ciutat en ninguna manera no y delliberen entrar.¹⁸

Malgrat la petició, De Fachs i Polo es negaren a eixir de la ciutat, probablement fins i tot a eixir de les seues residències, argumentant "que, de memòria de hòmens no és contrari, la dita conselleria se fa e s'acostuma a fer en la Sala o Casa de la dita ciutat".¹⁹ Finalment, els assessors jurídics del Consell determinaren la validesa d'una sessió celebrada fora de la ciutat i, per tant, aquell 5 de juny es consumà la reunió sense De Fachs i Polo "al monestir de Sant Bernat, fora los murs de la present ciutat, com no puguen entrar en la dita ciutat per la urgent pestilència que en ella és".²⁰

¹⁵ AMV. A-46, f. 4.

¹⁶ AMV. A-46, f. 4v. Es tracta del priorat cistercenc de Sant Bernat de Rascanya, que després acabà convertint-se en el monestir jerònim de Sant Miquel dels Reis.

¹⁷ A més d'aquests dos, el conjunt dels sis jurats el completaven Lluís Coll, Jeroni Llopis, Damià Bonet i Ot de Borja, cosí germà del cardenal Roderic de Borja.

¹⁸ AMV. A-46, f. 4v.

¹⁹ Idem. Resulta si més no un fet singular ja que, com és sabut, l'habitual era aprofitar qualsevol avinentesa per abandonar la ciutat, com feien la resta de jurats i acostumaven a fer les elits de tot l'Occident medieval (Reixach 2023, p. 956).

²⁰ AMV. A-46, f. 4.

La mesura més destacada de la trobada fou el nomenament de diversos càrrecs. Resulta cridaner el fet que entre els càrrecs renovats, els que ho foren per defunció del titular eren càrrecs menors de l'administració municipal, com en el cas del guarda del vi, el garbell o la barcella. No eren el clavari dels censals o el clavari comú, ni el titular de cap altra magistratura d'importància destacada dins l'aparell burocràtic local. També s'acordà delegar en el racional el nomenament dels administradors "les deenes de la ciutat que per causa de la pestilència no són pogudes arrendar e les filloles de aquelles".²¹

Aquests nomenaments continuaren els dies posteriors en les sessions del Consell que tenien lloc fora de la ciutat. El 7 de juny se reuniren, ja amb Miquel Polo i Jaume de Fachs presents, al molí de Miquel Andrés, situat extramurs. Aquell dia els jurats revocaren "sens nota de infàmia" Antoni Sala de l'alcaidia de la Sala o Casa de la ciutat, i l'atorgaren a l'escrivà, Gaspar Eiximeno, "per quant li és mort son pare e no vol estar en la cassa que és mort e vols star en la dita sala per causa de la pestilència".²² Aquell dia s'estipulà també la distribució d'almoines en moneda entre els pobres contagiats.

Una setmana després, el punt d'encontre fou "en la rambla de la ciutat de València, fora los murs de la dita ciutat, davant lo monestir de la Çaydia"; allà es trobaren els jurats, el racional amb els sotssíndic i l'escrivà. Entre els acords enregistrats aquell dia figurava l'acceptació per part de Miquel Polo, un dels jurats, dels acords de la sessió que havia tingut al monestir de Sant Bernat de Rascanya el dia 5. Ultra això, s'acordava que foren pagats a Llorenç Martínez, un missatger, 200 sous que havia "després en menjar als magnífics (...) los quals en diversos dies, en diversos lochs se han ajustat de fora la ciutat per causa de la pestilència per certs negocis".²³ En els dies posteriors continuaren les reunions de Consell dins de la ciutat, a la Llotja el 18 de juny o a la mateixa Sala de la ciutat el 24, quan s'acordà celebrar el Corpus Christi amb les despeses habituals.²⁴

El mes de juliol s'inicià amb una nova sessió del Consell, en què els jurats proveïren que, "per mort d'en Johan Alapont, hu dels dotze capsdeguaites, regeixca per aquell en Miquel Fandos ab lo salari de aquell".²⁵ Aquesta sessió degué tenir lloc a la Casa de la ciutat, però deu dies després les sessions havien de celebrar-se novament al monestir de Sant Bernat "per causa de la pestilència que de present és en la ciutat y per quant han haguda relació [els jurats] que en lo dit monestir sia

²¹ AMV. A-46, f. 11v.

²² AMV. A-46, f. 14v. Ell mateix anotà en el seu protocol notarial "en lo mes de maig a III, de l'any LXXXX, morí mon pare, en Jacme Eiximeno, notari, scrivà dels magnífics jurats e Consell de la ciutat de València, l'ànima del qual sia col·locada en Paràis, en la mort del qual no m'i trobí perquè era en Sivilla" (Rubio Vela 1994-1995, p. 1184).

²³ AMV. A-46, f. 15.

²⁴ AMV. A-46, f. 16 i 18.

²⁵ AMV. A-46, f. 20v.

mort hun monge del dit monestir” acordaren reunir-se finalment en la cambra del Consell secret.²⁶ Al llarg d'aquesta setmana moriren altres tres oficials municipals, el responsable de la banca de l'almodí, el sobreestant de les obres de murs e valls i el guarda dels abeuradors, Nicolau Balaguer. El nomenament del seu substitut generarà certa controvèrsia perquè inicialment aquest càrrec fou atorgat al ja esmenat Llorenç Martínez, però el jurat Jaume de Fachs demanà que fora lliurat al germà d'en Balaguer, com finalment succeí.

A la darrerria de juliol la pesta sembla que començà a remetre. Ho sabem gràcies al *Llibre de memòries*, on es recull que “lo dia de Senta Ana no i morí algú, e llavors ensà és manada la festa de Senta Ana” (Rubio Vela 1994-1995, p. 1185), encara que el *Manual de Consells* no esmenta ni el fet ni tampoc la festa. L'altra referència prové de l'esmentat Gaspar Eiximeno, que apuntà en el seu protocol “en lo mes de agost, any LXXXX, cesaren les morts en la dita ciutat, en la qual moriren VII^m CC LXII persones dins la ciutat” (Rubio Vela 1994-1995, p. 1216).

Són aquesta mena de notícies les que ens informen de la fi de la pesta a la ciutat de València. Ara bé, si les morts cessaren completament o bé només es volia matisar que llavors ja no es produïen defuncions massives no ho podem afirmar amb rotunditat. I això perquè els *Manuals de Consells* no sols no recullen cap dada explícita que assenyalara que la pestilència ja havia passat, sinó que la informació que ofereixen suggereix que l'epidèmia encara estigué present al llarg de tot el mes d'agost i de setembre, bé que sense la intensitat dels mesos anteriors. A mitjan agost només s'havien arrendat les cises de la carn i la mercaderia, però estaven encara pendents la del vi, la del tall i la dels flequers.²⁷ Encara el 23 d'agost, els jurats amb el racional, el sotsíndic i l'escrivà es reuniren a la Llotja i entre altres assumptes establiren “que axí com era tabaler en Anthoni Romeu sia ara trompeta per mort d'en Bertomeu Torres”.²⁸ Amb tot, la mort més significativa pel seu pes dins l'organigrama de l'administració municipal es produí just quan fa l'efecte que la pesta començava a remetre, el 24 de setembre. Aquell dia fou nomenat misser Miquel Albert justícia criminal arran de la mort de l'anterior titular, Joan Nicolau.²⁹ És la darrera mort registrada al *Manual de Consells* al llarg del 1490. Tot i que no diu que siga per la pesta, resulta significatiu que no hi haja més referències a morts. En l'últim Consell del mes de setembre, tot i no ser explícita, arran d'una referència podem deduir que els jurats donaven per passada l'epidèmia. S'hi feia esment del pagament de despeses extraordinàries “en les morts que per nostres pecats nostre Senyor nos ha donat”, és a dir, que llavors les morts havien acabat.³⁰

²⁶ AMV. A-46, f. 21v.

²⁷ AMV. A-46, f. 25.

²⁸ AMV. A-46, f. 28v.

²⁹ AMV. A-46, f. 33v.

³⁰ AMV. A-46, f. 35v. i 45v.

Una mirada als protocols notarials pot ajudar a perfilar una mica millor el curs dels esdeveniments. En aquest sentit, el buidatge dels volums conservats per a l'any 1490 confirma que encara a l'agost els veïns tenien reticència a entrar a la ciutat.³¹ I això perquè no sols a l'agost, sinó encara al setembre i fins i tot a l'octubre continuaren produint-se defuncions per la pesta com la de Margarida d'Íxer, que testà un 22 d'octubre *detenta gravi morbo de que timet mori ac tamen stans in suis bona memoria, loquelaque manifesta constituta* i morí el mateix dia.³² El d'Antoni Micó és un altre bon exemple. Aquest pintor de mobles fou un de tants que abandonaren la ciutat durant els mesos de major mortalitat. Ho sabem perquè la seua filla, la mare de la qual ja havia mort, el 25 de març feu testament “convocant e demanant lo dit mestre Antoni Micó, pare de aquella, lo qual no era en la present ciutat de València com fos fogit per les morts de aquella”.³³ En algun moment posterior entre el març i l'agost d'aquell mateix any, Micó tornà a la ciutat, on un 28 d'agost dictà les seues darreres voluntats (Aparisi 2020b, p. 11). Entre els motius que justificaven el testament no hi ha una referència expressa a la pestilència, només que es trobava “detengut de greu malaltia de la qual tem morir”. Això no obstant, donat el context, sembla lògic que s'havia contagiat de pesta i que morí després (Aparisi 2020b, p. 9). Els seus no eren casos aïllats. Sobre una petita mostra de quatre protocols notarials es publicaren entre els mesos de setembre i octubre nou testaments lliurats prèviament en els quals es deia que havien mort per pesta.³⁴ Fet i fet, doncs, podem concloure que si bé la mortalitat més intensa ja havia passat, a la tardor del 1490 encara moria gent per culpa de la pestilència.

3. Prevenir la propagació de la pesta

Una vegada que s'havia estès pel territori la notícia d'un brot de pesta, amb la por d'infecció consegüent, les autoritats urbanes s'esforçaven a limitar l'entrada de forasters arribats de la zona d'origen del contagi, amb l'esperança de frenar l'abandonament de la ciutat i el sostrac per a la vida urbana que se'n derivava. Per això, la primera acció dels jurats de València, desplegada mitjançant una crida publicada el 31 de gener del 1489, fou prohibir, sota pena de 500 sous, l'entrada i l'acollida dins la ciutat de persones vingudes de Toledo, de Múrcia, Lorca, Cartagena

³¹ Per exemple, Sicília, vídua del donzell Joan Esplugues testà a Benifaraig el 30 de maig davant el notari Joan Sabrugada i morí el mateix dia. Del seu testament, però, no se'n féu lectura pública fins poc més de dos mesos després, el 4 d'agost, quan Sabrugada convocà els parents “en lo camí de Morvedre, davant la casa del benaventurat Sant Antoni”, és a dir, fora de València. Arxiu del Regne de València. Protocols notarials (notari Joan Sabrugada), núm. 3065.

³² ACCV, núm. 19254, notari Gaspar Martí (22 d'octubre de 1490).

³³ ACCV, núm. 18844, notari Francesc Morelló (25 de març de 1490). Tot i que no està publicat el testament, no sembla lògic pensar que la filla de Micó sobrevisquera al contagi de la pesta.

³⁴ ACCV, núm. 11257, 15744, 19254 i 25118, notaris, respectivament, Jaume Albert, Pere Font, Gaspar Martí i Francesc Peres.

i altres indrets de Castella i Portugal on “se moren de pestilència e lo dit mal sia morbo contagiós”.³⁵ Era l’estratègia habitual en aquesta mena de situacions, que ja s’havia emprat l’any 1483 i, abans el 1478 (Rubio Vela 1994-1995, pp. 1215 i 1214). I era una mesura que deixava la responsabilitat de no entrar a la ciutat a les mateixes persones que tenien la pretensió d’entrar-hi. Per això, perquè era bastant tova l’acció dels jurats, fa la impressió que la pesta quedava lluny de València i els esforços per a evitar l’entrada de persones contagiades eren mínims. I això que en la mateixa crida es feia esment d’experiències passades, que “per a acollir les dites gents que venien de les parts on era la dita infecció e mortaldat meten la enfecció en la dita ciutat, per on se són segudes grans mortaldats e irreparables dans e mals a la dita ciutat e cosa pública de aquella”.³⁶ Ultra això, s’establia també que a aquelles persones que foren identificades com a provinents de zona d’afecció “los seran cremades totes les robes e coses que portaran ensemps ab les robes que’s trobaran en les cases on seran receptades e acollides”.

El conjunt d’aquestes disposicions era bastant lax pel que fa als reglaments i deixava en mans dels mateixos individus afectats la responsabilitat de no entrar al recinte emmurallat.³⁷ De fet, no els dies posteriors sinó un mes després es publicava al Grau de la ciutat la mateixa crida.³⁸ El 5 de març, la situació havia canviat notablement. La pesta ja no semblava un mal llunyà, sinó una amenaça imminent. De l’actitud passiva i despreocupada de les crides anteriors es passa ara a una de més activa i compromesa amb la contenció de l’epidèmia (agresta 2020, pp. 390-395). El Consell Reial celebrat aquell dia al capítol de la Seu estigué presidit pel governador, Lluís Cabanyelles, i hi assistiren el justícia, els jurats, el racional Francesc Granollés, i el síndic de la ciutat. També hi eren el batle general, Diego de la Torre, fra Ramón Siscar, comanador de Torrent, i una àmplia nòmina de notaris, juristes i cavallers, que tots plegats sumaven poc més d’una trentena de persones.³⁹

La primera de les accions fou repetir la crida primera que havien fet. També es decidí trametre lletres missives a Oriola, Elx, Alacant, Xàtiva, Cullera, Alzira, Bunyol, Xiva, Xelva, Lliria i Benaguasil a fi que publicaren als seus nuclis

³⁵ AMV. A-45, f. 235.

³⁶ Idem.

³⁷ Abigail Agresta ha fet notar també els seus dubtes sobre l’efectivitat d’aquestes mesures que s’aplicaren en onades anteriors de la pesta (2022, p. 168).

³⁸ AMV. A-45, f. 237.

³⁹ En concret, els assistents foren el governador Lluís Cabanyelles, el batle general, Diego de Torre i el seu lloctinent, Berenguer Martí, el cavaller Antoni Joan, i els ciutadans Berenguer Martí, Joan de Gallach i Jaume Bou, tots ells jurats, i Francesc Granollés, racional. A més, Pedro de Moncada, fra Ramón Siscar, comanador de Torrent, Giner Rabassa de Perellós, Enric de Rocafull, Lluís Mascó, menor, Miquel Dalmau, Bernat de Penaraja, Joan Alegre i Mateu Escrivà. També hi eren els cavallers Guillem Ramon de Vilarsa, Lluís Joan, Lluís Valleriola, Lluís Jofre, Jaume de Pertusa, Gaspar Mascó, i Lluís Cabanyelles, menor. I completaven la llista els notaris Jeroni Tovià, Bernat Dassià, Jaume Piles, Jaume Gisquerol, Jaume Esteve i Gaspar de Gallach. AMV. A-45, f. 238v- 239.

i terme general la crida esmentada. Ultra això, es decidí tancar els portals de la ciutat, i deixar-ne oberts només cinc, a saber, els dels Serrans, de Quart, de Sant Vicent, del Real i de la Mar. D'aquells que foren tancats, les claus havien de lliurar-se al racional, que les custodiaria al seu arxiu, i els portalers havien de repartir-se entre els portals oberts “perquè mils la guarda e custòdia sia feta”. I és que la màxima era que no podia entrar a la ciutat cap persona “de qualsevol estat, ley e condició” que procedira de Castella, de Portugal o d'allà on hi haguera pestilència. Igualment, tampoc podien ser desembarcades les persones i les mercaderies arribades d'aquestes zones sense que Vicent Llorenç, el responsable del manifest de forments, examinara primer les persones i les robes. La disposició anava adreçada no sols als barquers del Grau sinó també als hostalers i botiguers que hi havia allí.

Ultra això, havien de ser electes vint-i-quatre persones, dotze cavallers i dotze ciutadans, que, per parelles, havien de vigilar dia i nit els cinc portals que restaven oberts perquè no entraren persones contagiades. A banda, també s'escolliren vuit “inquisidors o protectors per sentir e saber dins la ciutat” que havien de cercar, tant a la mateixa ciutat com als ravals, al Grau i encara a la contribució de València, per cases i hostals persones que pogueren provenir de les zones de contagi.⁴⁰ De la mateixa manera, s'exhortava els priors i abats dels convents de la ciutat i d'extramurs perquè no acolliren “frases alguns o altres persones” als seus cenobis. La mesura central, però, era que els guardes dels portals, un cavaller i un ciutadà, havien de donar un “bollatí ab les armes de la ciutat de València” als estrangers que arribaren al Cap i Casal. D'aquesta manera, serien fàcilment identificables, perquè estaven obligats a lluir-ho durant la seua estada a la ciutat, sota pena de 500 sous. Totes aquestes mesures foren notificades al bisbe “perquè en lo que toqua a la jurisdicció eclesiàstica si puixa dignament provehir”. El tancament dels portals i el nomenament dels primers guardes es produí dos dies després d'aquesta reunió, el 7 de març.⁴¹ Pel que fa als veedors, aquests sembla que no foren elegits fins a tres mesos després, el 19 de juny.⁴²

⁴⁰ Els escollits foren Cabanyelles, Alfons de Pròxida, el cavaller Francesc Barceló, justícia civil, Bernat de Penaraja, Jaume de Pertusa, Lluís Alpicat, Bernat Sorell i Joan Alegre.

⁴¹ Els primers elets per als portals que restaven oberts foren per al de Sant Vicent, Ramon Torrelles i Pere Esplugues; per al de Quart, Ponç de Menaguera –l'autor de *Lo cavaller*– i Guillem Mir; per al del Real, mossèn Mercador i en Lluís Pellicer i, finalment, per al portal de la Mar, mossèn Jofre de Blanes –probablement, l'hereu d'Ausias Marc, que devia tindre una seixantena d'anys– i Pere Saposas.

⁴² AMV. A-45, f. 273.

4. Per “levar aquesta pestilència” i per “socórrer els pobres ferits del mal”

Les mesures per a evitar el contagi dins la ciutat resultaren ineficients i la pesta es propagà entre els habitants de València, per bé que el ritme de difusió se'ns escapa. Val a dir, però, que les mesures implementades per a controlar l'entrada de persones contagiades dins els murs de la ciutat no s'aturaren després que la pesta hi haguera arribat.⁴³ A fi de demanar la intercessió divina davant la pesta foren convocades diverses processons durant el temps que durà l'epidèmia. L'origen d'aquesta mena d'accions rogatives es remunta a l'alta edat mitjana, a la segona meitat del segle v, quan el bisbe Mamert de Viena imposà un dejuni als habitants de la ciutat de tres dies a fi de demanar la intercessió divina perquè acabaren els mals que els assotaven (Vauchez 1995, p. 2). A la darrera del segle xv, la pràctica estava plenament consolidada (Roca 2018, p. 35), en el marc d'una religió cívica em què el sagrat i el profà es barrejaven amb la ciutat com a escenari.⁴⁴ No debades, era el govern municipal qui convocava les processons mitjançant les crides públiques pertinents “ab concòrdia del venerable capítol de la Seu” que les hauria de presidir.⁴⁵

La primera processó tingué lloc el 29 de desembre del 1489 i la darrera documentada fou el 25 de maig de l'any posterior. Dins del termini de cinc mesos, els *Manuels de Consells* recullen un total de setze crides per a la celebració de processons, totes per a demanar la intercessió de diverses advocacions i posar fi a un episodi de pesta. Aquesta xifra és una bona mostra de la tendència a l'increment del nombre de processons rogatives convocades pel Consell municipal al llarg del segle xv (Agregta 2022, p. 105). L'augment responia, en darrera instància, a l'assumpció absoluta per part del Consell d'una religió cívica que incloïa altres tipus de celebracions com ara la festa de Sant Donís i, especialment, el Corpus Christi (Agregta 2022, p. 110).

Resulta significatiu que, malgrat la naturalesa de la crisi sanitària, només tres d'aquestes processons es dugueren a terme sota advocacions associades tradicionalment a la protecció contra la pesta: una que anava dedicada a sant Sebastià, en honor del qual es construí una capella extramurs el mateix any 1489 (Agregta 2020, p. 392), i dues, a la Mare de Déu del Roser. En canvi, quatre de les convocatòries es feren sense cap advocació específica, mentre que sant Vicent Ferrer, un sant local, tingué tres processons en honor seu. El conjunt es completa amb una processó dedicada a sant Jordi, una altra al Corpus Christi, una altra

⁴³ De fet, no hi ha una entrada als *Manuels de Consell* que esmente la supressió de les mesures acordades el 5 de març que miraven d'identificar qualsevol sospitós de contagi.

⁴⁴ Amb tot convé dir que, com apunta Jon Arrizabalaga, que ja al segle xiii hi havia autors com Giovanni della Penna o el de Gentile da Foligno que matissaven la influència divina en l'origen i difusió de la pesta (Arrizabalaga 2008, pp. 239-242).

⁴⁵ AMV. A-45, f. 273.

a la Mare de Déu del Carme i dues més sota l'advocació de la Mare de Deu de Gràcia. No és sobrer assenyalar la nul·la correlació entre el calendari litúrgic i el santoral amb les advocacions a les quals es dedicaren les processons. No consta cap referència al fet que en aquestes processons s'emprara cap mena d'imatgeria. Només en algunes es passejaven relíquies, com en el cas de les celebrades sota l'advocació de sant Vicent –en què s'exhibiren relíquies del sant– o de la processó a la capella de la Mare de Déu de les Neus del convent de Sant Francesc, en la qual es mostrà “lo cap de l'il·lustre sant Lluís”, el bisbe Lluís d'Anjou.⁴⁶

Totes les processons tenien com a punt de partida la Seu de València, des d'on s'iniciaven a través d'una de les tres portes: la dels Apòstols, la de la Fruita (hui més coneguda com la *porta romànica* o de l'Almoïna) o la del Campanar Nou (actualment coneguda com la *porta dels Ferros*). La selecció de la porta d'eixida es determinava segons l'itinerari establert per a cada processó. El recorregut, especificat en la crida corresponent, conduïa els participants fins a la capella dedicada a l'advocació sota la qual es feia la processó. Una vegada allí, es resaven les oracions pertinents, i posteriorment, la comitiva tornava a la Seu seguint el camí invers o, més habitualment, un altre itinerari. Eren, per tant, actes religiosos que s'allargaven hores; no debades s'iniciaven ben enjorn, a les sis del matí. Les crides insistien els veïns a participar en la processó “ab lums a les mans” i als “habitants en los carrers per on la dita processó passarà que denejen aquells e lurs enfronts e finestres”, i que els entelaren amb tota mena d'ornaments.⁴⁷

Com ja s'ha dit, les processons enregistrades als Manuals de Consells es concentren gairebé en la primera meitat de l'any 1490. Llavors ja s'estaven produint morts per la pesta a la ciutat. Això no obstant, fa la impressió que aquestes accions rogatives i penitencials no coincidiren amb els moments de major contagi i incidència, que es produí amb l'arribada de la calor al juny d'aquell any. A partir d'aleshores, l'escrivà del Consell de València no registrà cap nova crida per a una processó. Resulta temptador vincular aquesta manca de convocatòria amb una estratègia per a evitar la concentració de persones i afavorir l'aïllament en els moments de màxima cruessa de la pesta. El fet cert, però, és que a la darrereria de maig no eren pocs els que havien marxat de la ciutat, entre d'altres, algunes autoritats laiques i també les eclesiaístiques. En efecte, molts membres del capítol de la Seu, que es trobaven a Burjassot, senyoriu propi a escassos quilometres de la capital. També els sis nous jurats, a més del racional i el sotssíndic, governaven la ciutat des de l'horta immediata que l'envoltava.⁴⁸

⁴⁶ AMV. A-45, f. 387v.

⁴⁷ AMV. A-45, f. 353.

⁴⁸ AMV. A-46, f. 4.

Dins d'aquestes accions rogatives i penitencials que, amb el vist-i-plau de l'església, desplegava el Consell municipal, encara adoptaren una altre mesura relacionada amb l'ordre públic. I és que el 7 de maig els jurats de la ciutat establiren que

per quant moltes de les dites esglésies a l'entorn d'elles són habitades de males fembres, vivint públicament del que's deshonest en gran deshonora de la religió cristiana (...) per placar la sua magnànima divina e perquè haja misericòrdia de nosaltres, e-ns vulla deliurar de la present pestilència e altres necessitats ens vulla donar la sua beneyta gràcia (...) manam que a l'entorn de aquelles ne en les carreres de aquelles no habite dona alguna que vixca del diquest deshonest.⁴⁹

L'ordinació establia tres dies per a canviar d'habitatge sota pena de córrer els carrers de la ciutat sent assotades i perdre les robes, que serien donades als hospitals.

El tercer dels eixos que va marcar l'actuació dels jurats de València, tant dels corresponents a l'any 1489 com dels que assumiren la gestió de la ciutat al maig del 1490, fou l'atenció als "pobres ferits de pesta". Amb aquest nom es creà al gener del 1490 una almoïna finançada pel Consell de la qual serien administradors dos dels jurats d'aquell any, Joan Vives de Canemàs i Galceran d'Eixarc.⁵⁰ No era un fet estrany en el context de les ciutats de la Corona d'Aragó del segle xv que els Consells municipals finançaren l'atenció als pobres contagiats de pesta, especialment el salari de metges "per visitar les persones e ordenar-los les coses necessàries, ço és, aquells que se emmalalterien del dit mal d'epidèmies", com acordaren els paers de Lleida al març del 1483 (Lladonosa 1974, p. 457). El que no era habitual és que aquest finançament es vehiculara, no mitjançant pagaments directes com hem vist per a Lleida, sinó través d'una almoïna, una institució que, en aquest cas, assumia la gestió dels recursos amb què havia estat dotada i l'atenció directa als malalts. Era, per tant, una gestió de la crisi molt més autònoma i independent, tot i que això no vol dir que la resta de jurats no estigueren al corrent de les accions implementades. Ultra això, val a dir que en aquesta ocasió, el Consell optà per combinar ambdues vies: l'almoïna, d'una banda, i de l'altra, el pagament directe a personal sanitari que atenia els malalts.

L'almoïna dels "pobres ferits de pesta" fou dotada inicialment amb 2000 sous "per obs de distribuir aquells en subvenir e ajudar a pobres malalts de pestilència" pagar també les medicines necessàries "les quals sies preses el apotechari de la ciutat". No cal dir que aquesta quantitat resultà aviat insuficient i prompte s'incrementà la dotació, per bé que el municipi era incapaç d'atendre tots els necessitats. De fet, el mateix dia s'encomanà al síndic Bartomeu Abat

⁴⁹ AMV. A-45, f. 388v.

⁵⁰ AMV. A-45, f. 359. Galceran d'Eixarc es convertiria en racional el 1494 i en una figura propera a Ferran II, de la que obtindria diverses concessions com una pesquera a prop de València (Aparisi 2021, pp. 231-232).

altres 500 sous “per obs de comprar mortalles e cobrir cossos de pobres”.⁵¹ El 5 de juny s’ordenava a Marc Mateu, apotecari de la ciutat, que continuara donant “les medicines als pobres ferits de mal, així com acostumava, les quals li seran preses en compte per la dita ciutat”.⁵² Dos dies després, s’acordà que el clavari comú donara al jurat Miquel Coll 500 sous “per subvenir los pobres ferits de mal”.⁵³ Al cap d’una setmana els jurats ordenaven al clavari comú que donara al mateix Coll 500 sous més.⁵⁴ Durant els mesos d’estiu no es produïren nous pagaments, però en el Consell del 28 de setembre fou acordat que les despeses extraordinàries que s’havien fet “en diners per socórrer als pobres ferits de mal e en medicines” foren admeses pel racional per al seu pagament.⁵⁵ Encara uns mesos més tard, el 9 de desembre, s’acordà el pagament de 500 sous al metge Jaume Quintana “per los treballs per ell sostenguts en les morts per ordenar als pobres ferits del mal” i altres 150 sous al cirurgià Miquel Conca “per los treballs per ell sostenguts en les morts en los pobres ferits del mal”.⁵⁶ Tot plegat, al llarg de l’any 1490 l’escrivà del Consell municipal, Gaspar Eiximeno, enregistrà pagaments per valor de 4.250 sous. Això no obstant, la suma final de la despesa per atendre els desvalguts hagué de superar amb escreix aquesta quantitat si tenim en compte les liquidacions de deute, abans esmentades, que manaren fer els jurats.

5. Conclusió

Segons el parer de Gaspar Eiximeno, per l’episodi de pesta moriren, només a la ciutat de València entre els anys 1489 i 1490, unes 7262 persones. El *Llibre de memòries* eleva la xifra a 11000, tot incloent “dins la ciutat e contribució” (Rubio Vela 1994-1995, p. 1185). Sembla lògic pensar que la xifra final fora més elevada, entre d’altres raons perquè, com hem vist, continuaren produint-se defuncions per la pesta quan el mateix Eiximeno la donava per superada; això no obstant, aquestes xifres són suficients per a donar-nos una idea de la magnitud de la tragèdia. Amb totes les cauteles que exigeixen les xifres històriques, si prenem per

⁵¹ AMV. A-45, f. 359. Probablement aquest Bartomeu Abat és el mateix que a les darreries dels anys 70 actuava com a notari i ambaixador de la ciutat (Rubio Vela 2010, p. 23).

⁵² AMV. A-46, f. 11v.

⁵³ AMV. A-46, f. 14v.

⁵⁴ AMV. A-46, f. 15v.

⁵⁵ AMV. A-46, f. 35v.

⁵⁶ AMV. A-46, f. 45v. Tant el metge Jaume Quintana com al cirurgià Miquel Conca són dos individus identificats ja dins el col·lectiu de professionals de la salut de la València de finals de segle xv. Per a Quintana vegeu ACCV, núm. 13866, notari Pere Andreu, i per a Conca ACCV, núm. 25563 (7 i 8 de maig de 1501) i 15933 (30 de desembre de 1501), notaris, respectivament, Jordi Rovira i Antoni Julià. Ultra això, cal dir que és possible que aquest Quintana siga el metge homònim originari de Barcelona que assistí a Ferran I i Alfons el Magnànim. MedCat: Corpus Medicorum Catalanorum, coord. Lluís Cifuentes & Carmel Ferragud, Universitat de Barcelona & Universitat de València, 2020- <<https://medcat.sciencia.cat/> nom1596 [09 / June / 2025].

bona la dada, els morts per la pesta a València haurien gairebé duplicat els de Barcelona, on segons la documentació sembla que moriren 3.755 veïns (Reixach 2023, p. 975). Més enllà de les xifres, la rapidesa dels contagis i l'elevada mortalitat colpiren fortament la població de la capital del Regne. Fou aquest escenari el que espentà Lluís Alcanyís a confeccionar el seu *Regiment*, un manual breu (14 folis) de mesures per a evitar el contagi. El llibre degué ser imprès a València per Nicolau Spindeler aquell mateix any gràcies al finançament del mercader germànic establert a València Hans Rix de Chur. Siga com siga, a l'octubre del 1490 el llibre ja estava preparat per a fer-lo circular, perquè a casa de Chur se n'inventariaren gairebé 350 exemplars (Alcanyís 2008, p. 50; Aparisi 2020a). Precisament no sabem del tot cert si restà a la ciutat o optà, com havia fet en altres ocasions, per marxar a algún punt de l'Horta, però ben mirat, la seua proposta científica pretenia ser una resposta tant individual com institucional a la pesta, en línia amb el que succeïa a altres regions (Nicoud 2023).

Tot i que les morts encara cuejaren els mesos posteriors, el pitjor de l'epidèmia ja havia passat a la darrera d'agost. L'amenaça, però, d'un nou brot es convertiria en una preocupació constant de les autoritats municipals després de la virulència amb que la pesta havia afectat la ciutat. Sis mesos més tard, a l'estiu del 1491, la por feu que preventivament es tancaren la major part dels portals i es deixaren només oberts els de Sant Vicent, del Real, de Quart i dels Serrans, com havia ocorregut el 1489. Finalment, la pesta no feu acte de presència fins que l'any 1494 es propagà de nou per la ciutat, com també succeïa en altres viles del Regne i ciutat de la Corona d'Aragó (Rubio Vela 1994-1995, pp. 1216-1217). Llavors, molts habitants de València abandonaren la ciutat, seguint el consell que Lluís Alcanyís havia dictat en el seu *Regiment* com a millor remei davant la pesta, que un "se vaya lunyn e prest, y deje lo retorn tant tart com puxa" (Alcanyís 2008, p. 86).

Finançament i agraïments

Aquest treball forma part del projecte "Rompiendo jerarquías. Desigualdad social, desarrollo institucional y dinamismo económico", ref. CIPROM 2022-46, de la Generalitat Valenciana.

Bibliografia

- AGRESTA, A. 2020. From Purification to Protection: Plague response in Late Medieval Valencia. *Speculum*, 95(2), 371-395. <https://doi.org/10.1086/707682>
- AGRESTA, A. 2022. *The Keys to Bread and Wine: Faith, Nature, and Infrastructure in Late Medieval Valencia*. Cornell University Press. ISBN: 978-1-5017-6417-2

- ALCANYÍS, LI. 2008. *Regiment preservatiu e curatiu de la pestilència*, ARRIZABALAGA, J. (ed), Barcino. ISBN: 978-84-7226-733-6.
- APARISI ROMERO, F. 2020a. Nuevas aportaciones sobre la vida del médico judeoconverso valenciano Lluís Alcanyís (ca. 1440-1506). *Farmacia, Medicina e Historia*, 40(1), 4-21.
- APARISI ROMERO, F. 2020b. Vida i treball del pintor de mobiliari valencià Antoni Micó (ca. 1440-1490). *SVMMA. Revista de Cultures Medievales*, 16, 1-15, Disponible a: <https://raco.cat/index.php/SVMMA/article/view/383989>
- APARISI ROMERO, F. 2021. Fishing in Medieval Valencia. *Imago temporis: medium Aevum*, 15, 213-41. <https://doi.org/10.21001/itma.2021.15.07>
- ARRIZABALAGA, J. 1983. Lluís Alcanyís y su Regiment de la Pestilencia (València, ca, 1490). *Dynamis. Acta Hispanica ad Medicinae Scientiarumque Historiam Illustrandam*, 3, 29-54. Disponible a: <https://www.raco.cat/index.php/Dynamis/article/view/105843/149363>
- ARRIZABALAGA, J. 2008. Facing the black death: perceptions and reactions of university medical practitioners. En: GARCÍA-BALLESTER, L. et al. (eds.). *Practical medicine from Salerno to the black death*. Cambridge University Press, pp. 237-288. ISBN: 978-0-521-43101-9.
- BENEDICTOW, O.J. 2021. *The Complete History of the Black Death*. The Boydell Press. ISBN: 978-1-78327-516-8.
- FERNÁNDEZ-CUADRENCH, J. 2005. Les processons extraordinàries a la Barcelona baixmedieval (1339-1498). Assaig tipològic. *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 26, 403-428. Disponible a: <https://raco.cat/index.php/ActaHistorica/article/view/188950>
- LLADONOSA PUJOL, J. 1974. *Noticia histórica sobre el desarrollo de la medicina en Lérida*. Ed. Colegio Oficial de Médicos de Lérida. ISBN: 84-500-6254-3.
- NAVARRO ESPINACH, G. (1998-1999). Los huertos de sogueros de Valencia y Castellón: una larga tradición artesanal nacida en la Edad Media. *Estudis castellonencs*, 8, 303-334.
- NICOUD, M. 2023. À l'épreuve de la peste : Médecins et savoirs médicaux face à la pandémie (xive-xve siècles). *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 78(3), 505-41. <https://doi.org/10.1017/ahss.2023.105>
- ORTIZ, J.A. 2023. Devotion and Epidemics: The Relevance of St Vincent Ferrer in Outbreaks of Plague. En: VICECONTE, Milena; SCHIANO, Gennaro; CECERE, Domenico (eds.). *Heroes in Dark Times: Saints and Officials Tackling Disaster (16th-17th Centuries)*. Viella, pp. 113-136. <https://doi.org/10.52056/9791254693025/06>.

- REIXACH SALA, A. 2023. Huir de la ciudad en tiempos de pestilencia: de reacción atávica a indicador histórico (Cataluña, siglo xv). *Anuario de Estudios Medievales*, 53(2), 955-990. <https://doi.org/10.3989/aem.2023.53.2.16>
- REIXACH SALA, A. 2025. Fighting the plague in the Crown of Aragon (mid-fourteenth to early sixteenth centuries). *Journal of Medieval Iberian Studies*, 2025, <https://doi.org/https://doi.org/10.1080/17546559.2024.2422034>
- ROCA CABAU, G. 2018. Medidas municipales contra la peste en la Lleida del siglo xiv e inicios del xv. *Dynamis: Acta Hispanica ad Medicinae Scientiarumque Historiam Illustrandam*, 38(1), 15-39. Disponible a: <https://raco.cat/index.php/Dynamis/article/view/336027> (Consulta: 10/04/2025).
- RUBIO VELA, A. 1979. *Peste negra, crisis y comportamientos sociales en la España del siglo xv: la ciudad de Valencia (1348-1401)*, Universidad de Granada. ISBN: 84-338-0146-5.
- RUBIO VELA, A. (1994-1995). Las epidemias de peste en la ciudad de Valencia durante el siglo xv. Nuevas aportaciones. *Estudis Castellonencs*, 6, 1179-1221.
- RUBIO VELA, A. 2010. *Joanot Martorell y el condado de Dénia una clave en el «Tirant»*, Edició de l'autor. ISBN: 978-84-614-5025-1.
- TORRES FONTES, J. 1983. Cuatro epidemias de peste en la Murcia del siglo xv (1412, 1450, 1468, 1489). *Estudios de historia de la región murciana. Cuadernos de Historia*, 10, 101-124.
- VAUCHEZ, A. 1995. Introduction. En: *La religion civique à l'époque médiévale et moderne: chrétienté et islam: actes du colloque*. Publications de l'École française de Rome, 1-5.
- VELASCO GONZÁLEZ, A. 2008. De València a Vannes: culte, devoció i relíquies de Sant Vicent Ferrer. *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 29, 395-436. Disponible a: <https://raco.cat/index.php/ActaHistorica/article/view/188999>

MEMORIA
DE LOS SVCESSOS
PARTICVLARES,
de Valencia, y su Reino

En los años mil seiscientos quarenta

De f. y siete, y quarenta y ocho, *Miguel*
tiempo de peste.

Sagaxiga DEDICADA *Del ora*
Dued. en *vato*

Fray Francisco Gualdà de la Orden
de Predicadores.

A la muy Ilustre, Leal, y Coronada
ciudad de Valencia.

En Valencia, por Silvestre Esparta.

Año 1651.

Crema València: la pesta valenciana de 1647-1648

 Gennaro Varriale

Universidad de Granada.

1. Introducció

“Calles ardiendo en el contagio”¹

Així, el virrei Duarte Fernando Álvarez de Toledo, comte d'Oropesa, narra a Felip IV la situació de València al novembre del 1647. El foc de la pesta assola carrers i places, on la malaltia no deixa cap escapatòria. Al final de l'onada, el nombre de morts arriba a xifres enormes: milers de persones moren a causa de la pesta (Vilar 1992, pp. 119-146). Així mateix, València és la porta d'entrada a Europa per a una epidèmia que colpeja durant quasi deu anys amb conseqüències extremadament sagnants, com en el cas de Sevilla i Nàpols, on els habitants acaben delmats (Manconi 1994, pp. 36-

¹ Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA). Consell d'Aragó, 596/2, f. 93. Comte d'Oropesa a Felip IV (València, 4 de novembre de 1647).

- ◀ Portada de la memòria escrita pel dominic fra Francesc Gavaldà amb motiu de la pesta de 1647-1648 a València. *Memoria de los sucesos particulares de Valencia y su Reino los años mil seiscientos quarenta y siete, y quarenta y ocho, tiempo de peste*, Francesc Gavaldà, 1618-1686 Publicat en València, Silvestre Esparsa, 1651. (Biblioteca Valenciana Digital (BIVALDI)). <https://bivaldi.gva.es/es/consulta/registro.cmd?id=3209>.

43). Finalment, la pesta valenciana deixa una empremta profunda en la vida de personatges que tindran una rellevància extraordinària en les dècades següents. Entre els testimonis directes destaca Antonio de Solís y Rivadeneyra, secretari del virrei, que esdevindrà cronista major d'Índies, a més de ser una de les plomes més apreciades del barroc espanyol.

Malgrat el seu impacte a escala global, la pesta de València dels anys 1647-1648 no ha generat tant d'interès dins de la historiografia espanyola com es podria esperar (Llinares 2021, pp. 111-126). Efectivament, les poques investigacions que se n'han fet van ser fruit d'un moment concret, els anys 70 del segle xx, quan l'epidemiologia històrica vivia un període daurat a tota Europa (Peset *et al.* 1974, pp. 197-231; Peset *et al.* 1974-1975, pp. 307-343; Peset *et al.* 1977, pp. 265-282; Arquiola *et al.* 1976, pp. 29-46; La Parra 1985). Més tard, alguns estudiosos han tractat de manera tangencial el tema en treballs més generals sobre l'Hospital General o la medicina a València (Vilar 1996, pp. 282-292). Després de la pandèmia de la COVID-19, l'episodi epidèmic ha tornat a captar l'atenció, encara que les publicacions més sistemàtiques han vingut d'altres disciplines, especialment de la filologia catalana (Escartí 2020; Escartí 2022). Darrerament, han sorgit propostes que intenten revisar el cas des d'una perspectiva relacionada amb el debat historiogràfic sobre la comunicació en època moderna (Llinares 2021b, pp. 127-141).

Les pàgines següents presenten els primers resultats d'una recerca més extensa sobre la pesta de València dels anys 1647 i 1648, el propòsit principal de la qual és fer-ne una anàlisi que aprofundisca en la relació entre els poders i la informació. Per a assolir aquest objectiu, hem recopilat un corpus heterogeni de documents tant impresos com manuscrits, conservats avui en dia en biblioteques i arxius espanyols i italians, que ens permeten dibuixar un quadre detallat de la comunicació sobre l'epidèmia. De fet, el nostre estudi es fonamenta en fonts diverses entre si: cartes oficials, actes de reunions institucionals, despatxos diplomàtics, edictes o bans, registres de l'Hospital General, memòries de metges i eclesiàstics, i fins i tot un sonet d'Antonio de Solís.

2. Interpretacions, entre inclemència meteorològica i ira divina

L'any 1647, les flames de la violència arrasaven tota Europa. Al cor del vell continent, homes armats protagonitzaven els últims enfrontaments de la Guerra dels Trenta Anys, la màxima perjudicada de la qual havia de ser la Monarquia Hispànica, que cediria el seu lloc de principal potència a França. A més dels combats a l'exterior, Madrid s'enfrontava a rebel·lions internes com les de Catalunya i Portugal, mentre

que al juliol esclatava una revolta popular amb reivindicacions radicals a Nàpols, la ciutat més poblada de l'Imperi on mai no es ponía el sol (Borreguero 2018; Hugon 2019).

El Regne de València era una de les poques possessions que no generava preocupacions urgents a la cort de Felip IV, tot i que la proximitat amb la sublevació catalana alimentava una tensió constant dins del territori. Així mateix, l'any anterior s'havia produït una crisi política a la capital valenciana després del colp de mà protagonitzat pel comte d'Oropesa. El virrei va suprimir el sistema de la insaculació per a l'elecció dels membres del Consell General, el principal organisme de poder municipal. El canvi institucional va suposar un atac a les prerrogatives de l'elit local, que havia obtingut aquell dret el 1633 després de pagar a la Corona 20 000 ducats (Casey 1983, pp. 171-175).

L'estiu del 1647 va ser calorós i sec a València; com a conseqüència, els òrgans municipals mostraven una certa inquietud davant dels riscos sanitaris que podien afectar la població (Alberola 2010). El 20 de juny, les autoritats de la ciutat van publicar un ban que obligava tots els veïns a regar els carrers i les façanes dels edificis dues vegades al dia, per tal de "prevenir y atallar les malalties que poden seguir per la gran seca".² A més, la major part de la població feia dos anys que només s'alimentava de raïm i pa de qualitat ínfima. Les últimes collites havien sigut escasses, mentre que el conflicte a Catalunya provocava una espiral inflacionària que afectava sobretot els productes bàsics de la dieta.

Segons el dominic Francesc Gavaldà, els primers casos de l'epidèmia es van descobrir a principis de juny a Russafa, que aleshores era un poble proper a la capital. Per tant, la pesta hauria arribat abans del ban municipal esmentat, que organitzava rogatives contra la sequera (Gavaldà 1979: s. l). Mentrestant, el jesuïta Vicent Arcaina situava l'inici del morbo als darrers dies de juliol (Escartí 2022, p. 97). Implicats en la resposta sanitària a la malaltia, Villena, Gil i Pruñonosa coincidien amb altres testimonis que Russafa havia sigut l'escenari del primer brot, si bé aquests tres metges indicaven la data d'inici a la darrereria de juny.³ Finalment, l'Hospital General va registrar un percentatge elevat de malalts amb símptomes febrils a partir de juny. No obstant això, el primer cas derivat al llatzeret de Troia, el 28 d'octubre, va ser el de Gertrudis, una xiqueta de 9 anys ingressada el 14 d'agost.⁴ Fora qui fora el primer malalt, a l'estiu del 1647 la por d'una epidèmia sobrevolava

² Arxiu Municipal de València (AMV). Pregons o crides, x.x-4, f. 151r. Pregó (València, 20 de juny de 1647).

³ Biblioteca Històrica de la Universidad Complutense de Madrid. *Relación y Discurso de la esencia, preservación, y curación de las enfermedades pestilentes que hubo en la muy noble, y leal ciudad de Valencia el año pasado de 1648. Por los Doctores Melchor de Villena, Catedrático de yervas, y demas simples, Vicente Miguel Gil, Catedrático de Hipocrates, y Diego Pruñonosa, Catedrático de anatomia, y examinador de Medicina en la Universidad de Valencia*, València: en casa de los herederos de Chrysostomo Garriz y por Bernardo Nogué 1649.

⁴ Arxiu de la Diputació Provincial de València (ADPV). Hospital General, Malalts, Rebedor, I-1/96, f. 27r (14 d'agost de 1647).

València. Els rumors recorrien amb rapidesa els carrers de la ciutat, on la història de la casa afectada de Russafa era *vox populi*. Tot i això, el virrei desmentia aquesta informació en un despatx enviat al monarca el 12 de setembre. A Madrid, havien saltat les alarmes: “en esta corte la voz que ha corrido de que aquella ciudad padece sospechas de pestilencia”.⁵ El comte d’Oropesa restava importància a l’assumpte i afirmava que la malaltia era una febra comuna que, en molts casos, els metges havien pogut curar, i que “la maior mortandad a sido en niños que an padecido viruelas, garrotillo y otros achaques a que está sujeta la poca edad”.⁶

Segons tots els contemporanis, la causa més immediata de l’epidèmia va ser un carregament de pells procedent d’Alger. Dins la Monarquia Hispànica, València representava una escala que mantenia una relació privilegiada amb la regió algeriana, encara que les institucions intentaren vigilar els tractes amb els barbarescos (Varriale 2015, pp. 233-259). En realitat, segons la documentació d’arxiu, aquell any cap vaixell d’Alger no havia descarregat mercaderies a les duanes del Grau.⁷ Però els mateixos metges apuntaven a un carregament de contraban, “puesto en una casa (en la qual se inficionaron) para entrarlos en Valencia sin pagar derechos”.⁸ Al capdavant, qui podien ser els culpables de tanta mort sinó uns musulmans? A causa de la proximitat geogràfica, la pressió dels barbarescos fou constant sobre les costes valencianes durant tota l’època moderna. Sens dubte, les veles dels corsaris representaven una amenaça, que augmentava en cada crisi política i social (Pardo 2001). El 8 d’octubre del 1647, una reunió entre metges i membres del Consell va debatre la possibilitat d’obrir les portes de València a un vaixell que havia portat cristians rescatats i diverses mercaderies a Calp. Però els doctors es van oposar a l’operació, ja que a Alger “el mes passat de maig començaven unes febres malignes, amb bubons, carboncles i altres símptomes pestilencials, molt semblants als que en aquell moment patien a València” (Gavaldà 1979: s. III). En l’antic règim era habitual que la societat acusara un individu o un col·lectiu d’haver propagat, conscientment o inconscientment, un contagi: els cèlebres *untors*. L’objectiu ideal de la ràbia popular eren enemics o minories, tant ètniques com religioses (Gentilcore 1998; López 2012).

A l’època moderna, l’episteme europea estava edificada sobre bases que només la reflexió racionalista de la Il·lustració va fer incompatibles: la tradició grecoromana, l’exegesi bíblica, els mites medievals i un cert grau de pragmatisme. D’acord amb els plantejaments tomistes, qualsevol calamitat depenia de dos factors. En primer lloc, una catàstrofe o fins i tot una guerra estaven subjectes a la voluntat de Déu, la causa remota, encara que hi haguera raons conjunturals com

⁵ ACA. Consell d’Aragó, 596/2, f. 60. Consulta del Consell d’Aragó (Madrid, 18 de setembre de 1647).

⁶ ACA. Consell d’Aragó, 596/2, f. 148. Comte d’Oropesa a Felip IV (València, 12 de setembre de 1647; rebuda en Madrid a 17 de setembre de 1647).

⁷ Arxiu del Regne de València (ARV). Reial Cancelleria, reg. 620.

⁸ *Relación y Discurso de la esencia*.

les lleis de la natura i les accions dels homes (Varriale 2025, pp. 16-35). Així, tots els testimonis van al·ludir al càstig diví quan la malaltia va començar a assotar els valencians.

En tan sols onze dies de setembre, les autoritats municipals i eclesiàstiques ordenaren tres grans processons, que desfilaren pels llocs més emblemàtics de València. Les manifestacions litúrgiques tenien l'objectiu que sants molt venerats a la ciutat intercediren davant del Totpoderós per la salvació de la població, “Nostre Senyor Déu continua en castigar per nostres demèrits, culpes y gran pecats dita ciutat amb enfermetats y malalties epidemials”.⁹ El dia 18, els fidels portaren les relíquies de sant Tomàs de Villanueva; quatre dies més tard, els valencians pregaren l'ajuda de sant Lluís Bisbe. Finalment, el dia 29 del mateix mes, la processó fou en honor de sant Maur Màrtir.¹⁰ A més dels anhels religiosos i penitencials, les processons tenien una funció social, que confirmava el pragmatisme dels nostres avantpassats. Sota l'amenaça del càstig diví i amb l'esperança de la mediació celestial, els habitants de València estaven obligats a mantenir una neteja domèstica i per això que “empalien y entalamen y arruixen amb tota polícia lurs carrers”.¹¹ Ajuda't que Déu t'ajudarà.

El 28 de setembre, just el mateix dia del ban que convocava a la processó de sant Maur Màrtir, el Consell General tingué una reunió clau sobre l'epidèmia. No obstant això, els jurats definiren la malaltia encara com una amenaça i no una realitat. Sobretot, la institució municipal estava preocupada pels aliments, que es pensava que eren vectors de la infecció. Per tant, el Consell cridà metges i catedràtics de la Universitat perquè inspeccionaren l'estat del blat acaparat en diversos magatzems, abans de vendre la mercaderia al públic.¹² Encara que fora contrari a declarar el brot epidèmic, el virrei confirmà a Felip IV que el control dels queviures havia sigut minuciós. Fins aquell moment, les víctimes procedien dels sectors socials més humils, de manera que el comte d'Oropesa ordenà als jurats que “mejoren el pan y velen con toda atención sobre las prevenciones que les tocan en semejantes casos, por juzgarse que ocasionavan esta falta de salud las vituallas”.¹³

Malgrat totes les evidències, a la darrerria de setembre, el comte d'Oropesa rebutjava la idea que la malaltia fora pesta. De qualsevol manera, la cort virregnal havia demanat als doctors de la Universitat que enviaren un informe als metges

⁹ AMV. Pregons o crides, x.x-4, f. 157r. Pregó (València, 21 de setembre de 1647).

¹⁰ AMV. Pregons o crides, x.x-4, ff. 157r-160v. Tres pregons (València, 17 de setembre de 1647, 21 de setembre de 1647 i 28 de setembre de 1647).

¹¹ AMV. Pregons o crides, x.x-4, f. 160r. Pregó (València, 28 de setembre de 1647).

¹² AMV. Manual de Consell, A-176, ff. 156v-157r. Actes del Consell (València, 28 de setembre 1647).

¹³ ACA. Consell d'Aragó, 596/2, f. 148. Comte d'Oropesa a Felip IV (València, 12 de setembre de 1647; rebuda en Madrid a 17 de setembre de 1647).

de Felip IV, els quals haurien de fallar “con demostración científica la calidad de estos males”.¹⁴ En la mateixa carta dirigida al Consell d’Aragó, el virrei detallava la situació de la ciutat, presa ja pel pànic, on molts nobles havien fugit al camp.

De tota manera, a València continuaven les discrepàncies entre els metges.¹⁵ Més tard, en la relació dedicada a Felip IV Villena, Gil i Pruñonosa recordarien que “entre los Doctores, hablando con lisura y verdad como se deve de lo que passó en el caso, huvo contradición”.¹⁶ El comte d’Oropesa i els seus col·laboradors temien la declaració oficial de la pesta, ja que hauria suscitat una commoció general entre la població. A més, la ciutat hauria quedat aïllada de l’exterior, amb el perill consegüent de patir escassetat de queviures.

Una veu interessant sobre la pesta valenciana fou la de Giulio Rospigliosi, nunci apostòlic a Madrid i futur papa Climent IX. Des de la cort de Felip IV, l’eclesiàstic informava Giovanni Giacomo Panciroli, secretari d’Estat vaticà. Una epidèmia contagiosa a la ciutat del Túria comportava riscos per als ports italians, a causa de les relacions comercials entre les dues ribes. En els mateixos dies en què el comte d’Oropesa s’obstinava a negar la idea de la pesta, Rospigliosi enviava una carta, en la qual el nunci citava, per primera vegada, els debats entorn de la plaga de València.¹⁷ Preocupats per l’enfocament del virrei, els membres del Consell d’Aragó feren investigacions a través dels contactes que tenien a la capital valenciana, on les notícies no eren encoratjadores: “continúan las enfermedades padeziendo unos granos que llaman carbuncos, del qual mueren dentro de veintiquatro oras, y en la casa que empieça el contagio mata a los más della”.¹⁸

Altres ciutats del Regne i d’Aragó enviaren metges a València, per a desentranyar la veritat sobre els rumors d’una malaltia mortífera. Davant les primeres indagacions, Xàtiva i Alzira demanaren a la cort de Madrid que exigira el tancament de la capital del Regne a l’exterior. Pel creixent temor d’una pesta, el Consell d’Aragó enviava una ordre clara al comte d’Oropesa, perquè proporcionara una informació precisa amb l’opinió “de todos los médicos”, fins i tot dels contraris a la seua posició.¹⁹ En les cartes per al secretari d’Estat, el nunci apostòlic confirmava les sospites. Quan arribaven a Madrid mercaders d’altres ciutats com Alacant, presentaven documents per a certificar la bona salut del port on havien carregat els productes. En cercles reduïts, la cort de Felip IV plantejava

¹⁴ ACA. Consell d’Aragó, 596/2, f. 58. Comte d’Oropesa al Consell d’Aragó (València, 30 de setembre de 1647).

¹⁵ Archivio Apostolico Vaticano (AAV), Segreteria di Stato, Spagna, 98, c. 629r. Avisos (Madrid, 28 de setembre de 1647).

¹⁶ *Relación y Discurso de la esencia*.

¹⁷ AAV. Segreteria di Stato, Spagna, 98, c. 626v. Giulio Rospigliosi a Giovanni Giacomo Panciroli (Madrid, 28 de setembre de 1647).

¹⁸ ACA. Consell d’Aragó, 596/2, f. 59. Consulta del Consell d’Aragó (Madrid, 25 de setembre de 1647).

¹⁹ ACA. Consell d’Aragó, 596/2, f. 57. Consell d’Aragó al comte d’Oropesa (Madrid, 25 de setembre de 1647).

ja el tancament de València.²⁰ A principis d'octubre, Rospigliosi remeté una nova epístola a Roma, en la qual l'autor ratificava el caràcter contagiós de la malaltia a València. Els símptomes més evidents eren uns grans que eixien als infectats a les aixelles i els engonals, l'aparició dels quals pronosticava una mort segura.²¹

Davant la pressió de la cort i l'augment exponencial de les morts, a mitjan octubre el virrei es va veure obligat a convocar una reunió d'experts, tant metges com magistrats, perquè proporcionaren una explicació convincent de la malaltia.²² Òrgan consultiu, la Junta de Sanitat feu poques reunions, les quals, tanmateix, canviaren la resposta institucional a la pesta. El Palau Reial de València acollí la primera trobada el 14 d'octubre de 1647, quan un estudi corroborà la defunció de 500 malalts durant la setmana precedent. Les xifres espantoses demostraven la naturalesa contagiosa del brot; no obstant això, els metges acceptaren almenys una idea del virrei, per a evitar majors contraposicions: el mal atacava "más a los pobres y menesterosos que a los ricos y principales".²³

Deu dies més tard, els metges de Felip IV feren una reunió a casa de Matías de Bayetola y Cavanillas, vicecanceller del Consell d'Aragó. Els experts proposaren una sèrie de mesures concretes perquè el contagi no arribara a Madrid. Una qüestió crucial era la gestió de les cartes enviades des de València que, segons les creences de l'època, podien transmetre la infecció.²⁴ El 26 d'octubre, el nunci apostòlic confirmava els pitjors pronòstics: València estava sota la dalla de la pesta.²⁵ La xifra de defuncions espantava la cort de Felip IV; de fet, l'endemà, el vicecanceller explicava al monarca que "la semana pasada solamente han muerto más de mil y ducientas personas".²⁶

A pesar de les esperances dipositades en el fred, presumpte inhibidor del contagi, la pesta no va disminuir fins a la darrereria de gener.²⁷ En una data tan simbòlica com el Nadal del 1647, el comte d'Oropesa va ordenar la publicació d'un edicte sobre l'extirpació de pecats i delictes, que havien empès Déu al càstig. La proclama, impresa més tard, sintetitzava les raons que subjeien en l'explosió de la pesta, segons l'ideari compartit aleshores per tota Europa. No obstant això, en

²⁰ AAV. Segreteria di Stato, Spagna, 98, c. 644r. Giulio Rospigliosi a Giovanni Giacomo Panciroli (Madrid, 30 de setembre de 1647).

²¹ AAV. Segreteria di Stato, Spagna, 98, c. 676r. Giulio Rospigliosi a Giovanni Giacomo Panciroli (Madrid, 9 d'octubre de 1647).

²² ACA. Consell d'Aragó, 596/2, f. 112. Matías de Bayetola y Cavanillas a Felip IV (13 d'octubre de 1647).

²³ ACA. Consell d'Aragó, 596/2, f. 65. Relació de la Junta de Sanitat (València, 15 d'octubre de 1647).

²⁴ ACA. Consell d'Aragó, 596/2, f. 107. Matías de Bayetola y Cavanillas a Felip IV (Madrid, 24 d'octubre de 1647).

²⁵ AAV. Segreteria di Stato, Spagna, 98, c. 715r. Giulio Rospigliosi a Giovanni Giacomo Panciroli (Madrid, 26 d'octubre de 1647).

²⁶ ACA. Consell d'Aragó, 596/2, f. 104. Matías de Bayetola y Cavanillas a Felip IV (Madrid, 27 d'octubre de 1647).

²⁷ ACA. Consell d'Aragó, 596/2, f. 91. Comte d'Oropesa a Felip IV (València, 6 de febrer de 1648).

el nostre cas, el virrei tenia un objectiu ulterior; home decidit, el comte d'Oropesa veia en la crisi sanitària una oportunitat perfecta per a reduir privilegis de la legislació foral, de què els valencians gaudien en els àmbits penal i polític.

La crida girava al voltant d'una successió de faltes morals, orígens de la ira divina. En primer lloc, el virrei indicava el poc respecte que els fidels mostraven a les esglésies, on homes i dones buscaven només cridar l'atenció de l'altre sexe. Encara més ignominiosos als ulls de Déu eren aquells individus que, cada vegada més sovint, intentaven seduir les monges amb un perjudici evident per als convents. En la mateixa perspectiva moralitzadora, l'edicte ordenava a les senyores que vestiren amb roba més apropiada tant dins com als voltants dels edificis religiosos. En paral·lel, el comte d'Oropesa prohibia el concubinatge que, al seu parer, estava molt estès en la societat, així com el lloguer d'habitacions per a trobades furtives. Una altra activitat repugnant i abundant eren els tripijocs dels alcavots, que induïen a la perdició de joves i a l'adulteri de casades. A banda dels pecats fruit del desig carnal, l'edicte insistia en el càstig de jugadors, blasfems, rodamons i captaires d'origen forà. Finalment, el virrei imposava un enduriment de les penes, moltes de caràcter corporal, que buscaven disciplinar una societat atemorida per la pesta, fins i tot amb procediments anòmals: "les penes contingudes en els antecedents capítols, no sia necessari que conste plenament amb testimonis de vista, sinó que basten indicis, presumpcions o sospites, a arbitre de Sa Excel·lència, y Real Consell".²⁸

3. Reaccions, des del tancament de les portes fins a la malaltia del virrei

Entre el 1647 i el 1648, la pesta de València va ser una magnífica oportunitat perquè les autoritats carregaren contra costums arrelats, a més de reduir espais de llibertat. Tal com es desprèn de l'edicte de Nadal, fins i tot el comte d'Oropesa va aprofitar la situació, malgrat que inicialment havia sigut reticent a declarar oficialment el contagi. De tota manera, no hi va haver plans preestablits, sinó que el resultat final va ser conseqüència de negociacions frenètiques que es van dur a terme sota la pressió d'una crisi amb tints apocalíptics. Les institucions, tant municipals com reials, van modelar la resposta en una successió de mesures que, de vegades, podien semblar contradictòries.

Encara que la malaltia havia sigut definida com una febra comuna, el virrei va convocar una reunió d'experts a la darrereria d'estiu, quan les autoritats van prendre les primeres mesures sobre l'alimentació. Malgrat les dificultats en el proveïment, les institucions van obligar a cremar el blat de pitjor qualitat. Així mateix, les guàrdies van destruir aliments suposadament nocius, com el peix procedent de l'Albufera. Pel

²⁸ ARV. Reial Cancelleria, reg. 601, ff. 107r-114r. Pragmàtica del comte d'Oropesa (València, 25 de desembre de 1647).

que fa a les carns, l'estudi dels metges va portar a la retirada de peces que, segons ells, podien afavorir la transmissió del contagi, com ara els mascles i els moltons. El Consell General va disposar la prohibició de vendre naps, cols, albergines, carxofes, faves i pebrots, qualificades de “verduras ruines”.²⁹ Els soldats van inspeccionar els cellers de les tavernes per evitar la venda de vi deteriorat.

Paral·lelament a la lluita contra la mala alimentació, una altra ordenança del virrei regulava la vigilància de les portes de la ciutat, on, a més dels soldats, hi havia d'haver un metge, “per a què obrisen y tancasen aquell quant triyen a soterrar los cadàvers”.³⁰ Els torns de guàrdia es van fer especialment durs en les setmanes més mortíferes, quan costava trobar relleus de personal. Així, l'any següent, el Consell va ordenar als administradors dels llatzerets que pagaren a Pere Llonart “per los banchs de pedra que ha fet en lo portal del Real per a seure's en aquells les guardes de dit morbo”.³¹ El control dels accessos a València va ser la mesura que es va mantenir més temps, fins i tot quan la ciutat ja estava lliure del contagi. Encara al juny del 1648, les institucions municipals imposaven la presència de militars i metges a les portes, ja que hi havia brots de pesta per tota la regió: “asistisquen quatre alabarders a la guarda dels portals per rahó del contagi”.³²

Des dels primers dies d'octubre de 1647, la cort de Felip IV va tenir clar que la malaltia era contagiosa. Per tant, el rei va signar una carta en què informava de la resolució que portaria al tancament total de València. Al mateix temps, el monarca exigia la continuïtat de la correspondència, necessària per a la supervisió de la crisi sanitària.³³ Conegudes les ordres, el comte d'Oropesa va escriure una relació al vicecanceller, que avui dia és clau per a esbrinar les reaccions dels valencians. Davant l'evidència dels fets, el virrei finalment reconeixia el caràcter contagiós de la malaltia, que cada dia s'emportava més vides.

El 7 d'octubre es va celebrar una nova reunió amb metges i magistrats a València, en la qual es van prendre les decisions de construir llatzerets i de cremar totes les pertinences dels difunts. No obstant això, el comte d'Oropesa va assenyalar l'oposició dels jurats: el Consell temia que el tancament de la ciutat afegira “inconvenientes que puede traer consigo un hambre”.³⁴ El virrei revelava que la malaltia havia arribat fins a Palau, on un patge havia mort en només un dia. Per tant, va enviar la seua esposa i sa mare a Picassent, mentre ell es quedava a la

²⁹ *Relación y Discurso de la esencia*.

³⁰ AMV. Manual de Consell, A-177, f. 272v. Ordres del Consell (València, 7 de novembre de 1648).

³¹ AMV. Manual de Consell, A-177, f. 167r. Ordres del Consell (València, 9 de setembre de 1648).

³² AMV. Manual de Consell, A-177, f. 60v. Ordres del Consell (València, 30 de juny de 1648).

³³ ACA. Consell d'Aragó, 596/2, f. 147. Felip IV al comte d'Oropesa (Madrid, anterior al 4 d'octubre de 1647).

³⁴ ACA. Consell d'Aragó, 596/2, f. 113. Comte d'Oropesa a Matías de Bayetola y Cavanillas (València, 8 d'octubre de 1647).

capital. Dos dies després, el Consell d'Aragó evidenciava la terrorífica novetat que el morbo sacsejava "las comunidades de religiosos y en las casas de los cavalleros".³⁵ En poques hores, aquella informació tan escabrosa va córrer pels passadissos de la cort madrilena, i així Rospigliosi podia detallar la simptomatologia de la malaltia.³⁶

L'acostament del brot atemoria l'entorn del rei. En la correspondència entre Felip IV i Matías de Bayetola y Cavanillas, l'objectiu fonamental era "guardar la corte".³⁷ El Consell d'Aragó va especular llargament sobre la ruta més segura entre Madrid i el Regne valencià.³⁸ Tot i la vigilància al punt d'origen, el 15 d'octubre dos cavallers valencians i els seus criats van entrar per la Porta d'Atocha "sin que tuviesen embarazo alguno".³⁹ Davant la manca de resposta del virrei, el governador d'Alacant va enviar un despatx a Felip IV per demanar informació sobre el tancament de la capital del Regne "por los inconvenientes que podían resultar de no guardarse".⁴⁰ Segons molts, a mitjan octubre les autoritats de València no feien complir estrictament les ordres del rei.

Mentrestant, les cartes del virrei descrivien per primera vegada escenes dantesques. El nombre de difunts arribava a xifres exorbitants: en una setmana, havien mort 520 persones. El 18 d'octubre, el comte ja no amagava la seua preocupació pel fet que la malaltia haguera entrat a les seues pròpies estances. Després d'una nova junta amb els metges, "dio calor a los Jurados para que executassen lo resuelto" tant en matèria de llatzerets com de control del comerç.⁴¹ L'actitud del virrei havia canviat: el Consell General havia d'unir tots els esforços abans d'una hecatombe. En suport del comte d'Oropesa, el Consell d'Aragó instava les institucions municipals a executar les decisions del rei, "enterrando en el campo a los diffuntos, cerrando las casas, quemando las ropas y tapiando algunas casas que se han despoblado".⁴²

Una altra qüestió diriment va ser la presència del comte d'Oropesa a València. El tancament de la capital hauria dificultat el govern virregnal, l'autoritat del qual abastava tot el Regne: "fue Vuestra Majestad servido resolver que la prohibición del comercio con el Reyno de Valencia se limite solo a aquella

³⁵ ACA. Consell d'Aragó, 596/2, f. 26. Consulta del Consell d'Aragó (Madrid, 9 d'octubre de 1647).

³⁶ AAV. Segreteria di Stato, Spagna, 98, c. 676r. Giulio Rospigliosi a Giovanni Giacomo Panciroli, (Madrid, 9 d'octubre de 1647).

³⁷ ACA. Consell d'Aragó, 596/2, f. 112. Matías de Bayetola y Cavanillas a Felip IV (13 d'octubre de 1647).

³⁸ ACA. Consell d'Aragó, 596/2, f. 40. Consulta del Consell d'Aragó (Madrid, 15 d'octubre de 1647).

³⁹ ACA. Consell d'Aragó, 596/2, f. 74. Consulta del Consell d'Aragó (Madrid, 15 d'octubre de 1647).

⁴⁰ ACA. Consell d'Aragó, 596/2, f. 145. Governador a Felip IV (Alacant, 16 d'octubre de 1647).

⁴¹ ACA. Consell d'Aragó, 596/2, f. 64. Comte d'Oropesa a Felip IV (València, 18 d'octubre de 1647).

⁴² ACA. Consell d'Aragó, 596/2, f. 198. Consulta del Consell d'Aragó, Madrid, després del 18 d'octubre de 1647).

ciudad”.⁴³ En un principi, el comte es mostrava indiferent sobre la residència, encara que va adjuntar a un despatx la relació sobre una pragmàtica del 1557. El document recordava el trasllat de virrei d’aleshores, el duc de Maqueda, a Morvedre (Sagunt), mentre que els membres dels òrgans municipals havien de quedar-se a València, després de la declaració de la pesta. La indirecta no podria ser més clara. No obstant això, el comte d’Oropesa no amagava el perill que comportava la seua absència. Durant una visita a Picassent, el virrei va haver de tornar ràpidament a la capital per un rumor. Un frare carmelita havia declarat tant al Palau Reial com davant dels metges que “savía con cierta sciencia que la ciudad se avía de perder en saliendo yo, y que estava ya formada la conspiración”.⁴⁴ L’ombra de bandolers al servei de l’elit tornava a allargar-se sobre València (Guía 2002, pp. 287-316).

Davant el risc d’un esclat social, el Consell d’Aragó va arribar a la conclusió que “es menos inconveniente que se aventure su salud y vida que el bien común de lo restante de la república”.⁴⁵ València no podia estar sense el representant del rei mentre la pesta feia estralls. Felip IV no va ser tan taxatiu. De fet, en l’esborrany d’una epístola adreçada al comte d’Oropesa, el monarca enaltia la fermesa del destinatari, però “en lo que toca a salir o quedar vuestra persona y Audiencia que lo deje a vuestra elección”.⁴⁶ Una vegada més, Giulio Rospigliosi resultava una font inestimable sobre els debats de la cort, ja que l’eclésiàstic informava Roma de les diferents posicions. Finalment, per decisió del Consell d’Aragó, el virrei no hauria eixit de València.⁴⁷

Mentre que a la cort de Madrid creixia la preocupació pel contagi, dins de València augmentaven els morts i la inquietud. El nombre de defuncions, transmès pel virrei, era cada setmana més esgarriós. Així mateix, el comte d’Oropesa assenyalava la possibilitat de saquejos, “la neçessidad (que es madre del hurto) los despache, convidándoles al delito el ver las cassas de los cavalleros, que se an ausentado, llenas de muebles y el añadirse al odio antiguo, que tiene el pueblo menudo a la nobleça”.⁴⁸ Gràcies als seus contactes en la cort, el nunci apostòlic recollia tota la informació en la correspondència amb Roma, a més d’evidenciar el canvi de rumb en la presa de mesures per a frenar l’epidèmia.⁴⁹

⁴³ ACA. Consell d’Aragó, 596/2, f. 33. Consulta del Consell d’Aragó (Madrid, 8 de novembre de 1647).

⁴⁴ ACA. Consell d’Aragó, 596/2, f. 66. Comte d’Oropesa a Felip IV (València, 18 d’octubre de 1647).

⁴⁵ ACA. Consell d’Aragó, 596/2, f. 198. Consulta del Consell d’Aragó (Madrid, després del 18 d’octubre de 1647).

⁴⁶ ACA. Consell d’Aragó, 596/2, f. 196. Felip IV al comte d’Oropesa (Madrid, després del 18 d’octubre de 1647).

⁴⁷ AAV. Segreteria di Stato, Spagna, 98, c. 715r. Avisos (Madrid, 26 d’octubre de 1647).

⁴⁸ ACA. Consell d’Aragó, 596/2, f. 81. Comte d’Oropesa a Felip IV (València, 22 d’octubre de 1647).

⁴⁹ AAV. Segreteria di Stato, Spagna, 98, c. 705r. Giulio Rospigliosi a Giovanni Giacomo Panciroli (Madrid, 23 d’octubre de 1647).

Potser per les crítiques a la manca d'efectivitat, les institucions municipals van començar a enviar amb més freqüència cartes a Madrid que donaren testimoni dels seus esforços. A la fi d'octubre, amb la situació sanitària de València desbordada, el Consell General va enviar una relació en la qual els jurats resumien el conjunt de disposicions que, fins aquell moment, havien resolt. Els magistrats recordaven les reunions constants amb catedràtics de la facultat, que havien jutjat prioritària la creació d'infermeries, és a dir, llatzerets. Per a muntar les instal·lacions era necessària una suma important de diners, que volien obtenir a través d'un impost sobre el vi; no obstant això, la falta de gent i l'exempció de l'estament eclesial complicaven la recaptació.⁵⁰ La implementació de la nova taxa generava neguit; així, els retrets del virrei es feien més evidents contra els jurats: "mobidos de mis instancias y de la falta de medios que (según decían) embaraçava su resolución".⁵¹

Malgrat l'esperança dipositada en el fred, el nombre de morts era cada vegada més alt.⁵² Per por de la infecció, els jurats del Consell utilitzaven esclaus per al transport dels contagiats, així Amet Moro va ser l'encarregat de portar a l'hospital un verguer amb símptomes de pesta.⁵³ Mentrestant, el virrei avisava de les juntes organitzades amb metges i magistrats, tant reals com municipals. Analitzats els comptes de la ciutat, els participants en la primera reunió van assumir molt prompte que faltaven recursos. Els dipòsits municipals de blat estaven sota mínims, encara que algun mercader devia amagar provisions per a obtenir guanys més alts. Així mateix, el comte d'Oropesa lamentava la contínua fugida de personal necessari a València, on faltaven fins i tot les guàrdies per a custodiar les entrades. Per tant, durant les primeres setmanes el tràfec de gent havia sigut constant, amb l'expansió consegüent de la infecció. A causa de la desorganització, el virrei va prendre el control de les portes que quedaven obertes.

De tota manera, no fugien només els homes del virrei o del Consell General. Per l'increment de contagiats a les instal·lacions, l'Hospital General va traslladar les reunions a Sant Miquel dels Reis, lloc que es trobava *extra moenia*. En la trobada del 8 de novembre, després d'elaborar una primera llista de pagaments, el govern del sanatori va suspendre el sou del cirurgià Vicent Navarro, que havia fugit, així que no havia "obtemperat lo manament que se li ha fet".⁵⁴ La setmana següent, una nova reunió proporcionava un testimoni encara més significatiu de la por generalitzada: la junta de l'Hospital assenyalava l'alguatzil, Lluís Ruiz,

⁵⁰ ACA. Consell d'Aragó, 596/2, f. 32. Actes del Consell General (València, 29 d'octubre de 1647).

⁵¹ ACA. Consell d'Aragó, 596/2, f. 93. Comte d'Oropesa a Felip IV (València, 4 de novembre de 1647).

⁵² AAV. Segreteria di Stato, Spagna, 98, c. 737r. Avisos (Madrid, 9 de novembre de 1647).

⁵³ ADPV. Hospital General, Malalts, Rebedor, I-1/96, f. 131r (03 de novembre de 1647).

⁵⁴ ADPV. Hospital General, Govern, Judiciaris, IV-2/11, s. f. Actes de reunió (València, 8 de novembre de 1647).

que “se n’és escapat de la present ciutat per por del contagi”.⁵⁵ Davant la falta de personal, l’Hospital va emprar 67 presos per a traslladar i enterrar els morts, ja que “por ningún dinero se hallava quien sirviese”.⁵⁶

A causa de l’empitjorament de la situació, la Junta de Sanitat va prendre decisions dràstiques. Segons el virrei, els participants van debatre fins i tot la requisició d’or i plata, que l’elit havia amagat en convents. La mesura va ser descartada perquè podria calfar encara més els ànims. La proposta final, ratificada pel Consell General el 29 d’octubre, va ser una petició de préstecs amb condicions favorables per als creditors. Mentrestant, els jurats van excusar una pujada general d’impostos, perquè el poble no tenia capacitat de pagar més tributs. L’únic augment va ser de 2 sous per lliura sobre el vi, al qual contribuirien els eclesiàstics gràcies al compromís de l’arquebisbe Isidor Aliaga. En busca de blat, València va demanar ajuda a altres ciutats del Regne, entre les quals va destacar l’aportació voluntària de Xàtiva. A l’espera de l’aprovació reial sobre els préstecs, el comte d’Oropesa tancava la carta amb paraules aterridores: “la semana passada murieron cerca de mill personas que respecto de la poca jente que a quedado en la ciudad pareció mayor número”.⁵⁷

Igual que el virrei, les institucions municipals van donar la seua pròpia versió de la junta. Jurats, síndic i racional de València van escriure una relació a Felip IV, datada el 9 de novembre, en la qual explicaven que havien subestimat la malaltia en els inicis, perquè la majoria dels metges havia negat el caràcter contagiós del mal. Una vegada constatada la gravetat, la primera mesura havia sigut apartar els contagiats en llatzerets, sovint amb l’espoli de cases buides *extra-moenia*, “aver puesto los enfermos la ciudad en su casa de Arrancapinos”.⁵⁸ Així mateix, els magistrats agraiïen l’ordre de la cort, que havia imposat la residència del virrei a la capital. Encara que lloaven el comte d’Oropesa en un típic exercici de retòrica barroca, en realitat els jurats llançaven crítiques poc velades. De tota manera, la petició era la mateixa: que Sa Majestat acceptara les condicions dels préstecs.⁵⁹ Finalment, Felip IV va concedir beneficis fiscals i interessos particulars sobre les 200.000 lliures que havien suplicat els valencians, encara que “no se gasta en otra cosa que en su abasto y provisión para acudir con estos efectos a las necesidades presentes”.⁶⁰

⁵⁵ ADPV. Hospital General, Govern, Judicaris, IV-2/11, s. f. Actes de reunió (València, 16 de novembre de 1647).

⁵⁶ ADPV. Hospital General, Govern, Judicaris, IV-2/11, s. f. Francesc Llatzer Joseph (síndic de l’Hospital) al Consell General (València, 3 de març de 1649).

⁵⁷ ACA. Consell d’Aragó, 596/2, f. 93. Comte d’Oropesa a Felip IV (València, 4 de novembre de 1647).

⁵⁸ AMV. Manual de Consell, A-177, f. 181r. Expedient de Diego Sanz de Llosa (València, 17 de setembre de 1648).

⁵⁹ ACA. Consell d’Aragó, 596/2, f. 72. Jurats, síndic i racional a Felip IV (València, 09 de novembre de 1647).

⁶⁰ AMV. Cartes Reials, h 3-10, ff. 263v. Felip IV al comte d’Oropesa (Madrid, 12 de novembre de 1647.)

L'epidèmia mantenia una tendència ascendent, encara que tant el comte d'Oropesa com les institucions municipals posaven el màxim esforç a combatre-la. El Consell d'Aragó citava un despatx del virrei que “juzga pasarán de mil y quatrocientos los muertos desta semana”.⁶¹ El secretari del més alt tribunal, Josep de Villanueva, donava una imatge aterridora, “las enfermedades de aquella ciudad y de con quanta voracidad se continúan”.⁶² Llavors, el monarca va respondre a la carta dels jurats, síndic i racional per confirmar l'aprovació de les peticions. A més, Felip IV va garantir als valencians que totes les ciutats de la Monarquia Hispànica havien rebut l'ordre d'organitzar rogatives per a aplacar la ira divina. La terrible situació permetia a la cort de Madrid que en la versió oficial destacara la labor del virrei, representant de la Corona, que “acude a procurar el reparo destes trabajos sin ommitir diligencia alguna”.⁶³

En canvi, el Consell General treia a la llum el seu propi esforç. El 16 de novembre, un despatx per a Felip IV recollia una bateria de mesures que s'havien promulgat. Els magistrats havien organitzat una processó amb una imatge del Salvador, vinculada a l'aigua. En efecte, després de la rogativa, unes pluges havien netejat l'aire que, a l'època, s'imaginava com el mitjà de transmissió més important de les malalties. La carta esmentava les Juntes de Sanitat, en què s'havia decidit la construcció de llatzerets en cases de privats, encara que, per la quantitat de contagiats, s'havien edificat altres 20 barraques més *extra moenia*. Les institucions municipals no s'oblidaven d'assenyalar l'activitat de control a les entrades; de fet, els únics passos oberts eren els dels Serrans, el del Real i el de Sant Vicent. Finalment, el Consell havia imposat rondes de guàrdies per totes les parròquies a la recerca de malalts, les cases dels quals es tapiaven i les pertinences dels quals es cremaven. Una última mesura va ser la construcció d'una fossa comuna fora de la muralla per a portar-hi els cadàvers. Però ningú volia transportar els cossos, així que “haguérem de comprar esclaus obligant-los a que es ocupasen”.⁶⁴

Mentrestant, la correspondència amb la cort recollia només les disposicions preses, mentre que les actes del Consell General deixaven constància de la tensió en les reunions, on els jurats es van embrancar en debats encesos, ja que “li van faltant les forces per a proseguir en les prevencions dels hospitals y curació dels malalts”.⁶⁵ En la reunió del 20 de novembre, la contraposició va arribar a un nivell desconegut, que va posar en risc l'aprovació de les mesures elaborades per la Junta de Sanitat. El comte d'Oropesa avisava Madrid amb tota mena de

⁶¹ ACA. Consell d'Aragó, 596/2, f. 29. Consulta del Consell d'Aragó (Madrid, 10 de novembre de 1647).

⁶² ACA. Consell d'Aragó, 596/2, f. 154. Síntesi de Josep de Villanueva per a Felip IV (Madrid, 10 de novembre de 1647).

⁶³ AMV. Cartes Reials, h 3-10, ff. 265r. Felip IV als jurats, síndic i racional (Madrid, 12 de novembre de 1647).

⁶⁴ ACA. Consell d'Aragó, 596/2, f. 71. Jurats, síndic i racional a Felip IV (València, 16 de novembre de 1647).

⁶⁵ AMV. Manual de Consell, A-176, f. 203r. Actes de la reunió (València, 20 de novembre de 1647).

detalls. Una part del Consell temia sobretot el deute que la ciutat contrauria. A més, alguns sospitaven del virrei, que podria aprofitar-se de la calamitat per al seu projecte polític de reduir els privilegis forals: “protestaron dos jurados de que pueden seguirse en adelante considerables inconvenientes dificultando las resoluciones de la junta”.⁶⁶

L'aposta de la cort madrilenya a favor del virrei era clara, però la pesta es feia, cada vegada, més atterradora. El 24 de novembre esclatava la bomba informativa: el comte d'Oropesa havia caigut malalt. L'endemà, el secretari del virrei, Antonio de Solís, comunicava a Felip IV que al comte li havia “salido un grano con pústula negra en la espalda yzquierda cerca del juego del brazo y encendiose en calentura”.⁶⁷ Durant diversos dies, la notícia va provocar el pànic, fins i tot entre els adversaris polítics, ja que la mort hauria deixat un buit de poder perillós.⁶⁸ Per tant, el Consell d'Aragó va deliberar sobre la nova complicació. Encara que esperaven la recuperació, el 5 de desembre els membres de l'alt tribunal van participar al rei que, en cas de defunció, el substitut ideal era l'arquebisbe, Isidor Aliaga.⁶⁹

En realitat, abans de la reunió al Consell d'Aragó, havia ocorregut el miracle. El 3 de desembre, la Reial Audiència explicava a Felip IV que el virrei es recuperava de la malaltia després d'haver portat “el sábado en la noche la Virgen Santíssima de los Desamparados a Palacio, y se puso en su aposento”.⁷⁰ En canvi, els magistrats municipals avisaven de la recuperació, sense esmentar la intervenció celestial.⁷¹ De fet, el secretari Solís assegurava la millora, que havia sigut rebuda amb goig a València, “aunque tendrá algunas pocas de excepciones”.⁷² Molts dels rivals van pensar que havia fet el paperot (La Parra 1982, pp. 455-476). Durant la convalescència, el virrei es va traslladar a Alaquàs, ja que al palau hi havia hagut 16 contagiats més. Però el comte d'Oropesa no va deixar les seues funcions; més aïna, sobre les notícies “se le da cuenta (por escrito, o hablándole alguna vez de lejos) de lo que parece sobre ellas, para que el conde resuelva las órdenes”.⁷³ En una carta escrita al monarca de pròpia mà, el virrei relatava la primera visita de tornada a València, on la situació encara era complicada; mentrestant, els metges havien ordenat “perfumes y remedios” per a purificar el Palau Reial.⁷⁴ Vertader o fals, el contagi del comte va resultar molt oportú per a la lectura política dels

⁶⁶ ACA. Consell d'Aragó, 596/2, f. 172. Comte d'Oropesa a Felip IV (València, 7 de febrer de 1648).

⁶⁷ ACA. Consell d'Aragó, 596/2, f. 100. Antonio de Solís a Felip IV (València, 25 de novembre de 1647).

⁶⁸ ACA. Consell d'Aragó, 596/2, f. 96. Jurats, síndic i racional a Felip IV (València, 30 de novembre de 1647).

⁶⁹ ACA. Consell d'Aragó, 596/2, f. 24. Consulta del Consell d'Aragó (Madrid, 05 de desembre 1647).

⁷⁰ ACA. Consell d'Aragó, 596/2, f. 97. Reial Audiència a Felip IV (València, 3 de desembre 1647).

⁷¹ ACA. Consell d'Aragó, 596/2, f. 101. Jurats, síndic i racional a Felip IV (València, 3 de desembre 1647).

⁷² ACA. Consell d'Aragó, 596/2, f. 98. Antonio de Solís a Felip IV (València, 3 de desembre 1647).

⁷³ ACA. Consell d'Aragó, 596/2, f. 90. Reial Audiència a Felip IV (València, 12 de desembre de 1647).

⁷⁴ ACA. Consell d'Aragó, 596/2, f. 171. Comte d'Oropesa a Felip IV (Alaquàs, 03 de gener de 1648).

esdeveniments; un sonet d'Antonio de Solís, ni més ni menys, s'encarregaria de deixar constància de l'episodi per a la posteritat: "Caíste, enfin, y embuelto en la sangrienta / Fatal miseria del común assombro / No olvidaste el ageno beneficio" (Solís 1716, p. 38).

4. Conclusió

El 3 de març del 1649, els administradors de l'Hospital General van datar la pesta de València entre finals de juliol del 1647 i febrer del 1648, amb un pic en el dia de Tots Sants, quan al sanatori "trobaren rebuts en aquell més de mil malalts de dit contagi".⁷⁵ Segons els testimonis de l'època, la corba de l'epidèmia havia començat a baixar l'última setmana de gener; així ho va transmetre Giulio Rospigliosi a Roma, en un avís que garantia la tornada de molts valencians a la ciutat, on el mal estava "come intieramente estinto".⁷⁶ Dades encara més significatives venien de la cort virregnal. En el recompte habitual dels morts tramès a Madrid, el comte d'Oropesa escrivia a Felip IV que "la semana passada murieron solamente veynte y nueve personas de todas enfermedades dentro de los muros".⁷⁷

Malgrat la millora dins de la ciutat, la vigilància i la inquietud a València van durar molt més temps, ja que la malaltia es va expandir per tota la regió mediterrània. Cada vegada que una vila del Regne es contagiava, la por creixia a la capital, on es temia el retorn de la pesta. D'abril a setembre del 1648, per exemple, la infecció va devastar Oriola, un centre neuràlgic del govern virregnal. Així ho reconeixia el comte d'Oropesa en una carta desoladora a Felip IV: "llegan a quinientos los enfermos y combalecientes de este mal y a dos mill el número de los que han muerto".⁷⁸ Durant mesos, les institucions municipals de València van enviar metges a altres ciutats, tant per conèixer la situació de cadascuna com perquè "instruyessen con las experiencias que tienen a los médicos y a las universidades de la forma de curación".⁷⁹ Davant d'un risc tan elevat, les mesures restrictives van romandre vigents més d'un any, a partir de l'inici del contagi; per exemple, el 25 d'agost del 1648, a les entrades de la ciutat encara hi havia metges amb les guàrdies.⁸⁰

Només el 6 d'octubre de 1648, el Consell General va emetre un edicte oficial que convocava la població a celebrar el final de l'epidèmia. Cinc dies després, els valencians havien de participar en una processó en honor de la Mare de Déu dels

⁷⁵ ADPV. Hospital General, Govern, Judiciaris, IV-2/11, s. f. Actes de reunió, València 03.03.1649.

⁷⁶ AAV. Segreteria di Stato, Spagna, 99, c. 39r. Aviso, Madrid 25.01.1648.

⁷⁷ AAV. Segreteria di Stato, Spagna, 99, c. 39r. Aviso, Madrid 25.01.1648.

⁷⁸ ACA. Consell d'Aragó, 596/2, f. 91. Comte d'Oropesa a Felip IV (València, 6 de febrer de 1648).

⁷⁹ ACA. Consell d'Aragó, 596/2, f. 168. Comte d'Oropesa a Felip IV (València, 13 d'abril de 1648).

⁸⁰ AMV. Manual de Consell, A-177, f. 145v. Ordres (València, 25 d'agost de 1648).

Desemparats. La desfilada havia de recórrer els carrers i places més importants de València, que els habitants havien d'engalanar amb les seues millors teles. Igual que en els inicis de la pesta, el final de la crisi també es va marcar amb una manifestació religiosa. A més, tothom estava convocat a una festa amb lluminàries, mentre que el dissabte “correguen bous per la present ciutat pera mes regosixo dels vehins y habitants”.⁸¹ Per fi, els supervivents podien celebrar haver esquivat el càstig de Déu.

Finançament

Aquesta publicació s'emmarca dins del projecte d'R+D+I *Ganar y perder en las sociedades de los territorios hispánicos del Mediterráneo occidental durante la Edad Moderna* (PID2022-142050NB-C21), finançat pel Ministerio de Ciencia, Innovación y Universidades y l'Agencia Estatal de Investigación.

Bibliografia

- ALBEROLA ROMÁ, Armando. 2010. *Quan la pluja no sap ploure: sequeres i riudes al País Valencià en l'Edat Moderna*. Universitat de València. ISBN: 978-84-370-7624-9.
- ARQUIOLA, Elvira; LA PARRA, Santiago; PESET, José Luis; PESET, Mariano. 1976. Madrid, villa y corte, ante la Peste de Valencia de 1647-1648, *Estudis: Revista de historia moderna*, 5, 29-46.
- BORREGUERO BELTRÁN, Cristina. 2018. *La Guerra de los Treinta Años. Europa ante el abismo*. La Esfera de los Libros. ISBN: 978-84-9164-401-9.
- CASEY, James, 1983. *El reino de Valencia en el siglo xvii*. Siglo XXI de España. ISBN: 978-84-323-0458-3.
- ESCARTÍ, Vicent Josep. 2020. *La pesta a València 1647-1648. La Memòria de Francesc Gavalrà (1651) i la Carta de Pau d'Alacant (1648)*. Editorial Alfons el Magnànim. ISBN: 978-84-7822-854-6.
- ESCARTÍ, Vicent Josep. 2022. *La pesta del 1647, a València, segons Vicent Arcaina*. Ajuntament de València. ISBN: 978-84-9089-423-1.
- GAVALDÀ, Francisco. 1979. *Memoria de los sucesos particulares de Valencia, y su Reino. En los años mil seiscientos quarenta y siete, y quarenta y ocho, tiempo de peste*. PESET, Mariano (eds.). Librería París-Valencia.
- GENTILCORE, David. 1998. *Healers and Healing in Early Modern Italy*. Manchester University Press. ISBN: 978-07-1904-199-0.

⁸¹ AMV. Pregons o crides, x.x-4, f. 168v. Pregó (València, 6 d'octubre de 1648).

- GUÍA MARÍN, Lluís. 2002. Dona, honor i bandolerisme: els “desordres” de l’Almirall d’Aragó en la València del segle XVII. *Estudis: Revista de historia moderna*, 28, 287-316.
- HUGON, Alain. 2019. *Naples insurgée 1647-1648: De l’événement à la mémoire*. Presses universitaires de Rennes. ISBN: 978-2-7535-6814-3.
- LA PARRA, Santiago. 1982. Peste y crisis política en Valencia (1647-1648). En: *Estudios dedicados a Juan Peset Aleixandre*. Universitat de València, pp. 455-476. ISBN: 978-8-4370-0217-0.
- LA PARRA, Santiago. 1985. *Tiempo de peste en Gandía (1648-1652)*, Ajuntament de Gandia. ISBN: 84-505-1898-9.
- LLINARES PLANELLS, Alejandro. 2021. Els marginats socials com a “culpables” de “lo mal contagiós” en la València del segle XVII. *Studia Iberica et Americana*, 8, 111-126.
- LLINARES PLANELLS, Alejandro. 2021b. From Sickness and Death to Devotion and Festivity: The Plague of 1647 and Its Memory. En: *Handbook of Research on Historical Pandemic Analysis and the Social Implications of COVID-19*. Hershey, PA: IGI Global, pp. 127-141. ISBN: 978-1-79987-987-9.
- LÓPEZ TERRADA, María Luz. 2012. “Como saludador por barras de fuego entrando”: la representación de las prácticas médicas extraacadémicas en el teatro del siglo de oro. *Estudis: Revista de historia moderna*, 38, 33-53.
- MANCONI, Francesco. 1994. *Castigo de Dios: la grande peste barocca nella Sardegna di Filippo IV*. Donzelli Editore. ISBN: 978-8-8798-9091-5.
- PARDO MOLERO, Juan Francisco. 2001. *La defensa del imperio: Carlos V, Valencia y el Mediterráneo*. Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V. ISBN: 978-8-4951-4668-7.
- PESET, Mariano; LA PARRA, Santiago; MANCEBO, María Fernanda; PESET, José Luis; ARQUIOLA, Elvira; LÓPEZ, María Victoria; CERVERA, Amparo. 1974. La demografía de la peste de Valencia de 1647-1648. *Asclepio*, 26-27, 197-231.
- PESET, Mariano; LÓPEZ, María Victoria; LA PARRA, Santiago; CERVERA, Amparo; MANCEBO, María Fernanda; ARQUIOLA, Elvira; PESET, José Luis. 1974-1975. El clero ante la peste de Valencia de 1647-1648. *Anales Valentinos*, 4, 307-343.
- PESET, Mariano; LA PARRA, Santiago; MANCEBO, María Fernanda; PESET, José Luis; ARQUIOLA, Elvira. 1977. Los bandoleros y la peste de Valencia a mediados del s. XVII. En: *V Congreso Nacional de Medicina*. SEHM, vol. I, pp. 265-282.
- SOLÍS Y RIBADENEYRA, Antonio. 1716. *Varias Poesias Sagradas y Profanas*. Francisco del Hierro.

- VARRIALE, Gennaro. 2015. Redimere anime. La Santa Casa della Redenzione dei cattivi a Napoli (1548 – 1599). *I Tatti Studies in the Italian Renaissance*, 18(1), 233-259.
- VARRIALE, Gennaro. 2025. *News from the Epicentre. The Flow of Information about Earthquakes in the Hispanic Monarchy (xvi-xvii Centuries)*. De Gruyter Oldenbourg. ISBN: 978-3-1114-5260-9.
- VILAR DEVÍS, Mercedes. 1992. Las pestes del siglo xvii en Valencia. Su incidencia y repercusión en el Hospital General (1600-1700). *Estudis: Revista de historia moderna*, 18, 119-146.
- VILAR DEVÍS, Mercedes. 1996. *El Hospital General en la Valencia foral moderna (1600-1700)*. Ajuntament de València. ISBN: 978-84-88639-89-9.

La pesta d'Oriola de 1648

Text adaptat per Carmel Ferragud i Alfons Zarzoso a partir de les aportacions originals de: García Ballester, Luis; Mayer Benítez, José M., (1976). La peste de Orihuela de 1648: nota previa. En: *Primer Congreso de Historia del País Valenciano* (celebrado en Valencia del 14 al 18 de abril de 1971. 4 vols; vol. 3 (Edad Moderna), València: Universitat de València, pp. 391-400; i García Ballester, Luis; Mayer Benítez, José M., (1976). Las crisis demográficas y de subsistencias y las medidas sanitarias de carácter colectivo en la peste de Orihuela, En: *Primer Congreso de Historia del País Valenciano* (celebrado en Valencia del 14 al 18 de abril de 1971. 4 vols; vol. 3 (Edad Moderna), València: Universitat de València, pp. 401-410.

És sabut que, des de la pesta negra dels segles XIV-XV, aquesta malaltia no havia tingut a Espanya, fins al segle XVII, un caràcter tan greu de catàstrofe col·lectiva, tant a la Corona de Castella com a la d'Aragó (Hernández Morejón 1843; Haeser 1882; Hirsch 1883; Sticker 1908-10; May 1958; Ackerknecht 1965).¹ Les contínues onades epidèmiques d'aquell segle van ser un dels factors que més van pesar en la configuració de les característiques que els historiadors solen assignar al sis-cents. Malgrat això, encara no hi ha un estudi de conjunt sobre les pestes d'aquest segle a la Península, ni molt menys, investigacions sistemàtiques de caràcter monogràfic que compreguin una àrea geogràfica determinada.²

¹ La consulta d'aquestes obres és imprescindible, no només per les dades referides als casos hispànics, sinó, sobretot, perquè introdueixen les epidèmies en un context europeu, indispensable per a una comprensió adient d'aquelles.

² Bennassar (1969) es proposa un programa molt ambiciós: l'estudi sistemàtic de les pestes del segle XVII a Espanya, essent el perfil epidèmic del segle esmentat esbossat per Domínguez Ortiz. El seu

◀ Porta de les cadenes de la façana occidental de la catedral del Salvador d'Oriola.

Fotografia de Zarateman, 2024. (Wikimedia Commons).

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Orihuela_-_Catedral_del_Salvador_13.jpg

La geografia i la història de les pestes del segle XVII a Espanya estan encara per fer. Domínguez Ortiz (1964, p. 81), basant-se fonamentalment en el vell llibre de Villalba (1802) i en una primera recollida de material imprès que desconeix el ric material mèdic, va tipificar les pestes del segle XVII a Espanya en tres grans grups, que va qualificar com “les tres grans ofensives de la mort”. La primera onada epidèmica correspondria al període 1598-1602, i s’estendria fonamentalment per la Corona de Castella (Castella la Vella); la segona, entre els anys 1647 i 1652, comprendria la Corona d’Aragó, el Regne de Múrcia i Andalusia; i la tercera abastaria els deu anys entre el 1677 i el 1686, i insistiria a les mateixes zones geogràfiques que la segona. Aquesta tipificació ens és útil, de moment, com a hipòtesi de treball, fins que recerques posteriors en vagin rectificat l’esquematisme i aportant l’immens material imprès o manuscrit encara no gestionat, publicat o estudiat. Les notícies donades per Nadal en la seva excel·lent obra *La població espanyola. Siglos XVI a XX* (1966) estan basades fonamentalment en Domínguez Ortiz. Recentment, Bartolomé Bennassar (1969) ha publicat un avanç descriptiu de les seves investigacions sobre la pesta de 1598-1602 a la part nord de la Corona de Castella. Des de la perspectiva de la història de la medicina, Granjel (1964) ha estudiat les pestes a Espanya durant el segle XVII. Es basa en les dades subministrades per Villalba i Hernández Morejón, i es limita a la descripció de les fonts impreses mèdiques, de les quals fa una primera recopilació. A partir d’aquestes fonts també tipifica les pestes del XVII en tres grans grups, més o menys coincidents amb els descrits més amunt (1599-1602; 1646-1652; 1676-1681).

La segona de les onades epidèmiques va tenir el focus inicial a la ciutat de València, des d’on es va estendre cap al sud i cap al nord.³ Es tractaria d’una pesta mediterrània (procedent d’Alger?), en contraposició amb la primera onada a Castella, que podem qualificar de pesta atlàntica.⁴ Pel sud va penetrar per Múrcia fins a Andalusia. Pel nord, a Aragó i Catalunya. Les vies de penetració de la pesta van ser les rutes comercials i de comunicacions, tant terrestres com marítimes. En aquesta comunicació ens limitarem a la difusió d’aquesta pesta des de València pel sud del Regne, concretament per la Governació d’Oriola.⁵

llibre és un esquema previ de recerca i una primera recollida descriptiva de material d’arxiu. La seva àrea geogràfica d’estudi comprèn de moment el nord de la Corona de Castella. Estem totalment d’acord amb ell en la necessitat d’integrar un equip de recerca capaç d’emprendre la totalitat dels aspectes que planteja en una societat la malaltia entesa com a catàstrofe, “mais si l’histoire de la peste défie l’effort individuel elle parait s’offrir sans difficulté majeure au travail d’une équipe” (Domínguez Ortiz 1964, p. 36).

³ Actualment ens trobem estudiant aquest focus inicial i les seves diferents irradiacions pel Regne de València. Recolçant-se en el material recollit per Domínguez Ortiz, Nadal ha reconstruït l’itinerari d’aquesta pesta, que va començar a la ciutat de València. Creiem que és útil la seva consulta (Nadal 1966, p. 56).

⁴ Bennassar qualifica com a “atlàntica” la pesta que penetra a finals del 1596 a Castella des de Santander, Castro Urdiales.

⁵ La documentació que hem emprat ha estat: Arxiu Municipal d’Oriola (AMO). Series: Contestador (Acords i Cartes); Comptes del pòsit de blat; Sal i mur. Arxius Parroquials (Parròquies del Salvador i de les Santes Justa i Rufina). Llibre de baptismes i Llibre d’enterraments (falta el de l’epidèmia). Arxiu de la

La Governació d'Oriola era, de les quatre governacions en què es dividia el Regne de València en l'època foral, la situada més al sud, limitant amb el Regne de Múrcia; es tractava d'una zona d'horta densament poblada, amb relacions comercials intenses tant amb Múrcia com amb la capital del Regne. La seva situació fronterera li atorga característiques interessants, en tant que fou el cap de pont per a la transmissió de la pesta a les zones del sud de la Península.

Deixant de banda les pestes de la primera meitat del segle XVI, en els cent anys compresos entre el 1550 i el 1647, el Regne de València només havia conegut dues fortes epidèmies de pesta. La que començà a l'abril del 1557 i conclougué al novembre de l'any següent, i que es va acarnissar especialment amb la ciutat de València;⁶ i la que s'estengué entre el 1595 i el 1610 per les zones muntanyoses de la Governació de Xàtiva.⁷ Aquesta darrera té un interès social extraordinari per coincidir amb una zona densament poblada de moriscos (Xàtiva, Ontinyent, Albaida, Muro, Alcoi, Penàguila) i amb els anys immediatament anteriors i posteriors a l'expulsió. Ambdues estan per estudiar.

La pesta del 1647 començà a detectar-se a la ciutat de València al juny i va minvar a l'abril-maig del 1648, però, per les especials condicions socials de l'Horta i de la mateixa ciutat, fins al mes d'octubre no es va celebrar l'acció de gràcies pel final de l'epidèmia (Gavaldá 1804; Villena *et al.* 1648).

Les notícies de la pesta de València arribaren ràpidament a Oriola, on a partir de l'octubre del 1647 es prengueren mesures preventives amb els viatgers i les mercaderies procedents de la capital del Regne.⁸ Recordem que, tot i que a primers d'octubre ja “el mal anava molt desvergonyat per València” (Gavaldá 1804), la divisió d'opinions entre els metges i les pressions dels comerciants i propietaris de terres van fer que s'esperés fins a la segona quinzena del mes per declarar l'existència de pesta i adoptar mesures profilàctiques i curatives.

Al novembre augmentaren les mesures preventives.⁹ Es nomenen guardes de pesta, es requisen sistemàticament les mercaderies procedents de València, no es permet l'entrada a la ciutat de cap persona sospitosa sense el butlletí de sanitat corresponent, i es fa complir la quarantena als procedents de València. Malgrat aquest autèntic cordó sanitari, ja el 27 de novembre hi ha sospites de pesta a

Catedral d'Oriola (ACO).

⁶ Els mesos concrets de l'extensió de l'epidèmia a València (ciutat) l'hem establert per l'explícit comentari que fa, recolzat en el nombre de morts, el rector d'una de les parròquies de València (Sant Andreu). Arxiu Parroquial. Libre de Baptismes, 1550-1564. La documentació es va perdre durant la guerra civil (1936-39). El document es conserva per transcripció de Frutos Rábena, pseudònim de Josep Rodrigo Pertegás (1907).

⁷ Pot consultar-se la documentació a l'Arxiu Municipal de València (AMV), Manuals del Consell (encara sense estudiar ni publicar); Escolano (1880, III, p. 685-86).

⁸ AMO. Contestador, núm. 299, f. 154rv.

⁹ AMO. Contestador, núm. 299, ff. 154v i ss.

Benferri.¹⁰ Això feu que augmentés el rigor de les mesures, que culminaren amb l'ordre per part de les autoritats del municipi de matar, sense incórrer en cap pena, qui intentés entrar a la ciutat procedent de València.

El 24 de desembre el municipi rep notícies de la millora de la pesta a València i es relaxen les mesures de vigilància,¹¹ que tornen a imposar-se amb major rigor quan el 9 de gener del 1648 es declara pesta a Benferri, la Granja i Cox, pobles tots de l'horta d'Oriola.¹²

A primers de febrer del 1648 ja es parla de sospita de pesta a la ciutat i es posen guardes a les cases dels sospitosos.¹³ En la segona quinzena, els metges parlen de malalties contagioses i pestilents.¹⁴ La notícia ha transcendit Oriola i ha arribat a Múrcia, que envia una comissió de metges per reconèixer en secret els malalts sospitosos d'Oriola.¹⁵ Podem fixar a la segona quinzena del mes de febrer l'inici de l'epidèmia. Coincideix amb l'opinió dels metges d'Oriola, els quals, en la relació que feren de l'epidèmia, no dubten a dir que "en los últims dies del mes de febrer proppassat del corrent any [1648] corregeren els relats que, les enfermetats que corrien en la present ciutat, la major part de aquelles eren contagioses y pestilents".¹⁶ Aturem-nos, doncs, en l'aclariment de dos problemes fonamentals: la via de penetració de l'epidèmia i la seua naturalesa.

Tota la documentació que hem consultat és unànime a afirmar la procedència directa de la pesta de la ciutat de València, així com la transmissió a través dels viatgers i les mercaderies que arribaven per terra des de la capital del Regne. Domínguez Ortiz (1964, pp. 71-72), basant-se en les notícies contingudes en una carta que un jesuïta escriu des de Múrcia el 1649, fa procedir la pesta d'Alacant, on hauria arribat ja el 1647 per via marítima, des de València.¹⁷ Nadal (1966, p. 56) es basa en la hipòtesi de Domínguez Ortiz per a dibuixar l'itinerari sud d'aquesta pesta. Ara bé, el 21 de març de 1648 no sembla que hi haja encara pesta a Alacant, ja que el municipi d'aquesta ciutat envia un metge per comprovar si hi ha pesta a Oriola.¹⁸ Les notícies de pesta a Alacant comencen a aparèixer a la documentació d'Oriola a la segona quinzena del mes següent (abril). Des d'Oriola es pot seguir perfectament l'evolució de la pesta a Alacant, la millora de la qual

¹⁰ AMO. Contestador, núm. 299, f. 154r i més explícitament al f. 166r, corresponent al 19 de desembre.

¹¹ AMO. Contestador, núm. 299, ff. 164r i 165r.

¹² AMO. Contestador, núm. 299, ff. 166r-170r.

¹³ AMO. Contestador, núm. 299, ff. 171r.

¹⁴ AMO. Contestador, núm. 299, f. 14rv.

¹⁵ AMO. Contestador, núm. 299, f. 174.

¹⁶ AMO. Contestador, núm. 299, ff. 251v-252r.

¹⁷ "Copia de carta en que un religioso de la C. J. escribe a otro religioso amigo suyo algunas cosas notables del año pasado de 48 y deste de 49" (Quatre folis impresos sense indicacions tipogràfiques).

¹⁸ AMO. Contestador (cartes), núm. 299, f. 415rv.

comença a la segona quinzena de setembre,¹⁹ dos mesos més tard que a Oriola, i coincident amb la fi de l'epidèmia a Múrcia. Oriola i la seva horta serien, per tant, el focus sud de l'epidèmia al Regne de València, d'on passaria a Múrcia.

Importa fixar, en segon lloc, la naturalesa biològica de l'epidèmia. Es tractava, sens dubte, de pesta bubònica. Però en el període de transició fins a l'establiment definitiu de la pesta, que hem fixat a la segona quinzena de febrer, es donà coincidint amb *tabardillo* (tifus exantemàtic). Això és interessant, ja que la mateixa circumstància es donà a Mirambell, poble del Baix Aragó, on des de finals d'agost fins al novembre del 1648 hi hagué pesta, procedent de València (Villalba 1802, I, p. 79), i també a Múrcia (Villena *et al.* 1648). Vegem les descripcions clíniques dels metges de València (1647-48), Oriola (febrer-agost de 1648) i Mirambell (agost-novembre de 1648).

A València: “Y desde luego se descubrieron los primeros enfermos, con tan malignas y perniciosas calenturas, y accidentes de bubones y carbunclos, y con tanta postración de fuerzas, que se morían dentro de tres o cuatro días... y se comunicaba de unos en otros...” (Villena *et al.* 1648).

A Oriola: “poques perçones més de les que se an mort an estat malaltes, tanbé són estat enformat que tots los dits morts an tingut tavadillo...”²⁰ Els mateixos metges, en un altre informe, diuen: “pues totes elles [les malalties] venien amb bubons, carbinchos, seques y altres symptomes pestilents”,²¹ “de la mateixa qualitat de les que y ha hagut en la ciutat de València”²²

A Mirambell: “la enfermedad fue variada, porque unos tenían tabardillos muy agudos, y a otros se les hacían unos granos o carbunclos en diferentes partes del cuerpo, con unos verdancos que les tiraban al corazón: a otros se les hacían unos boños o tumores al cuello, debaxo los sobacos, o en las ingles; y es de notar que los que tenían tabardillos no escapaba nadie; los que tenían boños o tumores al cuello, y debaxo los brazos, morían los más, aunque algunos escapaban; y los que los tenían en las ingles escapaban muchos” (Villalba 1802, I, p. 79).

A partir del març, la pesta augmenta. L'epidèmia s'estén per tota la Governació: Benferri, Redovà, Callosa, Coix, Albatera, Almoradí, Rafal, Rojals, Guardamar, la Granja, Benejússer, Elx, Asp, Alacant, Santa Pola.²³ Les notícies arriben a València, on l'1 del mateix mes la Reial Audiència, de la qual depenia directament la Governació d'Oriola, i la Junta de Sanitat nomenen el metge

¹⁹ AMO. Contestador (cartes), núm. 299, f. 461r.

²⁰ AMO, Contestador, núm. 299, ff. 165v-166r.

²¹ AMO. Contestador, núm. 299, ff. 251v-252r.

²² AMO. Contestador, núm. 299, ff. 184v-185r.

²³ AMO. Contestador, núm. 299, f. 197r (8 d'abril).

Jacinto Martínez “comissari reial” amb plens poders.²⁴ La notícia fou coneguda a Oriola el 3 d’abril.²⁵ Acceptat unànimement pels jurats i el síndic de la ciutat, Jacinto Martínez va ordenar immediatament reunir els metges i les forces vives de la ciutat. El dia 7 dictà una sèrie d’ordres concernents a la salut i curació de la ciutat.²⁶ Aquest document és d’un interès extraordinari per a conèixer l’impacte de la malaltia catastròfica en la societat de l’època. Actualment estudiem aquest problema.

La publicació d’aquest document sembla marcar un canvi d’actitud entre les classes burgeses i altes de la ciutat. Davant l’actitud relativament serena observada fins aleshores, comença ara la fugida massiva a les cases de l’horta, falta personal per a atendre, comencen a fugir els metges, i es produeix una tensió entre el municipi i l’església que té com a base les pèssimes condicions en què es troben les infermeries destinades als pobres, que constitueixen la pràctica totalitat de la població malalta.²⁷

El nombre més gran de morts –que el 21 d’abril arriba a ser de més de 1000 i el 23 supera els 1300–,²⁸ l’absència de personal voluntari o assalariat per a tenir cura dels malalts que s’amunteguen a les barraques habilitades als afores,²⁹ la negativa dels frares a administrar els sagraments juntament amb la mort d’alguns d’ells,³⁰ la mort de sis cirurgians,³¹ l’absència d’enterradors –fet que provoca que els cadàvers romanguin fins a sis dies sense ser enterrats–,³² les condicions materials intolerables de les barraques per als pobres, “que no són al propòsit per a curar los malats perquè casi tots se moren..., perquè és grandíssim la calor qui es pateix en dits puestos y barraques per penetrar-les el sol, per tenir-les cubertes de canyes y estar en parts que reververa lo sol sobre aquelles y no respiren... además de que, per ser com són molts los malats... no caben aquells y dormen molts al ras, rebent damunt les inclemències del sel y aygües que plou”,³³ tot això

²⁴ AMO. Contestador (cartes), núm. 299, ff. 190r-191r. La carta, firmada pel virrei, Comte d’Oropesa, està datada el 17 de març de 1648.

²⁵ AMO. Contestador, núm. 299, ff. 192r-193v.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ La carta al virrei del 23 d’abril mostra la dissolució de la societat oriolana. AMO. Contestador, núm. 299, cartes, ff. 368v-369v. Sobre les multes a metges per fugir de la ciutat, AMO. Contestador, núm. 299, f. 223v. Sobre la fugida massiva de gent de la ciutat, especialment “de oficio”, AMO. Contestador, núm. 299, ff. 198r i 193v-194r.

²⁸ AMO. Contestador, núm. 299, f. 198v.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ AMO. Contestador, núm. 299, ff. 201r-204r.

³¹ AMO. Contestador (cartes), núm. 299, ff. 368v-369v.

³² AMO. Contestador, núm. 299, ff. 192r-193v.

³³ AMO. Contestador, núm. 299, ff. 220v i ss.

provoca una doble reacció. D'una banda, la fugida. De l'altra, l'aparició d'una consciència social peculiar que fa que es milloren les condicions materials dels pobres, per ser aquests focus i reservori d'epidèmies: "Mandó [el virrei] recoger y alimentar en parajes particulares a los pobres... para que no propagasen la peste" (Gavaldá 1804; Villalba 1802, I, p. 73). Ni els metges ni la societat havien descobert que la incidència de l'epidèmia no era un problema climàtic, ni racial, ni de classe social (Ackerknecht 1965, p. 9). La pesta només prolifera en la pobresa, i la major part de la població d'Oriola era pobra.³⁴ Això ho confirma l'existència d'una epidèmia de tifus exantemàtic a l'inici de la de la pesta. Malgrat que Jacinto Martínez, en la seua visita a les infermeries feta entre el 3 i el 7 d'abril, havia assenyalat la conveniència de millorar les condicions dels miserables que hi eren tancats, hagué de plantejar-se una situació autènticament dramàtica perquè la ciutat es decidís a fer un pas endavant.

En efecte, el 17 d'abril la ciutat, per consell del comissari reial, prengué la decisió de confiscar el convent de franciscans de Santa Anna, que es trobava fora dels murs de la ciutat i reunia les condicions higièniques òptimes per a servir d'hospital. La decisió del municipi fou acompanyada dels informes dels metges i cirurgians, així com d'un altre de Jacinto Martínez, on aquest analitzava les diferents raons adduïdes pel municipi.³⁵ El mateix dia 17 es comunica l'acord al bisbe don Juan de Osta, qui l'endemà s'afanya a legalitzar el fet consumat, "para librar a tantos miserables y favorecerles que no perescan del mal contagioso que tan encendido está en esta ciudad".³⁶ El mateix dia que el municipi denuncia l'actitud de l'església –"ningú religiós... se atreueix a anar si no és mudant de puesto los hospitales"–,³⁷ arriben franciscans del convent de Jumilla per auxiliar els malalts, i pocs dies després el provincial, des del convent de Cartagena, dona explicacions sobre l'actitud dels religiosos d'Oriola.³⁸

³⁴ No tenim dades concretes que redueixin a xifres les nostres afirmacions. Encara estan per estudiar aquests aspectes de la història social. Sense ells, l'historiador especialitzat ensopega amb una sèrie de dificultats greus per no disposar de marc objectiu en què moure's. És potser amb l'estudi de la malaltia com a catàstrofe on més se sent la necessitat de realitzar una "història total" que integri els anomenats historiadors generals i els especialitzats. Per desgràcia, el nivell de les investigacions dels diferents aspectes de la història social a Espanya és molt pobre, almenys pel que fa als resultats.

³⁵ AMO. Contestador, núm. 299, ff. 201r-204r. L'informe dels metges, als ff. 205r-210v; el de Jacinto Martínez, al f. 220v.

³⁶ AMO. Contestador, núm. 299, ff. 210v-211r. Es va escriure també al Nunci (21 d'abril, AMO. Contestador, núm. 299 [cartes], ff. 363v-364r) i al Provincial dels franciscans (21 d'abril, ff. 364v-365r), tot informant de les raons de la requisició.

³⁷ A l'informe del Subsíndic. AMO. Contestador, núm. 299, ff. 201r-204r.

³⁸ Sobre l'anunci de l'arribada de franciscans des de Jumilla, AMO. Contestador (cartes), núm. 299, f. 428r. El provincial de Cartagena respon el 22 d'abril. AMO. Contestador (cartes), núm. 299, f. 429rv.

L'actitud del bisbe d'Oriola fou freda i distant, en clar contrast amb la del bisbe de Mallorca, que mantingué una atenció contínua sobre la ciutat i l'ajudà constantment.³⁹ En la documentació consultada, l'església d'Oriola té un paper molt secundari, gens d'acord amb la importància social del seu potencial econòmic i humà.⁴⁰ En general, l'actitud de l'església d'Oriola contrasta amb la que un any abans tingué la de València. En efecte, a Oriola, l'església no sabé donar resposta a les seves funcions socials, tant en el seu aspecte material (desviació de les seves rendes i del seu enorme potencial humà per a ajudar els empestiferats) com en l'ideològic (manteniment de la tensió de la consciència religiosa al llarg de l'epidèmia mitjançant la intensificació de l'assistència espiritual: confessions massives, administració solemne i pública dels sagraments, processons, rogatives, etc.). Tingué aquesta fallida de les expectatives socials de l'església d'Oriola conseqüències immediates o llunyanes? No podem respondre de moment a aquest interessant problema. Ens limitem, per tant, a apuntar aquesta hipòtesi, encara necessitada de dades complementàries.

A partir dels dies 17-18 –data de la requisició del convent de Santa Anna–, s'inicià un ràpid procés de desintegració social. Ja hem vist l'església. El dia 23 no hi ha gent per a enterrar els morts i els consellers jurats han fugit en massa. El dia 25 es denuncia una nova fugida de metges. El 28 amb prou feines queda gent a la ciutat, de manera que cal habilitar ràpidament una casa per a recollir-hi la quantitat de xiquets abandonats “por la mucha gente que muere” i que vaguen per la ciutat.⁴¹ Des d'aquests dies fins al 15 de juny, la ciutat pateix un col·lapse total, manifestat pels fets següents: dissolució de les estructures mantenedores de l'ordre polític i social (absència de quòrum al Consell,⁴² fugida de presos per manca de guardians,⁴³ persecució de les minories franceses constituïdes per immigrants i que formaven part del proletariat,⁴⁴ etc.); pèrdua de control en els preus dels aliments bàsics, amb

³⁹ És molt interessant la correspondència creuada entre el municipi i el bisbe de Mallorca. Ens preguntem si la petició del bisbe de Mallorca, que abans havia estat bisbe de la ciutat de València, tenia a veure amb el fet que era oriolà o és que hi havia immigrants mallorquins a la Governació d'Oriola? No ho sabem.

⁴⁰ A la documentació manejada no apareix en cap moment que l'església prengui la iniciativa davant l'epidèmia. Va ronsejar a l'hora de canalitzar les seves rendes per ajudar els empestats. Les seves ajudes són sempre a continuació d'un requeriment urgent per part del municipi. Vegeu, per exemple, la petició que el Consell fa al bisbe el 24 de març (AMO. Contestador, núm. 299, f. 182r), repetit després el 5 de maig (AMO. Contestador, núm. 299, f. 15r). La carta del provincial franciscà de Cartagena al municipi és molt explícita: prega no tinguin en compte la “resistència” (sic) oferta pels religiosos per a la conversió del seu convent en hospital. Recordem les pèssimes condicions dels hospitals d'empestiferats, on els religiosos es negaven a anar-hi.

⁴¹ Sobre l'orfenat, AMO. Contestador, núm. 299, f. 225v. Sobre la nova absència de metges, penalitzada ara amb 500 lliures, f. 220. Es van trametre peticions d'ajuda a Elx, Alacant, Callosa, Múrcia, però de tot arreu van contestar negativament en patir també la pesta.

⁴² AMO. Contestador, núm. 299, f. 310rv; f. 226r.

⁴³ AMO. Contestador, núm. 299, f. 42r (13 de maig).

⁴⁴ AMO. Contestador, núm. 299, f. 198v (14 d'abril).

l'establiment d'una autèntica crisi de subsistència i les seqüeles consegüents: fam i especulació (el blat puja de 78 reals el càfis a 166 reals, preu que es manté des del febrer fins al 15 de juny; el 6 de juny no hi ha pa a la ciutat); i catàstrofe demogràfica (la xifra de morts puja de forma impressionant: 1000 a mitjan abril, més de 2000 el 8-9 de maig, per damunt dels 3000 el 21 del mateix mes, més de 4000 a mitjan juny. Si a això afegim les fugides, donarem ple sentit a la frase que un dels consellers escriu al virrei el 6 de juny: "la ciutat està casi deserta").⁴⁵

Des de la segona quinzena de juny es nota una lleugera millora a la ciutat, que es va recuperant lentament. Recuperació frenada per petits rebrots epidèmics produïts pel retorn de la gent del camp.⁴⁶ Ja en alguns dies de juliol no hi ha morts, i el dia 13 no es trau roba per cremar. Es mantenen encara les mesures de vigilància (prohibició als malalts de sortir de casa, quarantena als procedents de llocs sospitosos, exigència de butlletins de salut). El procés de millora el podem seguir en l'evolució de les xifres de morbiditat de l'hospital establert al convent de Santa Anna.⁴⁷

Taula 1. Xifres de malalts recollits a l'hospital (convent de Santa Anna)

Data del 1648	Nombre de malalts
28 d'abril	350
9 de maig	500
21 de maig	550
8 de juny	650
4 de juliol	170
30 de juliol	80
28 d'agost	cap malalt

El 29 d'agost es va comunicar al Regne la salut de la ciutat i es va fer el pregó públic proclamant la fi de l'epidèmia.⁴⁸

La ciutat va haver de fer front al difícil procés de recuperació, procés que estudiem actualment. Els principals problemes que es van plantejar van ser:

1. La manca de "gent d'ofici" i de mà d'obra (la major part de morts foren homes), que va provocar una alça de preus qualificada de "desmesurada"

⁴⁵ AMO. Contestador, núm. 299, ff. 45r-46r. A la ciutat no hi ha forners, flequers ni gent d'altres oficis. AMO. Contestador (cartes), núm. 299, ff. 379r-380v (8 de juny).

⁴⁶ AMO. Contestador, núm. 299, ff. 234v; 236-237. El 19 de juny, per exemple, es va fer sortir de la Ciutat a famílies que han entrat i que des de l'inici de l'epidèmia han viscut a l'horta (f. 235v).

⁴⁷ AMO. Contestador (cartes), núm. 299, ff. 370r-371v; 372r-373r; 378v-379r; 379r-380v; 389v-390r.

⁴⁸ AMO. Contestador, núm. 299, ff. 253-253v.

per alguns jurats. El problema va ser tan greu que va motivar la intervenció del municipi, que va taxar els preus als mestres d'ofici.⁴⁹

2. La necessitat de superar la tensió produïda, al si d'una societat atemorida, entre la por d'una nova i immediata epidèmia (manteniment del rigor en les mesures aïllacionistes) i l'exigència d'una obertura, imprescindible per a la recuperació i la solució dels greus problemes socials plantejats (manca de diners i d'aliments, fam).

3. La necessitat, també, de fer un balanç demogràfic que servís de base a les mesures de recuperació (exempcions tributàries, etc.). A això es deu l'ordre d'empadronament (habitants, morts) donada pel municipi el 16 d'octubre.⁵⁰

4. La necessitat, finalment, d'aconseguir un ràpid restabliment i normalització dels centres sanitaris; procés centrat sobretot en la posada en marxa de l'Hospital General del Corpus Christi, tancat en plena epidèmia per mort de tot el personal d'infermeria, format per germans de Sant Joan de Déu.⁵¹

5. El problema de la validesa dels acords municipals presos sense el quòrum per mort o absència dels consellers i jurats. Encara el 31 d'octubre,⁵² dels 40 consellers que formaven el Consell només se'n pogueren reunir 21.

1. La crisi demogràfica i de subsistències

A continuació volem aprofundir en l'estudi de la crisi demogràfica i de subsistències subsegüent a l'epidèmia de pesta d'Oriola del 1648. Com recorda Nadal,

l'antic règim econòmic vinculava, en alt grau, el desenvolupament de la població a les fluctuacions de les collites. La dieta es basava en els cereals panificables, mentre que l'extremada deficiència dels transports reduïa la major part dels territoris als recursos exclusius. Així, en els anys crítics, la manca de gra alçava el preu de l'aliment a unes cotes tan elevades, que significaven la seva privació per a la massa dels consumidors. Aleshores, per poc que la situació es prolongués, es deslligava el cercle infernal: carestia, dèficit alimentari, gana i epidèmia es conjugaven per produir una mortalitat de dimensions extraordinàries. (Nadal 1966, p. 42)

El mecanisme ja va ser descrit perfectament al segle XVIII.

⁴⁹ AMO, Contestador, núm. 299, ff. f. 69rv (12 de setembre). A més de les notícies esmentades, el 10 d'octubre es comunica que no hi ha viu cap mestre de fer carros, cotxes i galeres (AMO, Contestador, núm. 299, f. 261rv).

⁵⁰ AMO, Contestador, núm. 299, f. 82r.

⁵¹ AMO, Contestador, núm. 299, f. 230v (16 maig); en aquest sentit, el 30 de maig escriu al general de l'orde de Sant Joan de Déu (f. 43v).

⁵² AMO, Contestador (cartes), núm. 299, ff. 396v-397r.

Creiem que és interessant verificar aquest mecanisme en la crisi d'Oriola del 1648, i en general a tot el Regne. En la pesta del 1557, el rector de Sant Andreu de València no dubta a afirmar que “la causa de on vingueren estes mors fon de una grandíssima fam que el any 1556 avans era passada, que durà huit mesos, que anaba lo forment a huit lliures lo cafís”. A continuació afegeix: “y casi lo més de la gent que moria eren pobres”.⁵³ Gavaldà, en la seva memòria sobre la pesta dels anys 1647-1648 a la ciutat de València, descriu una situació semblant:

L'any 1647 va ser poc favorable a aquesta ciutat de València, per la necessitat i la pobresa que es varen conèixer. Hi hagueren poques collites i faltà la mar amb els seus acostumats socors de blat. Varen créixer les despeses per la guerra de Catalunya... Per tot això vàrem veure en aquest any una necessitat general i tanta pobresa en València, que em consta a mi que molta gent passava amb pa i raïm tan solament. (Escartí 2020, p. 109)

L'informe dels metges assenyala la sequera extrema de l'any 1647 (Villena *et al.* 1648).

Durant l'epidèmia d'Oriola, els límits de la qual podem fixar entre el 15 de febrer i el 15 de juliol del 1648, van morir a la ciutat més de 5000 persones. La pèrdua dels llibres parroquials d'enterraments ens impedeix de representar l'evolució de la sobremortalitat. Això no obstant, podem seguir-la a través de les cartes i els informes emesos pel municipi a diverses autoritats (rei, virrei, bisbe de Mallorca, etc.). La primera notícia data del 21 d'abril.⁵⁴

Taula 2. Evolució de la mortalitat a Oriola, abril-agost 1648

Cronologia de l'any 1648	Mortalitat
Fins el 21 d'abril	Més de 1000 morts
Fins el 23 d'abril	Més de 1300 morts
Fins el 9 de maig	Més de 2000 morts
Fins el 21 de maig	Més de 3000 morts
Fins el 25 de juny	Més de 4000 morts
Fins el 7 d'agost	Més de 5000 morts

La xifra de 5000 morts es repeteix a partir de llavors. Així, en l'informe enviat al rei en què sol·licitava mesures extraordinàries d'ajuda, el Consell deia que havien mort 5000 persones, un nombre important respecte del total de la població.⁵⁵

⁵³ Arxiu Parroquial. Llibre de Baptismes, 1550-1564. Document transcrit i publicat per Rábena (1907).

⁵⁴ AMO. Contestador (cartes), núm. 299, f. 368rv; 372r-373v; 378v-379r; 387r-388r; 393v-395r.

⁵⁵ AMO. Contestador (cartes), núm. 299, ff. 393v-395r.

Què representava aquesta xifra respecte de la població d'Oriola? No tenim notícies directes de la població de la ciutat. Ara bé, basant-nos en el padró de veïns fet a fi de recaptar l'impost de *sal i mur*, podem fixar la població d'Oriola a mitjan del segle *xvi* entre 9200 i 10200 habitants.⁵⁶ L'epidèmia va significar, doncs, la pèrdua del 50% de la població dins d'un termini de cinc mesos. La xifra és impressionant, i més si se la compara amb la sobremortalitat de la mateixa epidèmia a la capital del Regne i amb les xifres oficials per a la seua totalitat.

Taula 3. Impacte de mortalitat de l'epidèmia de pesta del 1648

Àmbit geogràfic	Dates	Mortalitat	Població	Percentatge
València ciutat	1-10-1647 a 31-5-1648	c. 16 789	c. 50 000	34%
Oriola ciutat	15-2-1648 a 15-7-1648	c. 5000	c. 10 000	50%
Regne de València	1647-1648	c. 50 000	c. 330 000	15%

Nota: les xifres corresponents a València ciutat i al Regne són les proporcionades per Galvada.

Creiem que dins aquest context és interessant comparar les xifres de la sobremortalitat produïda a València (ciutat) i a Oriola (ciutat) per la pesta del anys 1647-1648, amb la despoblació a conseqüència de l'expulsió dels moriscos. Segons els estudis de Lapeyre i Reglà (Reglà 1968; recull també les xifres de Lapeyre), l'expulsió va significar per al Regne de València la pèrdua de 117464 a 170000 persones, cosa que va representar la desaparició gairebé fulminant del 22 al 30% de la població l'any 1609. Ara bé, es tractava d'una població camperola, no urbana. D'altra banda, a la Governació d'Oriola no hi havia moriscos, com tampoc a la capital del Regne. La catàstrofe de la pesta dels anys 1647-1648 es va centrar, doncs, en els focus de població no afectats per l'expulsió i més densament poblats. En vuit mesos va desaparèixer més del 34% de la població de la ciutat de València i en cinc mesos, més del 50% de la d'Oriola. D'acord amb les xifres de què disposem avui, la mortalitat urbana referida només a València i Oriola va significar al voltant del 50% de la mortalitat total de l'epidèmia.⁵⁷

La correlació entre la sobremortalitat provocada per l'epidèmia i el preu del gra la podem observar en la taula i gràfica adjuntes, on hem marcat l'evolució del preu del blat entre els mesos d'agost del 1647 i novembre del 1648.

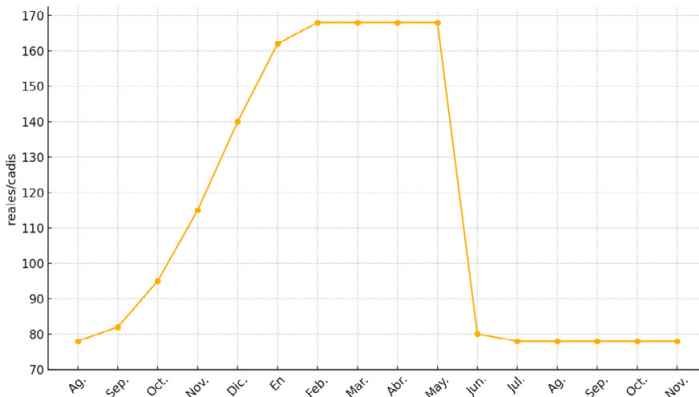
⁵⁶ Tan sols hem pogut utilitzar el padró de 1583, 1584 i 1587. Les xifres oscil·len entre 2081 i 2057 cases. Hem utilitzat la darrera xifra (1587) i segons s'adopti el coeficient 4,5 o 5 tindríem un nombre de 9256 a 10285 habitants (AMO. Sal i mur, 1565-1588, núm. 814, s. f.)

⁵⁷ Dins d'aquest context, creiem que és possible parlar de l'epidèmia de pesta de 1647-48 al Regne de València com a factor d'anivellament demogràfic entre les zones camperoles i les urbanes, és a dir, entre les que van patir l'expulsió dels moriscos, com a sagnia de persones físiques, i les que van patir les conseqüències indirectes però no la pèrdua de persones.

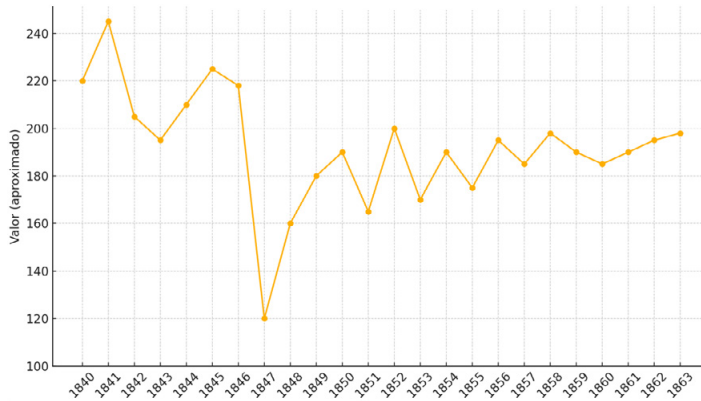
Taula 4. Relació entre el preu del blat i evolució de la pesta a Oriola, 1647-1648

Anys	Mesos	Preu de venda del blat en rals/cadis	Cronologia de la pesta
1647	Agost	78	
	Setembre	84	
	Octubre	102	A València ciutat
	Novembre	114	Primeres mesures preventives
	Desembre	126	
1648	Gener (1-15)	126	A Benferri, la Granja i Cox
	Gener (16-31)	156	
	Febrer	166	A Oriola ciutat
	Març	166	
	Abril	166	
	Maig	166	
	Juny (1-15)	166	
	Juliol (20-30)	78	
	Agost	78	Fi de la pesta a Oriola ciutat
	Setembre	78	
	Octubre	78	
	Novembre	78	

Font: AMO. Comptes del pòsit de blat, XIC, C, 1.146.

Gràfica 1. Evolució del preu de venda del blat, Oriola, de l'agost del 1647 al novembre del 1648

Gràfica 2. Nombre de naixements (baptismes). Parròquia del Salvador, Oriola (1640-1663)

Taula 5. Baptismes a Oriola, parròquia del Salvador, 1640-1663

Anys	Baptismes	Anys	Baptismes
1640	198	1652	187
1641	241	1653	164
1642	195	1654	162
1643	193	1655	206
1644	204	1656	173
1645	212	1657	173
1646	224	1658	190
1647	215	1659	167
1648	123	1660	196
1649	164	1661	194
1650	167	1662	190
1651	192	1663	191

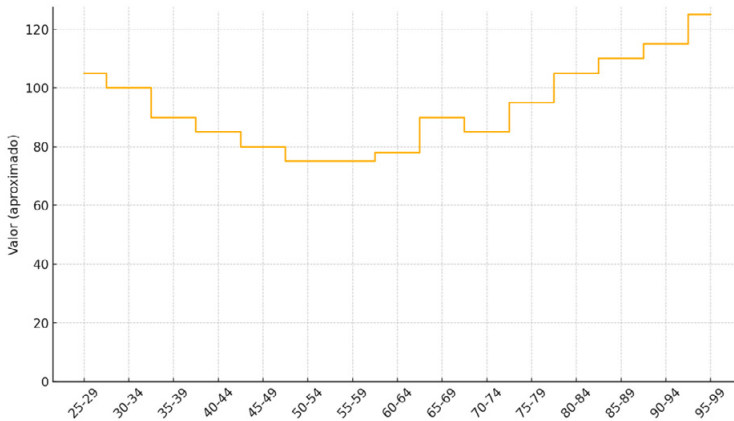
Font: Arxiu parroquial del Salvador, *Llibre de baptismes*, núm. 6 i 7.

La correlació que assenyalàvem adés entre la mortalitat i el preu del blat la podem estendre als naixements, en el qual cas és de signe contrari. Com a contramesura, ja que no tenim possibilitat de mesuraments més directes, dels estralls que la pesta del 1648 va fer a Oriola i del terrible impacte que va tenir en la seva evolució demogràfica, creiem que és expressiva la corba de naixements de la parròquia més populosa d'Oriola.

Taula 6. Evolució de la natalitat a Oriola. Parròquia del Salvador, 1625-1700. Mitjanes quinquennals, Base 100 en 1625-29

Quinquennis	Mitjanes
1625-1629	100
1630-1634	92
1635-1639	81
1640-1644	80
1645-1649	72
1650-1654	67
1655-1659	70
1660-1664	71
1665-1669	82
1670-1674	71
1675-1679	80
1680-1684	90
1685-1689	100
1690-1694	98
1695-1699	109

Font: Arxiu parroquial del Salvador, *Llibre de baptismes*, núm 5, 6, 7 i 8.

Gràfica 3. Evolució dels naixements a la parròquia del Salvador d'Oriola, 1625-1700). Mitjanes quinquennals. Base 100 el 1625-1629

Veiem que el sotrac més profund de la corba –molt típica del desenvolupament demogràfic del segle XVII a Espanya– es correspon precisament amb els efectes de la pesta del 1648.

2. Mesures sanitàries de caràcter col·lectiu adoptades

Ja hem vist com el municipi, davant les primeres notícies de pesta procedents de València, posà en marxa immediatament el mecanisme previst per a aquests

casos: la vigilància sobre persones i mercaderies i el compliment de quarantena. En una paraula, l'aïllament.

Les mesures que conduïen a l'aïllament del mal (robes, malalts o sospitosos) de la resta de la població sana són també les emprades quan la pesta penetra a la ciutat. En el període de transició entre l'aparició dels primers sospitosos i la declaració oberta de l'epidèmia, la societat es preocupa d'establir aquestes mesures aïllacionistes respecte del malalt o sospitós, que es converteix, pel sol fet de ser-ho, en un autèntic marginat social. En aquest període, les mesures són discriminatòries. Als pobres se'ls reclou en una casa o infermeria habilitada a aquest efecte, mentre que es munten piquets de vigilància davant dels habitatges de sospitosos de la classe acomodada. Naturalment, aquesta discriminació té com a base no sols l'ordenament social de l'època, sinó també el fet que la malaltia s'estén amb més rapidesa entre la massa popular. D'altra banda, els acomodats i els nobles s'afanyen a fugir dels focus epidèmics. L'Hospital del Corpus Christi (Hospital General), situat dins dels murs de la ciutat, aviat s'omple i es converteix alhora en un dels focus més perillosos.

La declaració d'epidèmia comporta immediatament l'adopció de mesures d'urgència, que se sumen a l'augment del rigor de les ja clàssiques. Les mesures d'urgència es limiten, especialment, a la creació d'una xarxa d'infermeries, situades fora de la ciutat, capaces d'absorbir el contingent de malalts (la majoria, pobres) i al servei del procés de marginació social que pateix l'empestat per part de la seva societat. En efecte, el 27 de febrer el municipi d'Oriola va acordar dedicar una casa als malalts pobres, a la qual va adscriure un o dos religiosos i atencions mèdiques (metges, cirurgians, medicines i personal auxiliar). Tot això per compte de la ciutat. Aquesta infermeria va rebre a Oriola el nom de Casa del Capítol.⁵⁸

L'augment de la morbiditat, la manca de previsió del municipi, que va instal·lar la Casa del Capítol a l'interior de la ciutat, i les intolerables condicions de l'edifici van fer que es passessin als malalts pobres, el 4 de març, a una sèrie de barraques (barraques d'Antoni Pascual), ara ja als afores, ja que "el puesto donde oy están no es capás, según el número de enfermos y ruín edificio".⁵⁹ Tampoc aquesta instal·lació provisional va ser suficient, per la qual cosa el 28 del mateix mes es va resoldre habilitar la casa i les barraques del marquès de Rafal per a hospital:

Prevehexen que-s prenga el dit ort [el del marquès de Rafal], casa y barraca, y que a despesa de la present ciutat se adobe lo que convinga adobar per a que estiga competent y desent per a què curen dits malalts [los malalts pobres del contagi]... y que en dita casa es posen los llits que sien necessaris y convinguen ab tots sos menesters, comprant llins per a llansols, matalafs y lo demás que convinga, y que als malalts assistixca un mege y un cirurgià y la gent que per a servir.⁶⁰

⁵⁸ AMO. Contestador, núm. 299, f. 177r.

⁵⁹ AMO. Contestador, núm. 299, f. 179v.

⁶⁰ AMO. Contestador, núm. 299, ff. 184r-185r.

Malgrat aquestes disposicions, les condicions d'aquestes infermeries van provocar desitjar les instal·lacions de la Casa del Capítol. Les descripcions més horroroses i estremidores de la pesta d'Oriola corresponen a les d'aquests hospitals d'empestats. L'informe del subsíndic Alonso Rodríguez és taxatiu: "el habitar en dites barraques e hospitals basta a matar".⁶¹ Fou tant l'horror, que els metges, els cirurgians i els frares es negaren a donar assistència.

Els malalts, sufocats pel calor, sense llits suficients, "dormen molts al ras, rebent damunt les inclemències del sel y aygues que plou".⁶²

E dix [Jacinto Martínez] que, per la experiència que té en la facultat de medesina y notícia del puesto de Sent Francés [convent de Santa Anna] y capacitat de aquell, té al dit convent per molt útil y necessari per a portar als malalts de la enfermetat de contagi a aquell, per gosar de bons ayres y estar apartat de la ciutat y tenir tots los requisits necessaris per a la curació dels malalts y per a estar ab comoditat los metges, sirurgians y demás servents, y per a poder administrar los sacraments, y los difunts seran soterrats ab facilitat sens escàndalo. Y té per cert que es trobaran molts a servir, y, de dexar-o de fer, té per certa la ruïna y perdició de esta ciutat; y que no li pareix aja altre més bon puesto que lo dit convent.⁶³

La inhibició de l'església d'Oriola va fer que el municipi prengués la iniciativa. En efecte, el 17 d'abril es va acordar la confiscació del convent de franciscans per convertir-lo en hospital,

Per a què los malalts de la present ciutat y dels dits hospitals [barraques d'Antoni Pascual i hort del marquès de Rafal] estiguen millors ab més comoditat, e per a què sesse dit mal de contagi..., per a què càpien tots los malalts que y a en dita ciutat y en dits hospitals perquè, de no fer-o, no hi haurà malat que cobre salut ni qui serveixca que no cayga malat, y axí és ver.⁶⁴

L'endemà es va fer l'operació.

Tinguem en compte que la situació era, des del punt de vista de la capacitat i les condicions dels hospitals i les infermeries, insostenible. L'Hospital General del Corpus Christi estava no sols desbordat, sinó en una situació caòtica. En efecte, entre el començament de l'epidèmia i la primera quinzena de maig van morir tots els religiosos de Sant Joan de Déu, sense que se'ls substituís malgrat les contínues sol·licituds⁶⁵. L'hospital s'hagué de tancar. El convent confiscat de Santa Anna esdevingué l'hospital. L'augment de morbiditat en aquest hospital a la darrera de maig i l'inici de juny (passa de 500 a 650 malalts) s'explica en part pel trasllat d'empestats des de l'Hospital del Corpus Christi. No obstant això, la

⁶¹ AMO. Contestado, núm. 299, ff. 201r-204r (17 d'abril).

⁶² AMO. Contestado, núm. 299, f. 220r.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ AMO. Contestado, núm. 299, ff. 201 i ss.

⁶⁵ AMO. Contestado, núm. 299, f. 43v (30 de maig) i f. 67v (8 de setembre).

situació catastròfica de la ciutat obliga a restaurar i condicionar mínimament les barraques d'Antoni Pascual i les del marquès de Rafal, que van continuar funcionant fins a la fi de l'epidèmia.

Taula 7. Hospitals, infermeries, casa per a convalescents i orfenats durant l'epidèmia de pesta a Oriola, 1648

Institució assistencial	Dates d'assistència
Hospital del Corpus Christi	Del gener al 15 de maig
Casa del Capítol	Del 17 de febrer al 4 de març
Barraques d'Antoni Pascual	Del 4 de març al 9 de setembre
Casa i barraques del Marquès de Rafal	Del 28 de març al 9 de setembre
Convent de Santa Anna	Del 18 d'abril al 9 de setembre
Cases per a convalescents (sense nombre concret)	Del 8 d'abril fins a una data desconeguda
Orfenat	Del 29 d'abril fins a una data desconeguda

Actualment estudiem aspectes més concrets de la sociologia de l'assistència: règim intern de les infermeries, tipus d'assistència mèdica, condició social dels malalts al llarg de l'epidèmia, els mitjans de subsistència, etcètera.

Aquestes mesures assistencials es van complementar amb la creació de cases per a convalescents, una baula intermèdia que marca el procés de reintegració de l'empestat a la societat. Aquestes cases van ser creades a Oriola el 8 d'abril, i la seva justificació mèdica es fonamenta en el concepte de *quarantena*.

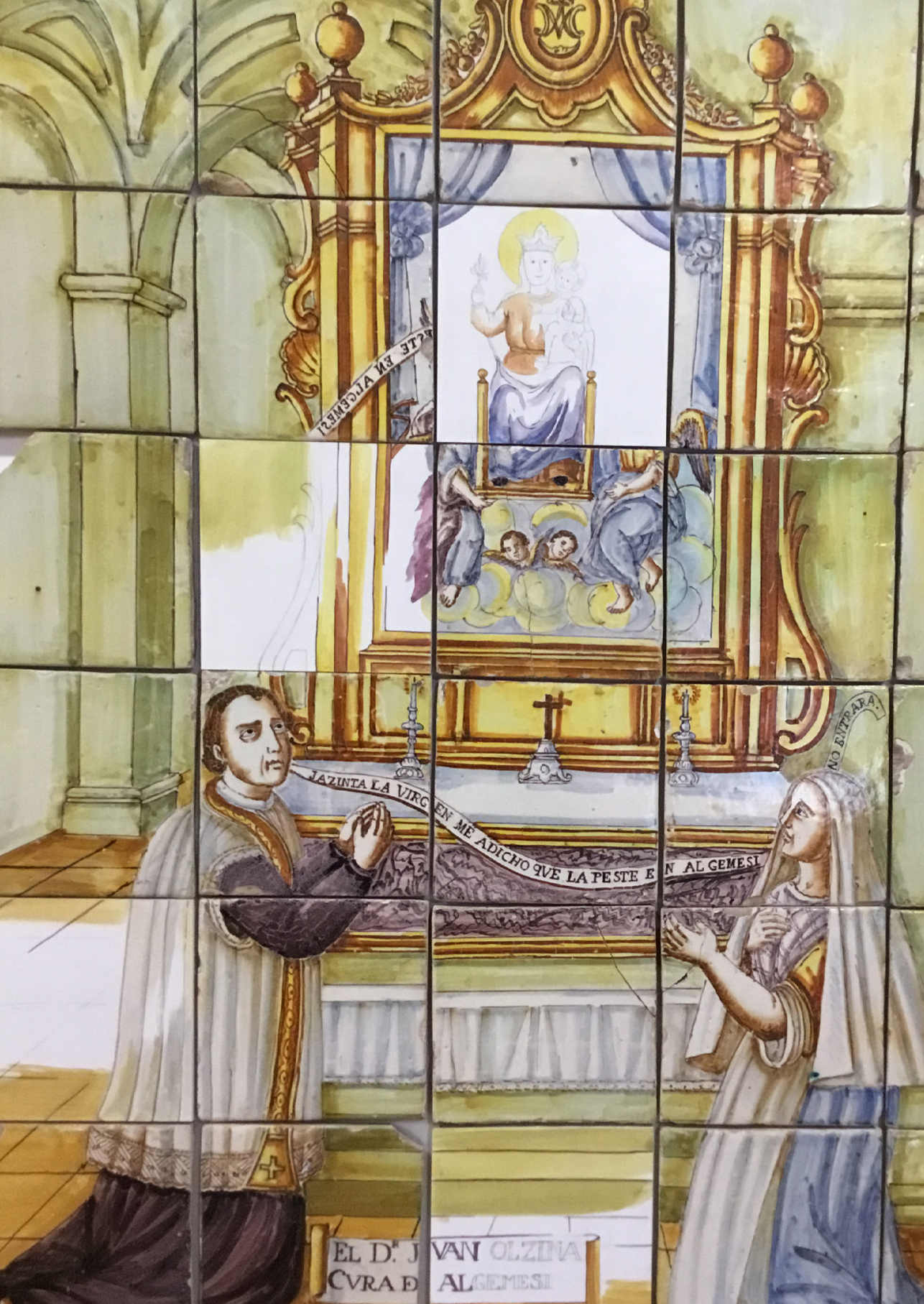
Com hem dit al principi, aquestes mesures assistencials van anar acompanyades d'un augment en el rigor de les profilàctiques: enterraments massius en llocs apartats (extramurs), en rases de catorze pams de fondària i sis d'amplària, a les quals es llançava calç; establiment d'un forn crematori allunyat de la ciutat una llegua, on es duïen i es cremaven des de mercaderies sospitoses fins als vestits, matalassos, llençols i efectes dels empestats, posant especial cura a cremar la llana; organització de la recollida de cadàvers en carros habilitats a aquest efecte; dessecació de zones pantanoses; clausura, segellament i senyalització dels habitatges deixats pels malalts o difunts; manteniment del subministrament de neu com a remei terapèutic; cura en la purificació mitjançant focs, romaní, vinagre, etc.⁶⁶

Bibliografia

- ACKERKNECHT, Erwin H. 1965. *History and Geography of the Most Important Diseases*. New York-Hufner Pub. Co.
- BENNASSAR, Bartolomé. 1969. *Recherches sur les Grandes Epidémies dans le Nord de l'Espagne à la fin du XVIe siècle, Problèmes de documentation et de méthode*. S.E.V.P.E.N.

⁶⁶ AMO. Contestador, núm. 299, ff. 192r-193v (7 d'abril).

- DOMÍNGUEZ ORTIZ, Antonio. 1964. *La sociedad española en el siglo XVII*. CSIC.
- ESCOLANO, Gaspar. 1880. *Décadas de la Historia de la insigne y coronada ciudad y reino de Valencia*. 3 vols. Imprenta de Carlos Verdejo. Disponible a: <https://bivaldi.gva.es/es/consulta/registro.cmd?id=60>
- GAVALDÁ, Francisco. 1804. *Memoria de los sucesos particulares de Valencia su Reyno en los años de 1647 y 1648, tiempo de peste*. J. Estévan. Ed. 2. Disponible a: <https://archive.org/details/b22027518/page/n3/mode/2up>. Hi ha estudi i traducció al català en ESCARTÍ, Vicent Josep, 2020. *La pesta de València (1647-1648)*. La Memòria de Francesc Gavalda i la Carta de Pau d'Alacant. Alfons el Magnànim.
- GRANJEL, Luis S. 1964. Las epidemias de peste en España durante el siglo XVII. *Cuadernos de Historia de la Medicina Española*, 3, 19-40.
- HERNÁNDEZ MOREJÓN, Antonio. 1843. *Historia bibliográfica de la Medicina española*. 7 vols; vol. 4, Impr. de la viuda de Jordan e hijos. Disponible a: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Historia_bibliogr%C3%A1fica_de_la_medicina_espa%C3%B1ola_\(IA_b29329735_0004\).pdf](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Historia_bibliogr%C3%A1fica_de_la_medicina_espa%C3%B1ola_(IA_b29329735_0004).pdf)
- HAESER, Heinrich. 1882. *Lehrbuch der Geschichte der Medicin und der epidemischen Krankheiten*. III. *Geschichte der epidemischen Krankheiten*. Dufft. Ed. 3. Disponible a: <https://archive.org/details/lehrbuchdergesc06haesgoog>
- HIRSCH, August. 1883: *Handbook of Geographical and Historical Pathology*. 1. *Acute Infective Diseases*. Trad. ingl. por Ch. Creighton. The new Sydenham Society. Disponible a: <https://archive.org/details/handbookofgeogra01unse/page/n5/mode/2up>
- MAY, Jacques M. 1958. *The Ecology of Human Diseases*. MD Publications. Disponible a: <https://archive.org/details/ecologyofhumandi0000mayj>
- NADAL, Jordi. 1966. *La población española. Siglos XVI a XX*. Ariel. ISBN: 9788434407060.
- RÁBENA, Frutos. 1907. *Revista Valenciana de Ciencias Médicas*, 9, 268.
- REGLÁ, Joan, (1968). L'expulsió dels moriscos i les seues conseqüències en l'economia valenciana. En: *Aproximació a la història del País Valencià*. L'Estel, pp. 73-112. ISBN: 978-84-7502-115-7.
- STICKER, Georg. 1908-1910. *Abhandlungen aus der Seuchengeschichte und Seuchenlehre*. Vol. 1-2: *Die Pest*. A. Töpelmann. Disponible a: <https://archive.org/details/abhandlungenausd01stic>
- VILLENAYVILLA, Melchor de; MIGUEL GIL, Vicente; PRUÑONOSA, Diego. 1648. *Relación y discurso de la esencia, preservación y curación de las enfermedades pestilentes que hubo en la muy noble y leal ciudad Valencia el año de 1647*. València. Disponible a: <https://www.cervantesvirtual.com/obra/relacion-y-discurso-de-la-essencia-preservacion-y-curacion-de-las-enfermedades-pestilentes-que-huuo-en-la-muy-noble-y-leal-ciudad-de-valencia-el-ano-passado-de-1648/>
- VILLALBA, Joaquín de. 1803. *Epidemiología española*, Imprenta de D. Fermín Villalpando. 2 vols. Disponible a: <https://www.rae.es/archivo-digital/epidemiologia-espanola-o-historia-cronologica-de-las-pestes-contagios-epidemias-y>

LA VIRGEN EN ME ADICHO

LA VIRGEN EN ME ADICHO QUE LA PESTE EN AL GEMESI

NO ENTRARA

EL D.º JUAN OLZINA
CVRA DE AL GEMESI

L'epidèmia de 1647-1648 en l'entorn rural de la comarca valenciana de la Ribera del Xúquer: el cas d'Alzira

 Carmel Ferragud

*Institut Interuniversitari López Piñero
Universitat de València.*

1. Introducció

A inicis del mes d'octubre de 1647, les autoritats d'Alzira van donar l'alarma sobre la presència de la pesta a València, i en deixaren constància escrita en les actes que recollien les decisions del Consell municipal. Alzira era el principal nucli demogràfic i econòmic de la Ribera del Xúquer des de la conquesta de Jaume I i la colonització consegüent,

- ◀ Retaule ceràmic de l'anomenat “miracle de la pesta” atribuït a la Mare de Déu de la Salut d'Algemesí, que amb la intercessió d'un capellà va evitar l'entrada de l'epidèmia de 1647-1648 a la susdita vila. Mestre de Noguera, 1775-1785. Fotografia d'Enric Olivares. (Museu Valencià de la Festa, Algemesí).

amb uns termes que constituïen una contribució fiscal important (Peris Albentosa 2001; Alba Pagán i Lairón Pla 2020). La seua ubicació clau com a lloc estratègic de pas cap a la capital, amb els únics ponts que permetien travessar el Xúquer, li confegien un valor ben especial (Martínez Pérez i Martínez Ruiz 1994). Cal advertir que des del darrer quart del segle *xvi* havia perdut el seu domini polític sobre diversos llocs que, engrandits i enriquits, havien aconseguit comprar al rei la seua segregació. Era el cas d'Algemesí (1575), Carcaixent (1576) i Guadassuar (1581). Tanmateix, Alzira continuava sent l'únic nucli d'aquella comarca que podia considerar-se estrictament com urbà.

L'epidèmia desencadenada els anys centrals del segle *xvii* en terres hispàniques ha sigut objecte d'un gran interès per part de la historiografia. Això es pot veure en l'exhaustiva bibliografia que, per exemple, recull Alfaro Pérez (2020). Es tracta, sens dubte, de la major catàstrofe epidèmica des dels inicis del segle *xvi*, i la de major envergadura del sis-cents. Per a València, on va començar l'any 1647, i el seu Regne ha quedat reflectida en un gran nombre de fonts documentals i, molt en particular, cronístiques, que han interessat els historiadors de la medicina des de fa dècades, i més recentment, també els filòlegs (Arquiola *et al.* 1976; López Piñero 1989; Escartí 2021). I, tanmateix, encara queda un important volum documental per explorar, per a la capital i per al Regne. En particular, no hi ha treballs que se n'hagen ocupat des de l'àmbit rural, allunyat de nuclis rellevants com Oriola o València, que han rebut atenció, per bé que ja fa dècades.¹

En aquest treball pretenem endinsar-nos, precisament, en l'estudi de l'epidèmia a Alzira, un municipi amb un component agrícola i rural important. Cal dir que el 1647 no sembla que fora un any especialment problemàtic per a aquesta vila, malgrat la prevenció inicial, i a penes tenim referències a l'impacte en la documentació.² El moment crític arribà durant la primavera i l'estiu del 1648, quan les decisions polítiques per tal de prevenir la difusió del contagi i tractar els malalts foren abundants. El mes de setembre marca el final del malson. Les repercussions foren, en general, ben notables. Tot i que encara uns anys després de la fi d'aquest episodi hi hagué temor per la presència de nous brots, no tenim notícia que afectaren la comarca de la Ribera. Pel que fa a l'impacte en la vida quotidiana, i en particular, en la política i l'economia locals, l'estudiem a partir de fonts municipals publicades, però no estudiades convenientment (Martínez Pérez i Martínez Ruiz 2014),³ i d'altres d'inèdites. També pretenem fer una incursió en l'impacte demogràfic posant-lo en relació amb la resta de la comarca, tot fent servir els registres parroquials amb aquest fi.

¹ Per a una contextualització general d'aquesta epidèmia vegeu el treball de Gennaro Varriale en aquest volum.

² L'any va acabar amb una situació sanitàriament estable. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA). Consejo de Aragón, 596/2, f. 90r (12 de desembre de 1647).

³ He fet servir aquest treball regularitzant l'ortografia, d'acord amb les normes habituals de transcripció en llengua catalana.

Seguint la línia que alguns estudis sobre epidèmies en el context de Castella han marcat els darrers anys, més enllà del dramatisme de la catàstrofe, òbviament, cal entendre el cicle epidèmic dins una dinàmica llarga, d'una experiència acumulada durant el temps (Bowers 2013, pp. 1-2; MacKay 2019, p. 11). Els homes i dones que visqueren la pesta de mitjan segle XVII maldaren per continuar duent una vida amb certa normalitat, lluitaren per sobreviure entre el temor al contagi i les imposicions de les necessitats quotidianes. Fet i fet, governants i ciutadans estigueren sotmesos a processos de negociació constants, entre el desig de controlar dels primers i el de poder continuar fent amb normalitat dels segons, dins d'un enteniment extremadament complex i variable del que significava viure immersos en una epidèmia.

2. La gestió municipal en temps epidèmic

Per tal de poder actuar davant la possible arribada de la pesta, els municipis necessitaven informació fiable; és cert que la correspondència fluïa de manera notable, i que les persones que es movien amunt i avall podien donar notícies. La primera alerta del perill la va donar el 10 d'octubre de 1647 el jurat primer, Pere Tamarit, que era precisament doctor en medicina, i que l'any anterior havia estat justícia.⁴ L'edil va parlar sobre “lo accident contagiós que al present y de alguns messos a esta part” estava patint la capital i els seus voltants, i que també es notava a Xàtiva i altres viles veïnes. No va utilitzar la paraula temuda, però advertia que “fogint del dit accident y mal de contagi... en la present vila y a moltes persones de dita ciutat que dies ha se n'han vengut a viure enllà y que de cada dia venen diverses persones ab sa família” (Martínez Pérez i Martínez Ruiz 2014, p. 18). Així, fa l'efecte que Tamarit disposava d'informació, potser arribada a través d'altres col·legues metges, d'alguna missiva rebuda, però, sobretot, per l'afluència continuada dels que fugien de la capital i que bé podien explicar de primera mà el que s'hi estava esdevenint.⁵ Això darrer sempre seria més fiable. Crida l'atenció la desconfiança envers la informació que arribava, i molt en particular des del Cap i Casal. Era una constant des de temps medievals (Agresta 2024). Alzira, seguint el que ocorria arreu, no es refiava, i preferia enviar els seus homes de confiança per tal de garantir-se una informació presa de primera mà. Així, al maig del 1648 els jurats ordenaren al notari i escrivà del Consell Vicent Xulvi –que com veurem tingué un gran protagonisme aquells dies infausts– desplaçar-se una vegada a València “per a informar-se dels doctors de dita ciutat de la calitat de les enfermetats de aquella” i dues vegades a Xàtiva, amb un criat, “per a veure y informar-me del modo que

⁴ No era la primera vegada que un metge exercia funcions edilícies a Alzira; a inicis del XVI, Joan Aznar, actuant com a jurat primer –assolí el càrrec de justícia amb posterioritat– hagué de fer front a la gran epidèmia de 1508 (Ferragud 2021, pp. 163-164).

⁵ Sabem que hi hagueren ciutats que enviaren metges a València per a esbrinar si hi havia pesta a la capital, especialment des de Xàtiva i Alzira. ACA. Consejo de Aragón, 596/2, f. 57r (25 de setembre de 1647).

dita ciutat es portava en respecte de la guarda del mal de València”, tasques per les quals va cobrar 8 lliures (Martínez Pérez i Martínez Ruiz 2014, p. 37). Alzira seguia, doncs, la manera de fer de les grans capitals d’arreu, interrogant els metges i altre personal que podien donar més detalls, però també observant de prop l’actitud de les ciutats de referència, i com es comportaven de cara a la capital regnícola (Bowers 2013, pp. 72-76). Però també Alzira rebia atenció dels pobles veïns. El 13 de juny de 1648, el Consell municipal d’Algemesí escrivia a la vila per “si havien menester alguna cosa per les enfermetats [que] tenen del contagi”.⁶

Quan hi hagué la certesa que la pesta rondava la vila, aleshores calgué reunir-se les autoritats i començar a actuar. Al principi s’imposaren la cautela i la prudència, i a poc a poc s’anaren implementant les mesures necessàries per a fer front al possible contagi. Com en tots els afers públics que afectaven el municipi, les autoritats vilatanes, el justícia i els jurats, es reunien periòdicament amb el Consell per anar gestionant la situació en funció de les informacions rebudes. Les tasques més importants a les quals s’enfrontaren foren: garantir el tancament de la vila a qualsevol individu que poguera arribar des d’una part sospitosa d’estar infectada, amb obres de clausura d’accessos de tot tipus i amb vigilància permanent, i imposició de penes pecuniàries als transgressors; organitzar els espais per a les quarantenes i els hospitals per als infectats; salvaguardar l’abastiment frumentari i mirar d’assolir cabals per a poder fer front a un munt de despeses que no eren habituals.

2.1. Gestors

Certament, les mesures esmentades, sobre les quals tornarem més avant, s’anaven prenent en reunions col·legiades. Tanmateix, com solia esdevenir amb catàstrofes de la magnitud d’una epidèmia pestífera, les tasques extraordinàries obligaren les autoritats a deixar en mans d’un gestor de confiança la labor de conduir els afers que hi tenien relació directa. Així s’havia esdevingut, per exemple, a València, amb el justícia de la ciutat, durant la mateixa epidèmia (Escartí 2020, p. 135). En el cas d’Alzira, la persona en qüestió fou Vicent Xulvi, un notari membre d’una il·lustre família local del sis-cents. Xulvi portava a l’esquena un llarg *cursus honorum* al servei de la cosa pública, en el qual ocupà gairebé tots els càrrecs de rellevància.⁷ L’any 1647, Xulvi, que ja estava entre els elegibles per a jurat segon, fou insaculat per al càrrec de mostassaf. La raó que va empènyer els consellers a considerar-lo com a candidat fou “que lo infrascrit Vicent Chulbi, notari escrivà de la sala y Consell de dita vila, ha molts anys que servix a dita vila en diferents

⁶ Arxius Municipal d’Algemesí (AMAlg). Manual de Consells, H-48/2, f. 188r.

⁷ En l’actualitat hi ha a Alzira un carrer Chulvi, dedicat a aquest personatge, que almenys ja existia en 1773 (Lairón i Pastor 2019, p. 283). El cognom es troba escrit de diverses maneres, però nosaltres l’hem normalitzat amb la forma valenciana corresponent a l’actualitat.

càrrecs y oficis”.⁸ Efectivament, durant molts anys va estar escrivà del Consell, i havia ocupat els llocs de síndic i racional, però ben en particular els anys 1640, 1641, 1644 i 1645 havia estat jurat, anys que manifestaven els edils “que són estats anys de excessius quefers y treballs”. Fet i fet, Xulvi, un veterà de la gestió malgrat que no devia tenir una edat avançada, ja que encara en 1667 romandria al servei del Consell com a escrivà, era l'opció ideal.

Durant 1647, Xulvi ja va fer algunes anotacions sobre la por del contagi i les mesures preses; fins i tot, en algun moment va cessar en la seua activitat temporalment per una indisposició, que no sabem si estigué relacionada amb la pesta (Martínez Pérez i Martínez Ruiz 2014. p. 26). Seria a partir de la primavera del 1648 que la seua activitat es multiplicaria, concretament arran d'un afer relacionat amb una instrucció del virrei Duarte Fernández Álvarez de Toledo, comte d'Oropesa, arribada el 6 de maig a Alzira. Es tractava d'una carta amb un plec adjunt tancat adreçat a les autoritats locals. Immediatament es reuniren en casa d'un dels jurats, el doctor Tamarit –que es trobava indisposat– el justícia Diego Pujalt, i altres dos jurats, Nicolau Gomis i Agustí Macià. Llegiren la carta, que duia data de 2 de maig de 1648, on s'ordenava que el plec s'havia d'obrir a porta tancada, amb la presència només dels jurats, el justícia i l'escrivà. Aquell mateix dia, “tancant la porta de dita casa”, i sense cap més presència que la dels indicats, es va obrir el plec. Encara dins la carta del virrei apareixia un altre plec. La nota ordenava que el plec no s'hauria d'obrir fins al dia 12 del mateix mes, quan el justícia, els jurats i l'escrivà es reuniren de nou en la sala del Consell per tal de llegir les instruccions i executar-les. Així es va fer. El dia 12, a les set del matí, es tornaren a reunir, de nou amb la manca del quart jurat, per tal d'obrir el plec i fer-ne lectura a porta tancada. La missiva ordenava posar guàrdia als ponts per tal de capturar les persones que hi apareixien registrades. El virrei havia programat aquell dia una ofensiva contra els bandolers, que abundaven al Regne, i aplegà a València sis batallons que es desplaçaren a diferents indrets del territori regnícola (Peset *et al.* 1977, p. 275). El virrei havia utilitzat el sacrilegi pel furt d'hòsties consagrades esdevingut al monestir de Sant Joaquim de Paiporta el 7 d'abril, del qual havien sigut acusats bandolers, per moure una repressió sense precedents contra aquests darrers. Es tractava d'un intent d'afirmació autoritària en un territori on la noblesa i els municipis continuaven tenint massa pes per als interessos de la monarquia (Peset *et al.* 1977, p. 268). La pesta havia propulsat les actuacions d'aquells delinqüents, aprofitant un temps de desestabilització i manca de poder ferm. En temps d'efervescències religioses, d'alta sensibilitat com és l'aparició d'una epidèmia, la facilitat per engrescar els tres braços en una croada contra els bandolers era possible. La cerca d'un culpable, boc expiatori, ha sigut sempre present en la història de les epidèmies, i el sacrilegi del furt d'hòsties ja havia servit abans com a pretext per a extremar la repressió contra els jueus

⁸ Arxiu Municipal d'Alzira (AMA). Llibre d'actes dels Jurats e Consell, 03/43, f. 750r-v.

(Nirenberg 2001, pp. 80-81, 208-209). En un clima adient només cal l'espurna provocada per l'exaltació religiosa. Cal reprimir aquell que provoca la ira de Nostre Senyor, perquè aquesta ira comporta el càstig de les epidèmies.

Vicent Xulvi va ser el supervisor d'aquelles instruccions virregnals. Va revisar que en els dos ponts, el de Sant Agustí i el de Sant Gregori, hi haguera guardians, i es va ordenar al trompeta, Joan Assalit, de fer una crida pública, segons contenia la carta: "que ninguna persona sia gossada encobrir en ça casa alguna perçona o perçones de les que són anades y van aquadrillades y sien delinqüents públics, ni gossen ni presumeixquen donar-los pa, vi, carn ni altres aliments ni socórrer-los en dinés, en armes ni monicions, ni a perçones que sien adherents de parcialitats". La conseqüència de no complir era la imposició d'una severa pena de 500 lliures i l'enderrocament de la casa. Entre els dies 13 i 19 de maig, Xulvi no va cessar de passar pels portals per comprovar qui eren els vigilants, sis en cada cas, que s'estaven en cada pont d'entrada a la ciutat. Això li va reportar uns guanys de 24 lliures (Martínez Pérez i Martínez Ruiz 2014, pp. 30-35). No hi ha dubte, doncs, que si Xulvi visqué en primera línia aquells fets, i els epidèmics pròpiament, en va traure rèdit. Amb tot, l'episodi de la persecució no fou més que l'increment d'una tasca habitual de vigilància dels accessos a la ciutat, tasca que va durar mentre el tancament de la vila va ser una realitat.

Durant els mesos durs de la primavera i l'estiu del 1648, Xulvi va desenvolupar una tasca frenètica de gestió, tot supervisant el compliment de les ordres que el Consell municipal anava donant per evitar la difusió de la pesta. L'escrivà va fer un recull comptable de béns i salaris, i de tota mena de despeses relacionades amb el tractament de la situació que el municipi va haver d'afrontar. De totes aquelles dades destaca un registre escrit, una font magnífica per a poder entendre aquesta gestió municipal: *Quadern de diversos actes y negocis concernents y respectants al mal y contagi de la vila de Alzira de l'any y juraderia de 1648 en 1649* (Martínez Pérez i Martínez Ruiz 2014, pp. 63-90).⁹ El *Quadern* està estructurat com segueix: 1) llista dels guardians del portal del pont de Sant Agustí, des del 15 de desembre del 1647;¹⁰ 2) inventari de la roba, els materials i els aliments destinats al convent de Santa Bàrbara,¹¹ convertit en morberia per als malalts de pesta, i pagament a assistents (1 de juny); 3) relació de malalts i morts al mateix convent de Santa Bàrbara (del 5 al 13 de juny);¹² 4) memòria dels que fan quarantena: per cada lloc,

⁹ No ens podem estar de recordar la labor de Cristofano de Giulio Ceffini a Prato en 1630, amb una memòria que, salvant les distàncies i la magnitud, es pot comparar a la de Xulvi (Cipolla 2013, p. 22)

¹⁰ Aquesta llista no ha estat transcrita en l'obra que utilitzem. Tampoc s'han transcrit les anotacions que apareixen en la contracoberta del quadern, amb unes poques operacions i llista de persones.

¹¹ S'ha de dir que el convent té el seu origen en una ermita medieval, que després de diversos intents infructuosos de diversos ordes religiosos, va ser ocupat en 1506 pels frares franciscans (Montagud 1982, pp. 137-138).

¹² No sempre foren identificats, possiblement per ser forasters: "deu morts més que no se'ls sap els noms".

entrades i eixides de persones (juny-agost); 5) desmuntatge de l'hospital llatzeret; 6) relació completa dels difunts en la vila i els hospitals de Santa Bàrbara i Xixerà –l'alqueria on es degué habilitar un petit hospital, però del qual no hi ha cap més notícia–¹³ (del 10 d'abril al 15 d'agost, data del tancament). Cal remarcar que aquest document porte els noms i cognoms dels malalts i els difunts, ja que no és gens comú que es conserven llistes semblants (MacKay 2019, p. 243).

Aquest quadern no reflecteix del tot, ni amb claredat suficient, com anaren les coses, no és un dietari, però sens dubte il·lumina molts punts que no apareixen en els registres ordinaris del Consell. La manera com Xulvi aconseguia la informació era de primera mà (“acodí personalment... per a pendre memòria”). Però hi anava cada dia o era l'hospital el que recollia informació que ell podia arreplegar puntualment? Més complicada sembla la recollida de noms dels que feien quarantena; anar a tots els punts hauria obligat Xulvi a recórrer quilòmetres. En qualsevol cas, del seu contingut es desprèn el personal que es va veure involucrat en assumptes relacionats amb la gestió de l'epidèmia a la vila, tant obrers com personal hospitalari (metges, infermers, barbers, servents), així com els estris, les robes i els aliments que calien per als malalts, en particular pollastres, gallines i ous, aliments reconfortants habituals del galenisme mèdic imperant des dels temps medievals.

2.2. El tancament i les seues conseqüències

A mitjan del segle xv, les grans capitals de la Corona d'Aragó començaren a aplicar sistemàticament mesures de tancament i limitació o prohibició de l'arribada de persones i mercaderies procedents de llocs sospitosos d'estar patint una situació epidèmica (Agesta 2024; Roca Cabau 2020). Fins aquell moment, aquestes mesures només s'havien emprat escassament i de manera molt local. Ara, però, passaria a ser una situació comuna i habitual, com a tot arreu de la Mediterrània, en ciutats i en municipis menors. En el cas d'Alzira, sabem que durant l'epidèmia del 1489, i sobretot en la del 1508, ja es van aplicar les mesures de clausura de la vila i les quarantenes oportunes (Ferragud 2021, pp. 162-165).

Alzira era una vila emmurallada, i l'accés a l'interior de les muralles podia ser més controlat; l'entrada als raval, en canvi, era senzilla, ja que els portals es trobaven en un estat deplorable en vespres de la pesta, i les portes no eren cap impediment per a accedir-hi. Per això, el 22 d'octubre de 1647 fou necessari encarregar l'assentament d'aquestes portes i la posada de forrellats, obres que van deixar un memorial dels materials i els salaris emprats (Martínez Pérez i Martínez Ruiz 2014, pp. 21, 24-25). Tanmateix, el tancament no volia dir un impediment absolut al pas de persones. De fet, les autoritats van habilitar el

¹³ En aquell temps era una heretat composada per mitja dotzena de cases amb horts annexos que acabà tres anys després en mans del convent de la Murta (Lairón i Pastor 2019, pp. 281-282).

22 de novembre una barca al cap del raval de Santa Maria, per tal que pogueren passar les persones que vingueren de València i els voltants, amb les seues robes, i que no foren portadores de *bolletí* de sanitat (Martínez Pérez i Martínez Ruiz 2014, pp. 22, 36, 37). Alguns d'aquests certificats sanitaris eren donats a individus que exercien una activitat que calia mantenir, com ara pastors o treballadors temporers. Per a Castelló, vila de la Ribera, se n'han conservat alguns en molt bon estat (Benetó 2020, p. 27).¹⁴

El tancament i la vigilància no van acabar amb el darrer testimoni del contagi. Sabedors que ara el mal s'havia traslladat al sud, i amb la por que l'habitual mobilitat de persones per Alzira comportara el retorn de la pesta, es va decidir tancar totes les boques de carrers i portelles dels tres ravals i posar-hi vigilància. La prohibició, malgrat que havia acabat el contagi, fou taxativa: "que no es deixe entrar en dita vila, arravals, alqueries ni molins de aquella, perçona alguna que vinga de part infecte" (Martínez Pérez i Martínez Ruiz 2014, pp. 53-60). Només es donaria pas als portadors del *bolletí*. També, d'una manera contundent i detallada, es posaven mesures de vigilància, amb quatre homes en cada portal, de l'alba a les nou de la nit, hora en què quedarien tancats tots els portals. Les mesures tenien tota la raó de ser, atès que, com veurem, la major quantitat de morts va tenir lloc, proporcionalment, als ravals de la vila.¹⁵

El tancament va tenir un efecte molt pernicios sobre l'economia local. Si els costos econòmics derivats de l'assistència als malalts foren onerosos, la falta de mobilitat de persones i mercaderies esdevingué fatal. El 2 de juny de 1648 la situació era calamitosa. El Consell va tractar "la urgentíssima necessitat en què es troba la present vila de Alzira per rahó del contagi... ha gastat fins ara moltes quantitats, tretes de cisses y regalies de dita vila, les quals han faltat per haver cessat lo comerç, y al present no y a diner, axí per subministrar los gastos dels hospitals com los demás gastos que se ofereixen en temps de tanta desdicha". Efectivament, un problema era que els arrendadors dels impostos municipals protestaven perquè la inactivitat els impossibilitava traure'n rèdit. Per tal de solucionar-ho, es va decidir que s'aconseguira de la forma que calguera 6.000 lliures en forma de préstec, posant com a garantia els béns de la vila i els dels seus contribuents. A 20 de setembre només s'havia aconseguit una tercera part, i encara calia pagar salaris de cirurgians i deutes pendents d'anys anteriors (Martínez Pérez, Martínez Ruiz, pp. 44-45, 53-55). Alzira acabaria amb les arque exhaurides: "ab total ruynna y menyscapte de ses asiendes". En un context així, la manca de cereals en un indret deficitari i, per tant, la fam, eren una realitat alarmant.

¹⁴ Arxiu Municipal de Castelló. Manual de Consells, H-020 (papers solts). En aquestes cèdules les autoritats del lloc d'origen indicaven l'estat sanitari del seu municipi i feien una descripció física del portador per tal que se'l reconeguera oportunament.

¹⁵ La por a que s'acolliren persones procedents de llocs sospitosos era habitual arreu (MacKay 2019, pp. 154-155). A Algemesí i a Castelló es repetien queixes en aquest sentit, i fins i tot hi hagueren algunes denúncies, per bé que foren excepcionals (Benetó 2020, p. 26).

En realitat, aquesta mateixa situació calamitosa es va donar en viles veïnes a Alzira, de molta menor entitat, com ara Algemesí, a tres quilòmetres. En aquest darrer cas, el tancament va suposar la dificultat per a l'entrada d'artesans de gran importància en el món agrari, com ara un ferrer-menescal i un aladrer, abans que compliren la quarantena.¹⁶ També va comportar la dificultat perquè els arrendadors de les regalies (taverna, fleca, botigues) pogueren traure'n algun benefici. Situacions semblants es van esdevenir a Castelló (Martí Soro 1987, pp. 172-173). Però el més damnós va afectar el comerç del fil de seda. La Ribera s'havia convertit durant els segles xvi i xvii en un dels centres productors i exportadors de seda crua o semielaborada més grans d'Europa (Peris Albentosa 2003, pp. 80-86; Casey 1979, pp. 100-108). La paralització del comerç havia de tenir, per força, un gran impacte en la vida local. El 9 de juny del 1648, el Consell d'Algemesí tractà del preu de "alducar filat", és a dir, el fil de seda de qualitat mitjana, extret d'un capell fabricat de més d'un cuc, que va posar a 13 reals "perquè los particulars se remedien".¹⁷ Afortunadament, Alzira encara no depenia tan absolutament d'aquest producte com sí que era el cas de molts municipis del seu voltant.

2.3. Els espais de la malaltia: aïllaments i quarantenes, entre casa i l'hospital

Al gener del 1648 la situació semblava tranquil·la a Alzira. Les autoritats de València reclamaren a les d'Alzira que instaren Antoni Ferrer i Díez, doctor del Reial Consell Criminal, que s'estava a la vila, a acudir a València "assegurant que en dita ciutat de València y a molta sanitat y no ha persona que's muyra ni estiga mala de contagi" (Martínez Pérez i Martínez Ruiz 2014, p. 27). En lloc seu ho faria Brauli Esteve, també del mateix Reial Consell. Es va recomanar que, de tornada, Esteve i els seus dos criats feren quarantena; així ho va exigir el Consell d'Alzira, que va ordenar a Esteve de quedar-se a l'ermita de Sant Salvador, o lloc semblant, a porgar sis dies, així com ser examinat posteriorment per metges de la vila que certificaren el seu bon estat de salut abans d'entrar-hi. Aquestes primeres quarantenes alerten sobre els llocs necessaris per a ubicar sospitosos d'estar contagiats i malalts: molt diversos llocs privats, cases, alqueries i convents, que molt probablement calgué confiscar, com ocorria sovint arreu, segurament amb l'oposició dels propietaris (García Ballester i Mayer Benítez 1973, pp. 396, 409; MacKay 2019, pp. 233-239).

Durant l'estiu, a Alzira es van habilitar fins a quinze espais on fer quarantenes. En la major part dels casos es tractava de barraques disperses pel terme municipal, que es preparaven per donar cabuda a unes poques persones pertanyents a una família. Però també hi hagué indrets inespecífics, com ara un

¹⁶ AMAIg. Manual de Consells, H-48/2, f. 189r (16 de juny 1648).

¹⁷ AMAIg. Manual de Consells, H-480, f. 188r. A la veïna Alcúdia el comerç de la seda es va paraitzar pràcticament els dos anys epidèmics (Vallés i Borràs 1985: Quadre 11).

abellar, un teular o bé “el camí de la Murta, davall de los garrofers”; en alguns casos es tractava d'edificacions, com ara les alqueries de Magdalena Lluquí i la de dona Serafina, ocupada fins a última hora de l'epidèmia, i l'ermita de Sant Salvador. D'aquest darrer espai sabem que se'n tingué una cura especial, ja que es va pagar a un tal Agustí Ull 6 sous per portar xiprer, romaní “y altres erbes adoríferes per a perfumar la dita ermita de Sant Salvador”.

Un altre problema seriós era com atendre els convalescents. Alzira tenia un hospital des del segle XIV: Santa Llúcia (Ferragud i Aparisi, 2018). Aquest va continuar exercint la seua funció durant el contagi i no va acollir empestats. En un moment que no podem saber amb precisió, es va habilitar el convent franciscà de Santa Bàrbara com a morberia, hospital específic per als empestats. Aquest convent va ser l'escollit entre els vuit que hi havia a la ciutat i terme d'Alzira “per paréixer puesto més a propòssit y cómodo per a els malalts” (Martínez Pérez i Martínez Ruiz 2014, p. 43). La ubicació al peu de la muntanya del Salvador, fora vila, on hi havia també una morberia pròxima, i segurament també el fet que l'orde franciscà era molt popular a Alzira foren bons estímuls per a la seua elecció.

Un aspecte que crida l'atenció és el de com es van gestionar les possessions dels empestats, i més quan eren necessàries per als hospitals. Quan una família va morir a la primeria de maig del 1648 “del mal y contagi”, es va decidir que dos llits d'aquella casa i el seu parament valia més no cremar-los i dur-los a l'hospital (Martínez Pérez i Martínez Ruiz 2014, pp. 64-65). Igualment, quan, finalitzada l'epidèmia, es va procedir a desmantellar l'hospital improvisat. Entre els dies 12 al 17 de setembre “escaldaren y llavaren la llana dels matalafs en què havien dormit los cirurgians y servents y altres persones bones del dit ospital”. Segons l'opinió del metge i dels cirurgians, aquestes robes estaven lliures d'infecció i es reutilitzaren per a l'Hospital de Santa Llúcia. També es “donà orde en perfumar, emblanquinar y purificar lo dit convent de Santa Bàrbara per a què tornen a habitar en aquell los guàrdia y frares del dit convent”, tasques que acabaren en octubre (Martínez Pérez i Martínez Ruiz 2014, p. 75). Fet i fet, la penúria de les institucions hospitalàries va fer desistir de la crema habitual de tot allò que haguera tingut contacte amb els empestats (García Ballester i Mayer Benítez 1973, p. 410; Maiso González 1982, p. 107; MacKay 2019, p. 157). Però no deixa de sorprendre aquesta actitud davant la prevenció extrema que es va tenir en altres moments. Així, el 30 de maig del 1648, es va decidir no fer l'elecció dels càrrecs municipals en la sala del Consell perquè hi havia mort una xiqueta “y que seria possible que si es fes la electió en dita sala se apegàs y comunicàs lo dit mal y contagi, axí a dits oficials com a les persones que aniran a veure fer dita electió” (Martínez Pérez i Martínez Ruiz 2014, p. 42).

3. Els professionals de la medicina en acció

El 1646, Vicent Xulvi va elaborar un memorial on es van recollir “caps de casa y família habitant en la vila de Algezira y son terme, sens excepció de persona alguna”.¹⁸ El recull ens diu que al clos de la vila hi residien diversos practicants de la medicina: un doctor en medicina, set cirurgians, un apotecari i un herbolari.¹⁹ El 8 de juny de 1647, el Consell d'Alzira va contractar tres professionals de la medicina per a atendre l'Hospital de Santa Llúcia: el prevere mossèn Francesc Joan Marco, doctor en medicina, el cirurgià de la vila Benet Lliteres i l'apotecari Nicolau Ferrer, l'únic que hi havia a la vila (Martínez Pérez i Martínez Ruiz 2014, p. 17).²⁰ Els honoraris foren els habituals, excepte per al doctor Marco, que cobraria 10 lliures anuals, una xifra, malgrat la pujada salarial, modesta.²¹ D'entrada, correspondria doncs a aquest contingent fer front als embats de la pesta.

El 22 de novembre de 1647 es dona notícia de la primera quarantena a Alzira, que no apareix anunciada expressament pel Consell, que potser volia actuar encara amb certa prudència. Llavors es va pagar al doctor en medicina Joan Baptista Cervera 7 lliures i 4 sous per atendre durant dotze dies consecutius la dona d'un tal Jaume Mariner, que jeia a l'alqueria del notari Joan Baptista Moreno, a la partida de Cabanyes, de la qual el matrimoni era “estatger”, cal pensar que es tractava dels camperols que treballaven aquestes terres. Hi eren Francisco Bono, oïdor del Reial Consell, amb la seua família “per a haver de porgar y fer la quarantena”. Fou ací on la malalta es va contagiar; hi va ser tractada amb els medicaments preparats per l'apotecari Nicolau Ferrer, que va cobrar 3 lliures, 7 sous i 4 diners, i també amb l'atenció del cirurgià Lliteres, que va cobrar 9 lliures pels diversos dies que hi va acudir (Martínez Pérez i Martínez Ruiz 2014, pp. 20-21). La situació ens proporciona informacions de gran interès. En primer lloc, el cost summament elevat de l'atenció a un empestat, que va arribar als 391 sous i 8 diners en dotze dies. Si aquesta xifra la podem considerar com una mitjana estimada, tot i que segurament insostenible quan els malalts caigueren per centenars, ens pot ajudar a entendre el greu problema econòmic suscitat en la vila. En segon lloc, que el metge contractat al juny, el clergue Marco, no hi intervingué. La raó no la coneixem, però el que sí que sabem és que aquest metge va morir de pesta l'any

¹⁸ AMA. Llibre d'actes dels Jurats e Consell, 03/143, f. 1272r.

¹⁹ Vegeu els comentaris sobre el personal mèdic a l'Alzira medieval en el capítol de Salvador Vercher. Si bé els nombres són semblants als de meitat del segle xv, sobta la diferència d'apotecaris. No apareix al cens un especier anomenat Josep Caldes, referit a les vigilàncies dels ponts.

²⁰ La foliació donada per aquests autors és errònia. Els contractes es troben al f. 371rv.

²¹ En realitat, atendre hospitals de petita envergadura i amb notables problemes econòmics no era gens atractiu per al personal mèdic. La pujada salarial fou atribuïda “atés que és gran lo treball que té un doctor de anar a totes hores a visitar los malalts de dit hospital”. El salari dels metges d'hospital solia ser molt baix, i es considerava més aviat una qüestió d'honorabilitat. Un prevere en un entorn on la religió era encara important tenia ple sentit, però crida l'atenció perquè des de les acaballes de l'edat mitjana la medicina estava en mans de laics.

següent. Finalment, que el tractament quirúrgic és el que va constituir una major despesa. Efectivament, entre les teràpies habituals aplicades als a empestats dels quals tenim notícia hi havia l'obertura de bubons i la cauterització feta pels cirurgians (Escartí 2020, p. 108; Boluda *et al.* 1995, pp. 61-70). També s'ha de dir que a València hi hagué una preferència, ben patent a la darrera del segle XVI, per l'ús de la sagnia terapèutica o flebotomia com a tractament habitual per als empestats, fet que va suscitar fortes polèmiques amb l'escola mèdica de Barcelona, que preferia l'ús de medicaments com la triaga (Sanchis 2020; Betrán Moya 1996, pp. 415-422). Un major interès en intervencions quirúrgiques en l'àmbit valencià podria haver provocat un major recurs al professional en qüestió. Amb tot, també tenim notícies que la flebotomia tingué un ús limitat en determinades circumstàncies (Boluda *et al.* 1995, p. 69; Escartí 2020, p. 164).

Entre la primavera i l'estiu de 1648 fa l'efecte que una part del personal mèdic que estava present a Alzira podia haver-se inhibit d'atendre empestats, o bé haver mort o haver marxat. A les acaballes de maig ja s'havien satisfet al doctor Joan Cervera 4 lliures i 4 sous per anar a Sant Salvador a visitar la filla de Blai Costa, que havia quedat malalta a l'ermita, i al cirurgià Benet Lliteres, 3 lliures per anar set dies a curar-la (Martínez Pérez i Martínez Ruiz 2014, p. 38). El 2 de juny les autoritats alertaven de la “falta de doctors y sirurgians, que hui no hi ha miga en dit hospital [Santa Bàrbara]”, cosa que provocava la desatenció i mort dels malalts. S'afirmava que a la vila només hi residia un metge, el doctor Tamarit, que ja devia ser entrat en edat i que “per sos achaques e indisposicions no pot visitar” (Martínez Pérez i Martínez Ruiz 2014, p. 43). Per això, el 12 de juny va ser conduït Joan Leon, doctor en medicina de la ciutat de València, “axí per visitar qualsevol malalts de aquella com als malalts de enfermetats contagioses de l'Hospital de Santa Bàrbera de dita vila”; en definitiva, per visitar els malalts ordinaris i els empestats, amb un sou de 200 lliures mensuals. S'hi va estar fins al 15 d'agost, dia en què es va considerar que “foren estinguides dites enfermetats contagioses y, per consegüent, tancat lo dit hospital”. També es va pagar a dos cirurgians. Lluís Tomàs, de la ciutat de València, rebé 500 lliures per dos mesos i 12 dies que havia estat atenent els malalts de l'hospital, de l'ermita de Sant Salvador i l'alqueria de *donya* Serafina, entre el 5 de juny i 15 d'agost. Gregori Garcia, cirurgià de l'hospital, va rebre 75 lliures del salari, a raó de 20 reals diaris per la visita als malalts i “lo dret de la quarantena” (Martínez Pérez i Martínez Ruiz 2014, pp. 51-52). Així les coses, aquell inici d'estiu terrible, Cervera i Lliteres, que havien estat actuant fins aquell moment, desapareixen de l'escenari. No consten en la llista de difunts, i és possible que decidiren abandonar la vila. Una actitud no gens estranya i sovint ben vista que prenien moltes persones, inclosos clergues i metges (García Ballester i Mayer Benítez 1973, p. 395; MacKay 2019, p. 151). Davant de l'eventualitat de quedar-se sense metges calgué recórrer al mercat de professionals que oferia la capital per a aconseguir trobar-ne alguns que vingueren a la vila en temps de contagi. En aquest context, Leon, Tomàs i Garcia assumiren durant dos mesos llargs una tasca en la qual posaren en perill les seues vides. No debades aquell any van morir dos barbers de l'hospital, tots

dos de nom Joan, un d'ells francès, i un cirurgià de l'hospital anomenat Jacomo Santamaria. Segurament era un risc assumit, atesa l'extraordinària remuneració rebuda. Encara més en el cas del cirurgià, que tornem a trobar, desenvolupant ara una acció més intensa i prolongada, ja que va ser contractat per més dies i actuà amb més freqüència, però a canvi va cobrar bastant més que el metge. Com és sabut per exemples d'altres indrets i èpoques, exercir la medicina en temps de pesta era una bona ocasió per a promocionar-se i obtenir guanys substancials; fet i fet, en el nostre cas hem vist que els professionals aconseguien en dos mesos el sou d'un any, però a canvi d'un esforç titànic.²² Despeses d'aquest calibre foren considerades per l'autoritat com la principal causa de l'estat calamitosos de les arques municipals.

Finalment, cal considerar que eventualment els municipis regnicoles rebien les visites de metges honorables, catedràtics de l'Estudi General, que eren enviats des de la capital.²³ Des del maig del 1648 fins al gener del 1649, 5 metges visitaren 33 municipis, inclosos alguns de la Ribera Alta: Alcúdia (setembre), Alzira i Carcaixent (novembre) i Castelló (desembre) (Nogales Espert 1997, p. 148). La missió no era altra que prendre certesa de l'estat de salut de la població i descartar la situació epidèmica.

4. Els efectes demogràfics de la pesta a Alzira, dins el context riberenc

Els estudiosos de la demografia comarcal riberenca han destacat que les epidèmies d'època moderna no tingueren una gran influència en l'evolució de la població, llevat del període que ens ocupa i que s'allarga fins al 1653, quan s'aprecien un increment de la taxa de mortalitat i un descens de la natalitat (Peris Albentosa 2001, pp. 173 i 184). Cal dir que el volum de població i la densitat a la comarca eren molt baixes en molts nuclis. Amb tot, alguns llocs de la part central cresqueren molt ja a inicis del XVII, fins doblar la seua població i la de la mitjana, i limitaren el pes específic d'Alzira, l'únic nucli urbà pròpiament dit. En vespres de la pesta, Alzira, amb 841 focs, destacava sobre el segon nucli, Carcaixent, que en comptava 488, mentre que Algemés en tenia 419; Castelló, amb 227, se situava en un punt intermedi entre aquests i un rosari de nuclis per sota dels 100 focs. En altres condicions poblacionals i amb una circulació diferent de persones i mercaderies, la facilitat en la difusió i també l'afectació del contagi podrien

²² Les oscil·lacions de la suma percebuda pels professionals de la medicina eren grans, en funció de la fluctuació general dels preus i dels salaris (Hamilton 1983, pp. 234-407), de la capacitat de negociació municipal (que podien afegir casa i beneficis fiscals) i la conjuntura del moment. Per al cas d'Algemés, Juan Alonso va ser contractat en 1647 per 200 lliures anuals, Gabriel Plaça va aconseguir un contracte de 250 lliures en 1661 i el doctor Maties de 150 lliures en 1702 (Ferragud 2019, pp. 55-56).

²³ ACA. Consejo de Aragón, 596/2, f. 168r (13 d'abril de 1648).

haver estat ben diverses. Amb tot, s'ha de ser caut. Alguns estudis europeus han evidenciat que les defuncions durant epidèmies podien ser més elevades al món rural que a l'urbà (Curtis 2016, p. 170).

Per a l'estudi de l'impacte de la mortalitat, el registre de Vicent Xulvi (*vid.* Taula 1) és una font impagable; amb tot, només és reflex dels moments més complicats, mentre que dels mesos anteriors no en sabem res.

Taula 1. Difunts per la pesta a Alzira segons recull de Vicent Xulvi (10 d'abril a 15 d'agost de 1648)

Lloc	Morts a l'hospital	Morts a casa	Total
Clos emmurallat	90	34	124
Raval de Santa Maria	24	10	34
Raval de Sant Agustí	57	10	67
Raval de Sant Joan	9	3	12
Alpuxarres	20	3	23
Total	200	60	260

Font: Peris Albentosa 2020, p. 403 (adaptació dels guarismes del *Quadern*).

En menys de cinc mesos, entre la primavera i l'estiu del 1648, a Alzira van morir 273 persones, un 7% de la població, aproximadament. L'epidèmia no va fer distincions de cap mena. Va morir gent de tota condició social, des de llauradors i artesans fins a notaris i veïns de més entitat, considerats com "generosos". L'ocupació particular d'alguns els va posar especialment en risc. Segurament per això, Xulvi va voler tenir una consideració especial envers aquells que van sucumbir al contagi oferint els seus serveis als malalts: entre frares, cirurgians i servents de fora vila va comptar 13 persones. No va afegir a aquest grup meritori ni el matrimoni d'hospitalers, Guillem Ferrer i Josepa, difunts junt amb la seua filla, ni els notaris, que potser acompanyant en els darrers moments alguns empestats que volien fer testament, es contagiaren i moriren. Alguns dels morts eren forasters, d'altres viles, com ara els criats i criades d'algunes cases, o bé venien de molt lluny, com el grup de francesos que llavors residien a la contrada; tots finiren els seus dies lluny de la seua llar familiar.

Xulvi va organitzar el recompte dels difunts separant els residents de dins la muralla, on més gent va morir, dels quatre ravals que hi havia a la vila, on en proporció la pesta s'emportà més gent. Fet i fet, moriren alzirens de tots els racons de la vila. El contagi va fer estralls en algunes cases, on van desaparèixer tots els integrants, inclosos els criats, o bé tan sols hi hagué un supervivent. La situació al raval de Santa Maria és especialment punyent: moren l'esposa i les tres filles de Miquel Crespo; l'esposa i dos fills de Jeroni Grau; Simó Sastre, la seua esposa i el seu fill; set membres de la família de llauradors Cantavella, per posar alguns exemples. Fet i fet, es produeix la desfeta de llinatges sencers. I ens trobem també un grapat de viudos i viudes que degueren veure amb desconsol el seu futur.

La major part de defuncions es van produir a l'hospital, sobretot dels habitants residents als ravals, 110 de 126, mentre que a l'interior del clos murat foren 90 de 124. Aquest darrer fet no deixa de sorprendre, perquè posa de manifest que o bé moltes famílies aconseguiren ocultar els contagis i es resistiren a dur els seus malalts a la morberia, o bé les autoritats no tingueren la capacitat d'obligar al trasllat dels malalts o no volgueren exercir la força per aconseguir-ho, o potser els mancava lloc. També podria pensar-se que hagueren estat més displicents amb els sectors acomodats; tanmateix, els membres més prominents de la societat també moriren a l'hospital, o almenys una part d'ells. És el cas de Tomasa Aguilar, esposa del *generós* Dionís Garí, finida a l'hospital com també el seu fill i la criada.

Reculls com els de Xulvi són excepcionals. Per a estudiar la mortalitat durant l'Antic Règim els *Quinque libri* conservats als arxius parroquials són la font bàsica on es pot resseguir el nombre de morts. Aquest recull sacramental fou imposat arran del Concili de Trento, tot i que abans ja comença a haver-hi registres d'alguns dels sacraments. El recull dels sepelis celebrats és un indicador que s'empra sovint, per bé que a la nostra comarca la Guerra Civil dels anys 1936-1939 va fer estralls en els arxius parroquials i molts no es conserven (Pons 1983). Encara així podem oferir un mostreig de vuit municipis (*vid.* Taula 2). Tanmateix, cal advertir de la prudència amb la qual s'ha d'usar aquesta font. En primer lloc, perquè no s'hi indica la causa de la mort, i en segon, perquè alguns estudis han mostrat que una part no gens negligible dels morts de pesta no figura als registres parroquials; alguns moriren a casa, ocults, i foren soterrats directament a la vora de la llar o bé acabaren en fosses comunes, com seria el cas de Xàtiva (Boluda *et al.* 1995, p. 40) o com s'ha explicat per al cas aragonès (Maison González 1982, pp. 103, 116, 126-128). No podem saber, però, si aquest fou el cas de la Ribera; la conservació de registres parroquials d'Alzira hauria estat fonamental per a estudiar comparativament diverses fonts. I encara podem sumar una altra anomalia relativa a la mortalitat infantil. Als llibres parroquials de Carcaixent es diferencien els "cossos grans" soterrats, dels "albats", infants de fins a sis anys. Les xifres donen compte d'una mortalitat infantil paorosa, que no apareix als altres municipis, però que hi devia ser ben bé la mateixa. Fa l'efecte, doncs, que només alguns rectors deixaven registre d'aquests infants difunts, amb el biaix consegüent per a la nostra percepció de la mortalitat total.

La mortalitat a la comarca durant els dos anys de pesta, i particularment el 1648, no palesa un increment rellevant. De fet, en algunes anualitats anteriors, el nombre de morts havia estat igual o major; en algun cas l'any crític fou molt benèvol quant a la mortalitat respecte a altres anys, mentre que en altres casos el nombre de difunts és lleugerament superior.²⁴ A Algemesí o Carcaixent, la situació de la mortalitat el 1649 palesa un creixement important

²⁴ Amb tot, un estudi demogràfic del conjunt de la comarca va evidenciar que l'única crisi demogràfica es va produir en 1648, coincidint amb un increment substancial de la mortalitat i descens de la natalitat (Terol Grau 1998, pp. 112 i 114).

respecte als anys anteriors i posteriors. Tanmateix, aquestes morts podien deure's a altres malalties no considerades epidèmiques. Els recels provocats per la catàstrofe acabada de viure van fer que a València es parara molta atenció a qualsevol sospita referent a un possible contagi. El 1649, les autoritats de la capital van enviar el metge Diego Pruñonosa a inspeccionar durant setze dies diversos municipis, i arribà a endinsar-se a la Ribera; en concret, visità els pobles d'Alginet, al juliol, i Algemesí, a l'octubre. És possible que l'arribada estiguera provocada per la quantitat de morts esdevinguda l'any següent a la gran pesta? Era una circumstància que clarament havia afectat Carcaixent. Sobre Alginet, el metge va manifestar que la mort de 12 infants esdevinguda els darrers mesos es devia al "garrotillo", una malaltia no contagiosa (Nogales Espert 1997, p. 154).

Taula 2. Defuncions segons els *Quinque Libri*

	1640	1641	1642	1643	1644	1645	1646	1647	1648	1649	1650
Alberic					33		8		21		
Algemesí	29	24	15	10	15	33	23	36	31	40	27
Benimodo	3	6	10	9	7	4	9	7	3	6	8
Benifaió						7	3	8	15	10	9
Carcaixent	38 (20)	37 (45)	26 (24)	39 (29)	27 (36)	28 (23)	26 (43)	44 (25)	45 (29)	73 (45)	33 (57)
Càrcer	6	10	24	24	5	10	10	9	18	21	10
Carlet	8	17	17	29	16	25	12	12	9	11	12
Polinyà				2	10	4	5	6	14	8	9

Font: elaboració pròpia a partir de les dades conservades a l'Arxiu Diocesà de València (els albat de Carcaixent).

Així les coses, podem considerar que la mortalitat va afectar només de manera considerable Alzira? Si fem cas de les xifres que donen els llibres parroquials, faria l'efecte que la mortalitat fou ordinària, si no és que les considerem força esbiaixades. On queden, doncs, afirmacions apocalíptiques com la que va fer el dietarista mossèn Francesc Sanç: "Y de Xàtiva a València no y avia en ningun poble tracte, y en poca gent, per ser morta la major part y los altres fogits" (Boluda *et al.* 1995, p. 69). Van ser fruit de l'exageració, d'una tendència a la hipèrbole bastant comuna en aquell temps, sobretot en el cas d'alguns religiosos? En el nostre cas, si més no, deixem constància també d'aquesta mateixa perplexitat, que ara per ara no podem resoldre.

5. Conclusió

El 15 d'agost de 1648, el doctor Joan Leon va certificar "que no hy ha hagut de alguns dies a esta part de mals contagiosos". Aquell dia els convalsents que quedaven a l'Hospital de Santa Bàrbara, com també a l'ermita de Sant Salvador i l'alqueria de *donya* Serafina pogueren entrar a la vila. Com hem vist, això no

va significar ni de bon tros el final del malson. L'actitud de les autoritats en els mesos posteriors ho demostra. Quins devien ser els ànims dels alzirens que sobrevisqueren i, encara més, dels que perderen familiars diversos? No en tenim testimoni directe, però ens en podem fer el càrrec.

Hem volgut ací posar en valor un conjunt de fonts que no hem pogut exhaurir ni de bon tros per manca d'espai. Així, no hem dit res de la religiositat exacerbada pròpia d'aquell moment, amb trets molt característics a Alzira, com ara l'establiment d'un culte al patró, sant Bernat, i l'impacte que tingué.²⁵ Arxius municipals, modestos, aïllats i conservats de vegades molt parcialment, ofereixen informacions molt valuoses sobre com es va viure una situació epidèmica de gran impacte. Fora de les grans urbs, ben documentades i que han suscitat interès, les viles d'entitat molt menor passen desapercebudes per a l'historiador, i es perd així l'oportunitat d'obtenir un retrat més complet, i de vegades sorprenent. El *Quadern* de Xulvi n'és una bona mostra. Sovint les xifres, encara que esfereïdores, resulten fredes, però quan es poden llegir els noms i els cognoms de marits i esposes, de pares i mares, dels seus fills i les seues filles, les coses canvien. L'anonimat passa a ser encarnat en persones que patiren i moriren, i els seus noms ens parlen d'històries esborronadores, com ara l'apunt sobre Caterina Jusà, el filllet de la qual va nàixer i morir a l'hospital.

El cas d'Alzira ens demostra el pes definitiu que tingueren els municipis en la gestió de les epidèmies en temps moderns. Malgrat que s'hi aplicaren les mesures habituals a qualsevol ciutat de l'àmbit mediterrani quan la pesta arribava a les seues portes, es va produir una adaptació a la situació particular. Les autoritats municipals sabien que no podien impedir el pas pel Xúquer, i l'habilitació d'una barca va evitar posar en perill la vila; segurament molts haurien trobat la manera de passar pels ponts amb un suborn o un amotinament; més valia evitar-ho. També hem vist com abans que cremar robes –que sí que preocupaven– i lliats, es van prioritzar les necessitats dels malalts. Els jurats i el Consell de la vila d'Alzira podien haver rebut l'experiència acumulada en la gestió de les epidèmies en el temps de diverses maneres, però reaccionaren d'acord amb el que, al seu parer, havien de fer per a mantenir les normes que evitaren el contagi i que a la vegada no feren un escac definitiu al futur econòmic de la vila.

I encara podem copsar actituds diverses enfront de la pesta. No podem considerar com a intel·ligents aquells individus que se n'anaren esporuguits i miraren per les seues vides, o com a afortunats, audaços i temeraris els que arriscaren les seues al servei del bé públic, que sobrevisqueren i aconseguiren enriquir-se de diverses maneres, en cabals o beneficiats per la gràcia divina, i en canvi mirar els que sucumbiren com uns simples estúpids mancats de prudència o de por. Les diverses actituds davant la pesta que mostraren aquelles persones són una evidència del significat ambigu que aquell esdeveniment tingué per a la

²⁵ Vegeu, en aquest sentit, el treball d'Albert Reixach en aquest volum.

població (Bowers 2013, p. 104). Els alziirens i alziirenyes no podien fer altra cosa que reprendre a poc a poc les seues vides, en una conjuntura complexa, amb forts problemes econòmics, i esperar, atents, l'arribada d'un nou contagi. Amb tot, els nous temps els foren propicis i el creixement de la vila, temps a venir, en tots els sentits, fou espectacular.

Finançament i agraïments

Aquest treball s'emmarca en el projecte de recerca del Ministerio de Ciencia e Innovación "Vernacularidades en la ciencia medieval y renacentista: textos, creadores, profesionales", MCINN-AEI/FEDER PID2021-123419NB-I00. Agraesc a Valerià Benetó, Aurelià Lairon, Vicent Pons, Gennaro Varriale i Salvador Vercher els seus comentaris i la seua ajuda.

Bibliografia

- AGRESTA, Abigail. 2024. Plague Correspondence, Rumour, and Mistrust in the Late Medieval Crown of Aragon. *Past & Present*, gtae041. <https://doi.org/10.1093/pastj/gtae041>
- ALFARO PÉREZ, Francisco J. 2020. La peste en España a mediados del siglo xvii (1647-1654). Medidas profilácticas y repercusiones comerciales. *Investigaciones de Historia Económica - Economic History Research*, 16(4), 23-34. <https://doi.org/10.33231/j.ihe.2020.10.006>
- ARQUIOLA, Elena; PESET, Mariano; PESET, José Luis; LA PARRA, Santiago. 1976. Madrid, villa y corte, ante la Peste de Valencia de 1647-1648. *Estudis: Revista de historia moderna*, 5, 29-46.
- BENETÓ FERRANDO, Valerià. 2020. Unes notes sobre les quarantenes a Castelló abans del segle xviii. *Les festes que no van ser*, 24-29.
- BETRÁN MOYA, José Luis. 1996. *La peste en la Barcelona de los Austrias*. Milenio. ISBN: 84-7935-303-1.
- BOLUDA, Alfred; GALIANA, J. P.; PONS, Vicent. 1995. *Les pestes de 1600 i 1648: el dietari de Josep Aznar i Francesc Sanç. Estudi i edició*. Ajuntament d'Ontinyent. ISBN: 84-89195-02-1.
- BOWERS, Kristy Wilson. 2013. *Plague and Public Health in Early Modern Seville*. University of Rochester Press. ISBN: 978-1-58046-451-2.
- CASEY, James. 1979. *El Regne de València al segle xviii*. Curial. ISBN: 84-7256-189-5.
- CIPOLLA, Carlo. 2013. *Cristofano i la pesta*. Afers. ISBN: 978-84-92542-86-4.

- CURTIS, Daniel R. 2016. Was Plague an Exclusively Urban Phenomenon? Plague Mortality in the Seventeenth-Century Low Countries. *Journal of Interdisciplinary History*, 47(2), 139-170. https://doi.org/10.1162/JINH_a_00975
- ESCARTÍ, Vicent Josep. 2020. *La pesta a València (1647-1648). La memòria de Francesc Gavaldà i la Carta de Pau d'Alacant*. Alfons el Magnànim. ISBN: 978-84-7822-854-6.
- ESCARTÍ, Vicent Josep. 2021. La memòria de les pestes a l'antic Regne de València de la nota marginal a la centralitat (s. xv-xviii). *Mirabilia/Mediterranean and Transatlantic Approaches to the Culture of the Crown of Aragon*, 2021/1, 45-74. Disponible a: https://www.revistamirabilia.com/sites/default/files/medtrans/pdfs/04._vicent_josep_escarti.pdf
- FERRAGUD, Carmel. 2019. Hiring Medical Practitioners during the Late Middle Ages and the Early Modern Period in Algemés (Kingdom of Valencia, Crown of Aragon). En: BOLTON, Marie; FOURNIER, Patrick; GRIMMER, Claude (eds.). *Medicine et santé dans les campagnes : Approches historiques et enjeux contemporaines / Medicine and Healthcare in the Countryside: Historical Perspectives and Contemporary Challenges*. Brusel·les: Peter lang, pp. 43-60. ISBN: 978-2-8076-0710-1.
- FERRAGUD, Carmel. 2021. Joan Aznar, de médico del hospital a prohombre de Alzira (Reino de Valencia) a finales de la Edad Media. En: ESCARTÍ, Vicent J.; ROCA, Rafael (eds.). *En los márgenes de la historia: marginales y minorías*. Pórtico, pp. 151-169. ISBN: 978-84-7956-208-3.
- FERRAGUD, Carmel, APARISI, Frederic. 2018. Hospitals rurals a la València baixmedieval: el cas de l'hospital de Santa Llúcia d'Alzira. En: COMELLES, Josep M.; CONEJO, Antoni; BARCELÓ-PRATS, Josep (eds.). *Imago civitatis. Hospitales y manicomios en Occidente*. Universitat Rovira Virgili-Universitat de Barcelona, pp. 33-55. <https://doi.org/10.17345/9788484246718>
- HAMILTON, Earl. J. 1983. *El tesoro americano y la revolución de los precios en España, 1501-1650*. Ariel. ISBN: 84-344-6506-X.
- GARCÍA BALLESTER, Luis; MAYER BENÍTEZ, José M. 1973. La peste de Orihuela de 1648: nota previa. En: *Primer Congreso de Historia del País Valenciano*. Vol. III: Edad Moderna, Universitat de València, pp. 391-400. ISBN: 84-600-1720-6.
- LAIRÓN, Aurelià; PASTOR, Rubén. 2019. *Alzira. Avingudes, places i carrers (De la R a la X)*. Ajuntament d'Alzira. ISBN: 978-84-95686-2.
- LÓPEZ PIÑERO, José María. 1989. Datos estadísticos en la descripción epidemiológica de la peste: Francisco Gavaldá (1651). En: *Los orígenes en España de los estudios sobre la salud pública*. Ministerio de Sanidad y Consumo, pp. 33-34; 115-124.

- MAISO GONZÁLEZ, Jesús. 1982. *La peste aragonesa de 1648 a 1654*. Universidad de Zaragoza. ISSN 0211-3759.
- MARTÍ SORO, José. 1987. *Historia de Villanueva de Castellón*. Ayuntamiento de Villanueva de Castellón.
- MARTÍNEZ PÉREZ, Antonio; MARTÍNEZ RUIZ, Juan-Antonio. 1994. Llibre de l'obra dels ponts d'Al-Gezira. *Al-Gezira*, 8, 81-177.
- MARTÍNEZ PÉREZ, Antonio; MARTÍNEZ RUIZ, Francisco Javier. 2014. *La peste bubónica de 1647-1648 en Alzira (Valencia)*. Didot. ISBN: 978-84-16031-16-0.
- MACKAY, Ruth. 2019. *Life in a Time of Pestilence. The Great Castilian Plague of 1596–1601*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108632720>
- MONTAGUD, Bernardo. 1982. *Alzira. Arte en su Historia*. Asociación de Padres de Alumnos del I.N.B. Rey Don Jaime. ISBN: 84-300-6867-8.
- NIRENBERG, David. 2001. *Comunidades de violencia. La persecución de las minorías en la Edad Media*. Península. ISBN: 84-8307-377-3.
- NOGALES ESPERT, Amparo. 1997. *La sanidad municipal en la Valencia foral moderna, 1479-1707*. Ajuntament de València. ISBN: 84-89747-25-3.
- PERIS ALBENTOSA, Tomàs. 2001. *Història de la Ribera. De vespres de germanies fins a la crisi de l'Antic Règim*. Vol. 1, L'escenari i els protagonistes. Bromera. ISBN: 84-7660-658-3.
- PERIS ALBENTOSA, Tomàs. 2003. *Història de la Ribera. De vespres de germanies fins a la crisi de l'Antic Règim*. Vol. 2, La terra de l'arròs i les moreres. Bromera. ISBN: 84-7660-658-0.
- PERIS ALBENTOSA, Tomàs. 2020. La dinàmica demogràfica dels segles xvi-xviii. En: ALBA PAGÁN, Ester; LAIRÓN PLA, Aurelià (dirs.). *Història d'Alzira des de la Prehistòria fins a l'actualitat*. Universitat de València. ISBN: 978-84-9133-291-6.
- PESET, Mariano; LA PARRA, Santiago; MANCEBO, María F.; PESET, José Luis; ARQUIOLA, Elena. 1977. Los bandoleros y la peste de Valencia de mediados del siglo xvii. *Asclepio*, 29, 265-282.
- PONS ALÓS, Vicente. 1983. *El archivo histórico-parroquial de Nuestra Señora de la Asunción de Carcaixent. Inventario y estudio*. València (treball inèdit).
- ROCA CABAU, Guillem. 2020. Ferits o infectes de pesta: la gestió de las epidemias en Lleida y Barcelona durante el siglo xvi. *Revista de la CECEL*, 20, 7-38.
- SANCHIS MOLINA, Juan José. 2020. *La flebotomía en disputa: una polémica entre dos escuelas médicas, Barcelona y Valencia, a finales del siglo xvi*. Tesis doctoral inédita, Universitat de València.

TEROL GRAU, Vicent. 1998. Reconstrucció de la població d'una comarca del País Valencià: la Ribera del Xúquer 1631-1930. En *Actes VI Assemblea d'Història de la Ribera*, Ajuntament d'Alzira, vol. 2, pp. 103-120.

VALLÉS I BORRÀS, Vicent. 1985. *El conreu de la morera i l'artesanía de la seda en la Ribera del Xúquer als segles XVI i XVII. El cas de l'Alcúdia*. Ajuntament de l'Alcúdia. ISBN: 84-505-185-8.

Epidèmies globals i gestió municipal. Mallorca, segles XIX-XX

 Pere Salas-Vives

Universitat de les Illes Balears.

 Joana M. Pujadas-Mora

*Universitat Oberta de Catalunya
& Centre d'Estudis Demogràfics.*

1. Introducció

La construcció de l'Estat liberal no s'entén sense l'enfortiment de les administracions provincials i locals. Aquesta circumstància fou especialment significativa en el cas d'Espanya, ja que el govern central, a causa de la manca de recursos, es va veure obligat a confiar en les seves institucions delegades al territori, les diputacions i, especialment, els ajuntaments, per aplicar la seva pròpia legislació. Així, els municipis, com afirma Joaquín del Moral, van constituir la part de l'administració local de l'Estat més extensa i assentada territorialment a l'Espanya contemporània. A més, foren “la piedra angular sobre la que se asentó la representación ciudadana en todo el ámbito nacional” (Moral Ruíz 2007, p. 77).

- ◀ Monument al Pastoret. Representació de la llegenda que va envoltar l'epidèmia de 1820 a Son Servera (Mallorca). Un pastor fou l'origen del contagi en recollir el capot d'un cadàver aparegut a la platja, que provenia d'un vaixell. Eduardo Servera. Fotografía de Pere Salas-Vives.

Aquest procediment no va ser una anomalia en el context europeu (Raphael 2008), encara que segurament la capacitat d'intervenció de l'administració pública espanyola va ser menor que en altres països europeus de l'entorn, com és el cas de França. Com afirma Michael Mann, en tot el continent es va produir una divisió funcional i administrativa, en la qual les tasques civils eren d'incumbència local i provincial, mentre que el govern central retenia el seu militarisme històric (Mann 1997, p. 492). Ara bé, això va anar acompanyat d'una major integració jeràrquica de les institucions municipals a l'Estat. D'aquesta forma, els governadors a Espanya (a imatge i semblança dels prefectes a França) tutelaren les corporacions locals, les quals tenien el batle com a delegat del govern central i el conjunt de regidors com a representants de la comunitat (Cajal 1999).

Una de les conseqüències d'aquesta realitat fou que el municipi va ser l'entitat que proporcionà un primer accés als nous serveis públics, especialment als de caràcter social (Caballero i García 2000, p. 174), a més de fer inversions cada cop més importants per a la modernització de les ciutats (Otero i Pallol 2009, p. 588). Tot plegat suposà, també, un increment de la inversió local per a millorar la salubritat de les poblacions, en tots els àmbits que marcava la medicina del moment. Això no es va fer sense un augment de la fiscalitat, que també gestionaven els ajuntaments a compte de l'Estat.

En línies generals, el cas de Mallorca exemplifica perfectament aquesta situació general. Així, els ajuntaments varen destinar més diners a fer front a l'augment de serveis que havien d'oferir a la ciutadania durant el segle XIX i, especialment, a partir de la segona meitat. Concretament, les partides dels pressupostos municipals dedicades a beneficència, higiene (policia urbana), obligatoris (que incloïa els empleats de l'administració però també el personal sanitari titular o els mestres fins al 1902) i obres públiques es varen incrementar, i varen experimentar una acceleració a partir de la Restauració (Moll *et al.* 2014a; Salas 2020); un augment que també es va observar en els pressupostos de la Diputació provincial, institució que va passar a tenir cura a la mateixa època de les principals institucions de beneficència: l'hospital, l'hospici i la inclusa, amb la qual cosa, l'ajuntament de la capital va poder dedicar part del seu pressupost a millorar altres serveis sanitaris i assistencials (Salas 2011).

Concretament, el nostre objectiu en aquest capítol és estudiar l'evolució de la lluita contra les epidèmies en l'àmbit municipal a Mallorca durant el segle XIX i principis del XX. Es tracta d'una època molt rellevant, no sols pel que va suposar de trànsit institucional i polític, que finalitzà en un nou model d'Estat i d'administració, sinó també perquè inclou el pas d'una medicina d'arrel hipocràtica, basada en l'equilibri dels quatre humors que havia de tenir el cos humà, a la recepció de la bacteriologia a partir del 1880. Un període, a més, que no s'entén sense la constant amenaça (i realitat) epidèmica, exemplificada per la febre groga des de principis del segle XIX, el còlera des del 1832 i, fins i tot, la pesta en determinats moments. Sense oblidar que es va cloure amb la gran pandèmia de grip del 1918 (Betran 2020; Pujadas-Mora i Salas Vives 2021).

Per aconseguir aquest objectiu, tindrem present la diversitat de realitats locals que suposa l'illa de Mallorca. Entre les quals hi ha les especificitats d'un nucli plenament urbà, com és Palma, una ciutat que passarà de poc més de 30.000 habitants a principis de segle a 77.418 el 1920 (Pujadas-Mora 2009). Aquest creixement es va veure impulsat en part per una millora significativa de l'esperança de vida com a conseqüència d'una baixa mortalitat infantil (Pujadas-Mora 2024), un fenomen també observat a la resta de l'illa (Dopico i Reher 1998). Així mateix, analitzarem les actuacions de determinats ajuntaments de la part forana -denominació tradicional per referir-se a tot municipi que no sigui la capital-, que també experimentaren un increment significatiu de la població, tot i que no de manera uniforme.

2. El marc legal i institucional

La preocupació estatal per desenvolupar una legislació sanitària general es remunta a l'època il·lustrada i principis del segle XIX. Així, durant les epidèmies de febre groga d'aquesta època es va esbossar una primera organització sanitària que preveia l'aïllament dels afectats, que rebessin assistència als hospitals generals o provisionals i la creació de cementiris rurals, però aquesta organització no sempre fou duta a terme i, a més, era poc especialitzada. No serà fins a la victòria definitiva del liberalisme, a partir de l'any 1833, que coincidirà amb l'aparició del còlera, quan s'imposarà, definitivament i de forma progressiva, una legislació estatal que determinarà realment l'esdevenir local en matèria de sanitat, encara que això es materialitzés de forma més lenta i progressiva del que s'hauria pensat en un primer moment (Peral 1991/1992).

En aquest sentit, la gestió de les epidèmies en l'àmbit municipal anava a càrrec de les denominades *juntas municipales de sanitat*, tot i que a vegades en variaren la denominació i la composició. Les seves funcions abastaven des de la implementació de mesures preventives davant el perill epidèmic, talment com cordons i quarantenes, fins al manteniment de la higiene i la salubritat de la localitat. De fet, la Reial ordre de 25 d'agost de 1833 generalitzà aquestes juntes locals arreu del territori amb motiu de la primera onada de còlera a Espanya, i hi conferí dues atribucions principals: "Seguridad y Vigilancia" i "Hospitales, Lazaretos y Casa de Auxilio". Aquestes juntes eren de constitució obligada als municipis marítims, a més de ser reforçades per les "Comisiones Permanentes de Salubridad Pública" a partir de la Reial ordre de 18 de gener de 1849, i regulades per la Reial ordre de 30 de març de 1849. Les seves atribucions també passaven pel manteniment de la higiene municipal en els àmbits públics i privats. Les comissions estaven formades per gestors municipals, membres de les juntes provincials de sanitat i personal facultatiu. Per altra part, d'acord amb el que establia la Reial ordre de 6 de setembre de 1854, les juntes municipals de sanitat es constituïren en forma de "Comisión de Beneficencia y Sanidad municipal", com s'observà en l'episodi de

còlera del 1865 de Palma o a causa de l'amenaça del 1885, quan aquesta malaltia va afectar greument la península (Pujadas-Mora 2005).

Així mateix, fou la “Ley del Servicio General de Sanidad” del 1855, amb el precedent de la mencionada Reial ordre de 30 de març de 1849, la que definí les línies mestres de la sanitat vuitcentista i de principis del nou-cents. Aquesta llei pretenia, sobretot, remeiar situacions qualificables d'*extraordinàries*, però de proliferació gairebé ordinària, que suposaven un perill per a la salut de la població. D'aquí ve la necessitat d'establir una regulació específica del resguard sanitari per evitar l'entrada d'epidèmies i la creació d'un aparell centralitzat que tenia en els governadors civils de cada província una de les peces angulars, auxiliats per les juntes de sanitat provincials. Cal destacar que una de les diferències fonamentals amb el passat va ser la il·legalització dels acordonaments municipals, amb la intenció de racionalitzar aquesta pràctica i evitar els abusos que poguessin cometre les entitats locals. En el fons, s'evidenciava la desconfiança del nou Estat davant l'autogovern provincial i municipal, a més de la voluntat expressa de crear una administració pública jerarquitzada i centralista (Moll *et al.* 2014b). Així mateix, com veurem, els ajuntaments no es quedaren al marge de l'aplicació de les mesures de resguard sanitari.

De fet, pel que fa a la sanitat interior, hi havia la figura dels subdelegats, però sobretot les corporacions locals que, en realitat, eren les autèntiques responsables de mantenir uns nivells mínims de salubritat als seus termes respectius, a més de controlar els potencials focus epidèmics. El caràcter voluntarista de la llei general i la manca de capacitat del govern central per fer complir totes les disposicions va suposar que la seva aplicació depengués en gran manera de les possibilitats de cada localitat. Tot plegat va requerir la publicació de nous reglaments i decrets que, curiosament, en no poques ocasions ampliaren encara més les obligacions dels ajuntaments. Exemples evidents són el reglament de 24 d'octubre de 1868 i els reials decrets de 24 d'octubre de 1873 i de 14 de juny de 1891 sobre la creació de partits mèdics i la institucionalització dels facultatius municipals (metges, farmacèutics i, finalment, veterinaris), que havien d'atendre gratuïtament els qui eren considerats oficialment com a pobres a cada localitat. A més, amb el temps les seves funcions s'ampliaren a l'àmbit de la vigilància i l'assessorament sanitaris. Paral·lelament, en les lleis municipals dels anys 1845, 1870, 1877 i l'estatut de 1924 s'observa un interès progressiu del legislador perquè els ajuntaments controlessin la salubritat local, entre altres coses per a evitar focus epidèmics, en un sentit pròpiament higiènic i ambientalista, que acabaria per donar cabuda a la microbiologia. Una mateixa circumstància que es trasllada a l'àmbit de les ordenances municipals, que proliferaren a partir del 1870, encara que en el cas de Palma es completara amb una reglamentació específicament sanitària el 1906.¹

¹ Es tracta del *Reglamento de Higiene Municipal de la Ciudad de Palma. Redactado por la Comisión Permanente de Sanidad conforme dispone el artículo 26 de la Instrucción de Sanidad y aprobado por la Junta Provincial de Sanidad de Baleares*. Palma de Mallorca, Est. Tip. de Francisco Soler Prats, 1906.

3. Pesta, febre groga i còlera: guerra a la pudor

3.1. La pesta de 1820 i la higienització de la mort

Una primera característica de la nostra època d'estudi és que els mallorquins canviaren radicalment la seva relació amb la mort entre els anys 1820 i 1821. En aquests moments tots els municipis de Mallorca varen prohibir els enterraments dins les esglésies i els nuclis urbans, a pesar que ja estaven prohibits des de la Reial cèdula de 3 d'abril de 1787. De fet, a la resta d'Espanya no va ser fins a l'arribada del còlera el 1833 quan es començaren a aplicar aquestes mesures, i encara a la segona meitat del vuit-cents moltes poblacions seguien fent ús dels cementiris interiors (Peral 1991/1992). El canvi fou transcendent, ja que no sols suposà una reubicació dels enterraments, sinó que tot el que tenia a veure a la mort va passar a dependre de regles medico-sanitàries. A més, en el decurs del segle, es va seguir millorant molts dels cementiris, tant en aspectes constructius com de localització. Això no vol dir que el clergat fos deixat totalment al marge. De fet, una forma de propiciar el trànsit a la nova situació i superar l'aversió a abandonar costums considerats com a ancestrals va ser mantenir el caràcter sagrat dels nous cementiris, que foren beneïts i custodiats per la mateixa església. Com es podia esperar, no faltaren resistències, però foren més puntuals del que es podria pensar d'entrada.

L'èxit en la posada en pràctica d'aquestes mesures va estar fortament lligat a factors externs a la realitat illenca, així com d'altres a causes regionals/locals. En primer lloc, com ja hem fet evident, va ser necessària la creació d'una legislació estatal de caràcter il·lustrat que les impulsés. Ara bé, els resultats només es varen començar a materialitzar a partir de l'arribada del liberalisme. Així, a Mallorca els primers cementiris rurals entraren en funcionament entre els anys 1812 i 1814, com en el cas de Palma a Son Tril·lo o el de Felanitx (sud de Mallorca), entre d'altres.² El problema és que ràpidament foren abandonats amb el retorn de l'absolutisme en aquesta darrera data. Lògicament, l'adveniment del trienni liberal suposà un altre període propici per al nou model de cementiri, amb la novetat que ara ja no tindria tornada enrere. El motiu d'aquesta excepcionalitat mallorquina (Menorca i Eivissa no varen seguir la mateixa pauta) va ser l'altíssima mortalitat provocada per la pesta de Son Servera iniciada al maig del 1820. L'epidèmia va ser continguda als municipis de Son Servera, Artà, Capdepera i Sant Llorenç, i en aquesta darrera localitat se superà el 600 per mil de taxa bruta de mortalitat (Moll *et al.* 2017). Les autoritats de tots els nivells reaccionaren amb l'aplicació de mesures contagionistes, fonamentades en els cordons sanitaris i les quarantenes, i higienistes, especialment la neteja i l'eliminació de les males olors, entre les quals figurava la construcció de nous cementiris exteriors o la recuperació dels abandonats el 1814. L'impuls de la pesta en termes de salut

² Semanario Económico de la Sociedad de Amigos del País núm. XXXBI-3, 15 de gener de 1814.

pública es va veure refermat per la declaració de la febre groga a Palma l'any següent. Després, seria l'arribada del còlera a Espanya (que no a Mallorca) el 1833 i la consolidació del liberalisme que provocaria un nou increment de la vigilància sanitària dels enterraments. A partir del 1845 s'iniciaria una nova etapa de millora de la localització i de les condicions higièniques dels cementiris rurals.³

No cal dir que la creació dels nous cementiris i la seva posterior reforma o reubicació varen ser motivades per la legislació estatal i pels manaments específics de les autoritats provincials. Ara bé, no podem obviar tampoc que foren construïts pels ajuntaments, en gran manera amb els seus propis recursos materials i humans, mentre que les ajudes de la Diputació només foren puntuals i subsidiàries.⁴ Aquest no és un fet banal, ja que en tots els casos es tractava d'obres relativament importants per a l'època.⁵ També foren les autoritats locals les encarregades de posar en pràctica les diverses normatives sanitàries que regulaven les inhumacions i exhumacions, les dimensions de les tombes, els funerals i el trasllat de cadàvers. A més, en moments de perill epidèmic s'incrementava la vigilància i es canviaven rituals avalats per la religió i la tradició, com va passar, per exemple, durant les diverses onades de còlera iniciades el 1832 o la grip de 1918, quan es prohibien les exèquies de cos present, es desinfectaven les tombes o es regulava l'horari del trasllat dels cossos.⁶ Trasllat que, en el cas de Palma, es va municipalitzar el 1862.⁷

3.2. Millorar l'accés a l'aigua i a l'aire

La construcció de nous cementiris fou l'actuació més visible en matèria sanitària durant la primera meitat del vuit-cents, i també de bona part de la resta del segle. Això no vol dir que els cementiris fossin les úniques mesures higièniques que posaren en pràctica les autoritats locals en la lluita contra les epidèmies. Seguint els mateixos postulats ambientalistes, cada cop que l'amenaça epidèmica era més evident, els ajuntaments d'arreu de l'illa, de la capital i de la part forana, actuaren

³ Boletín Oficial Balear, 1714, 13 de febrer de 1844. Es tracta d'un període que pràcticament s'allargaria fins als vuitanta del segle XIX, amb un inici en el nou cementiri de Campos el 1845 i el de Pollença inaugurat el novembre de 1880 (Arxiu Municipal de Pollença. Actes municipals, núm. vol. 1715, 21 de novembre de 1880).

⁴ Els problemes en la construcció que patiren molts d'ajuntaments i les peticions d'ajuda a la Diputació en donen fe moltes de les actes de la Reial Acadèmia de Medicina (Arxiu Històric Reial Acadèmia de Medicina de les Illes Balears PES 1820-Acords Junta de Sanitat, núm. AJ0728, 9 d'agost de 1820 o 17 d'agost de 1820 -consultat <https://arxiu-historic.uib.cat/index.php/arxiu-historic-de-la-reial-academia-de-medicina-de-les-illes-balears> el 15 de març de 2025-).

⁵ Per exemple, en les obres del nou cementiri d'Inca treballaven diàriament 45 homes a principis d'agost de 1820 (AHRAMIB PES 1820-AJS, num. AJ0725).

⁶ Tal com apareixen de forma recurrent als Butlletins Oficials, com per exemple Boletín Oficial Balear, 3693, 25 de juliol de 1856, o també a les actes municipals dels diferents ajuntaments.

⁷ Arxiu Municipal de Palma. Actes Municipals-Arxiu Històric, núm. vol. 2152/1, 27 d'octubre de 1862.

amb cert rigor per mantenir un bon estat de salubritat. En principi, bàsicament es va tractar d'eliminar els focus de males olors i l'aigua embassada, afavorir la renovació de l'aire i, per descomptat, controlar els aliments i el consum d'aigua pública. Això implicava campanyes de neteja per part dels peons o mitjançant el jornal personal, i l'obligatorietat dels veïns de mantenir la seva llar i els espais circumdants en un bon estat de policia. És a dir, nets i sense males olors, com recollien les ordenances municipals. No fou una tasca fàcil, atesa la presència de corrals amb animals i pous negres en bona part de les llars del nucli urbà.

Pel que fa a la creació d'eixamples o l'enderrocament de murades, no es varen produir com a conseqüència directa del cicle epidèmic, sinó del creixement de la població urbana. Com és conegut, el cas més important és el de Palma, que no inicià l'eixample fins al 1901, mentre que les murades es començaren a enderrocar l'any següent, tot i que aquest objectiu havia estat llargament anhelat pels higienistes (March 2002).

El tractament de l'aigua potable va gaudir de més interès per part de les autoritats municipals, que varen aconseguir facilitar-hi l'accés i millorar-ne la qualitat als nuclis urbans més importants, sense arribar en cap cas a la creació d'una xarxa hidràulica casa per casa. Així, a Palma, el 1821, coincidint amb els inicis del trienni liberal i just després de la important epidèmia de febre groga que va patir la ciutat, es començà a materialitzar el primer projecte de reforma de la Font de la Vila, el qual havia estat concebut el 1798. El 1833, els primers 795 metres –dels 2508 a intervenir– de la volta del tram inicial de la canalització estaven acabats. Dos anys més tard, el 1835, l'enginyer holandès Paul Bouvy (1807-1867) es va encarregar de la continuació de la galeria que faltava, que es va donar per acabada el 1854 (Ginard 1995). Això es va traduir en un augment del cabal d'aigua que arribava a les llars, el qual es va tornar a incrementar a partir del 1912 gràcies a l'adquisició per part de l'ajuntament de l'aigua dels regants de l'horta de Palma.

3.3. Palliació de la misèria

Una altra de les respostes davant l'aparició d'una amenaça epidèmica va ser arbitrar recursos per a millorar les condicions de vida dels pobres. Un dels objectius essencials era pal·liar la misèria, i així eliminar focus d'infecció potencials. Alhora també es tractava de procurar recursos a les classes treballadores, obrers i jornalers, en cas que la declaració d'una epidèmia provocara un atur generalitzat. Ens referim a tots els municipis,⁸ inclosa la capital. A causa de la migradesa de les hisendes municipals, normalment els consistoris més importants demanaven un

⁸ Per exemple el petit poble de Llubí el febrer de 1854 o l'agost de 1855 (Arxiu Municipal de Llubí-AM, vol. 6, 24 de febrer de 1854; 12 d'agost de 1855); Alcúdia, Manacor o Felanitx davant el perill d'una invasió de còlera durant els mateixos anys (Arxiu Municipal de Felanitx-AM, vol. 530, 23 d'abril de 1854) o Andratx el juliol de 1884 (Arxiu Municipal d'Andratx-AM, llig. 95a, fol. 8v, 13 de juliol de 1884).

emprèstit, avalat pels mateixos regidors o els grans contribuents, amb l'objectiu de tenir liquiditat quan fos precis.⁹ Així mateix, va ser habitual ampliar els recursos amb l'organització de subscripcions populars o, fins i tot, de rifes.¹⁰ És el que va permetre, per exemple, que l'Ajuntament de Palma distribuís aliments, mantes i medicaments de forma gratuïta, a més de proporcionar feina a la població en atur durant el còlera del 1865 (Salas i Pujadas-Mora 2016). Aquestes actuacions també es duïen a terme *a posteriori*, és a dir, per ajudar als damnificats per una epidèmia. Per exemple, a Palma després del brot de febre groga del 1870 es va acordar una subscripció popular en favor dels orfes de les viudes pobres i altres desvalguts, “a quienes la muerte de alguno de su familia ha sumido en la horfandad [sic] y en la miseria”.¹¹

S'ha de destacar que, a diferència de la major part de les actuacions descrites en els apartats anteriors, aquestes mesures no anaven encaminades a implementar cap mena de reforma social, sinó que es tractava d'accions conjunturals, destinades, seguint les prescripcions ambientalistes, a evitar mals majors en l'àmbit sanitari, alhora que també tenien l'objectiu d'evitar aldarulls i la pauperització de la societat. Reduir la pobresa estructural mitjançant una reforma social no va entrar en els plans de les autoritats del moment. Això no vol dir, però, que aquesta reforma no fos plantejada per part de la classe mèdica i d'altres sectors de la societat mallorquina, precisament perquè la “misèria social” era considerada com una causa predisposant per a contraure el còlera, el tifus o la tuberculosi (Tomás 2024, pp. 132-133).

4. Aïllament i contagionisme

4.1. Participació subsidiària dels ajuntaments en els cordons militars del litoral

Des del 1787 fins al 1899 es varen dur a terme 28 cordons sanitaris al litoral de Mallorca, cosa que suposa una mitjana d'un cada tres anys i mig, encara que la concentració fou major en la primera meitat del XIX. Va ser una veritable època daurada per aquesta mena de mesures, que hem d'encabir, com ja hem avançat, dins el corrent contagionista de la medicina del moment (Moll *et al.* 2014b).

En principi, els cinturons del litoral anaven a càrrec de les autoritats provincials, ja que responien a una iniciativa del governador civil en nom de la Junta Provincial de Sanitat, però eren posats en pràctica per l'exèrcit. Ara bé,

⁹ El 1884 l'Ajuntament de Palma aconseguí un préstec de 500.000 pessetes per aquest motiu avalat per una sèrie de majors contribuents (AMPa-AM-AH, núm. vol. 2161-1, 7 de juliol de 1884).

¹⁰ Fins i tot a Palma es va acordar el 1884 obrir una subscripció pública per a reunir recursos abans no se'n poguessin aconseguir per altres mitjans (AMPa-AM-AH, núm. vol. 2161-1, 1 de juliol de 1884).

¹¹ AMPa-AM-AH, núm. vol. 2155-3, 6 de novembre de 1870.

abans del 1828 els acordonaments eren realment mixtos; és a dir, compostos per soldats i paisans. A partir del 1834 es poden definir com a estrictament militars encara que amb una participació subsidiària de civils a causa de la insuficiència de la tropa. Aquesta situació va durar fins al 1884, moment en què els cordons del litoral passaren a ser exclusivament formats per l'exèrcit (Salas 2010, pp. 74-77).

En els dos primers períodes, la participació municipal era cabdal per a garantir la posada en pràctica del cordó. Concretament, les localitats del litoral s'encarregaven de la logística, oferien els recursos materials de què disposaven, construïen barraques a la costa i bestreien les despeses exigides.¹² Els ajuntaments també es feien càrrec d'una paga extraordinària a l'exèrcit, anomenada *plus*. Curiosament, aquest pagament es va mantenir fins i tot quan els acordonaments es militaritzaren completament a partir del 1884. S'ha de destacar que, malgrat la despesa extraordinària que suposava l'exèrcit, la seva participació va ser cada cop més desitjada per les administracions locals, siga perquè els civils també havien de ser retribuïts o perquè es considerava que els soldats garantien millor que no els civils l'eficàcia dels aïllaments (Salas i Pujadas-Mora 2018).

Així mateix, el sistema no va estar exempt de problemes, sobretot als inicis, ja que els batlles de la costa se sentien agreujats respecte a la resta de l'illa. No és estrany que, en alguns punts del litoral, el 1828, la situació dels soldats fos deplorable a causa de la desatenció que van patir.¹³ Tampoc foren estranys els retards en el pagament de les quotes del repartiment, difícils d'assumir a causa de la precarietat de la majoria de les hisendes municipals.

En definitiva, es pot afirmar que els acordonaments generals de l'illa eren pagats en bona part pels ajuntaments, ja que sobre ells requeïen totes les despeses extraordinàries, i pel govern central, que hi posava en joc l'exèrcit i, per tant, el pressupost ordinari d'aquesta institució. L'explicació d'aquesta fórmula, que deixava al marge la Diputació, residia en el fet que els cordons eren considerats un assumpte exclusivament de Mallorca i, en conseqüència, no podien ser sufragats per les institucions provincials amb circumscripció a tot l'arxipèlag (Illes Balears); ni pel Ministeri de la Guerra en exclusiva, ja que no tenia fons per assumir les despeses extraordinàries.¹⁴

Així mateix, no deixa de ser destacable que tot i el sacrifici humà i econòmic que suposaven els cordons, foren les autoritats locals les primeres a exigir-ne l'aixecament per tal de resguardar l'illa de les invasions epidèmiques. Un fet que

¹² Arxiu Municipal de Pollença, Sanitat-Ordes 1681, 24 d'octubre de 1834.

¹³ Arxiu del Regne de Mallorca, Junta Provincial de Sanitat, Correspondència, núm. 95, 30 de setembre de 1828.

¹⁴ Arxiu General del Consell de Mallorca, Establecimiento del Cordón Sanitario, núm. S III 262/1, 24 de setembre de 1884; Arxiu Municipal de Llubí, Correspondència, núm. 29, 18 d'agost de 1885.

s'ha d'atribuir, com en el cas dels cementiris, a l'impacte que provocà la pesta de Son Servera i a l'èxit que tingueren els diversos cinturons sanitaris que s'establiren per a contenir-la a la comarca de Llevant (Moll *et al.* 2014b, p. 160).

4.2. Acordonaments municipals: de la legalitat a la il·legalitat

La relació dels ajuntaments amb els acordonaments no s'exhaureix amb el que s'ha apuntat fins ara. En els moments en què es declarava una epidèmia en algun punt concret de l'illa, ells mateixos aïllaven les seves viles respectives. És el que va passar els anys 1820, 1821, 1865 i 1870, com a mínim. En aquests casos, tota la logística i les despeses anaven a compte dels municipis.

Aquesta forma d'actuar responia a la iniciativa de les autoritats locals que, alhora, es reforçava per les ordres dictades per la superioritat, almanco fins al 1834. Aquesta realitat es va fer evident amb la declaració de la pesta de Son Servera el 1820. Pel que ens consta, totes les localitats ja havien alçat els seus propis cinturons sanitaris de forma espontània i autònoma el 19 de maig, quan la presència de la pesta encara no s'havia oficialitzat. No va ser fins uns dies més tard, el 27 de maig, quan els batles reberen una circular que ordenava la creació de cordons a les localitats respectives. Sembla que l'excés de zel en l'aplicació d'aquestes mesures va motivar que el 14 de juny les autoritats provincials intentessin regular-ne el funcionament, amb la intenció d'evitar els abusos i la incomunicació que provocaven entre cadascun dels pobles i d'aquests amb la capital. Així mateix, es va considerar que aquest tipus de mesures havien estat de gran èxit, ja que havien evitat la propagació de l'epidèmia més enllà dels pobles de Son Servera, Artà i Capdepera. Es tracta de mesures contagionistes avalades per les autoritats provincials i locals, així com per la classe mèdica i el conjunt de la població. Una situació que es tornaria a repetir després de la declaració de la febre groga a Palma a l'agost del 1821 (Pujadas-Mora i Salas 2018).

A partir d'aquesta darrera epidèmia es va obrir un llarg parèntesi pel que fa als cordons municipals. De fet, si descomptem el brot de còlera d'Andratx del 1854, fou necessari esperar al còlera de Palma del 1865 per a tornar a tenir un veritable episodi epidèmic a Mallorca. En bona part, això fou gràcies a l'èxit que havien tingut els cordons del litoral en el resguard sanitari. Tanmateix, la situació legal havia canviat força respecte a principis de segle, com a fruit d'una evolució que cada cop restringia més l'autonomia municipal. Això es va començar a fer evident en la Reial ordre de 24 d'agost de 1834 i en la de 31 d'agost de 1854; però sobretot en la Llei general de sanitat del 1855, que va culminar amb la prohibició de la iniciativa local en la creació dels acordonaments. La veritat és que, a més dels mateixos postulats centralistes del liberalisme espanyol, les mesures també tenien el suport de bona part de la comunitat científica, que estava en contra de l'ús indiscriminat i anàrquic d'aquest tipus de mesures (Fernández 1990, pp. 47-48).

Sigui com sigui, el més interessant és que els batles i les seves corporacions respectives en feren un cas parcial o, fins i tot, nul. Per exemple, a la darrera d'agost del 1865, davant la sortida massiva dels habitants de Palma cap als pobles de la part forana, a conseqüència de la declaració dels primers casos de còlera el dia 28, la majoria de viles s'acordonaren pel seu compte. Paradoxalment, una de les primeres ordres que dictà el nou governador, Adolfo García de León y Pizarro, quan arribà a l'illa després de passar la quarantena al llatzeret de Maó, fou manar als batles que eliminessin els cordons. Tot i la seva contundència, l'ordre no va ser acceptada explícitament en molts casos; de fet, no ho fou en pràcticament cap. Una situació que, si bé d'una manera no tan generalitzada, es tornaria a reproduir arran de la febre groga de Palma l'any 1870. Aquesta forma d'actuar va estar avalada per les manifestacions a favor de l'aïllament que varen tenir lloc a poblacions com Inca, i també per la premsa regional, inclosa la més progressista (Pujadas-Mora i Salas 2018, pp. 288-291). En definitiva, el conjunt de la ciutadania anteposava el bon estat de salut a les llibertats individuals.

4.3. Hospitals provisionals

Una de les conseqüències de la declaració d'una epidèmia en un territori determinat era la creació d'hospitals o infermeries provisionals, que tenien com a primera funció separar els sans dels malalts. És més, a partir de l'arribada del còlera, aquesta fou una de les mesures preventives que posaren en pràctica les autoritats locals seguint el manament de les provincials. Concretament, habilitaren espais per aquest ús, dotats dels projectes de funcionament respectius. Com és obvi, es tracta d'iniciatives clarament contagionistes, encara que també es percep una certa preocupació ambientalista quan aquests recintes s'ubicaven fora del nucli urbà, en plena natura, amb la convicció que això ajudava en la recuperació dels malalts. Alhora, tenien l'objectiu de no saturar els hospitals ordinaris existents.

Pel que fa a Mallorca hem estudiat els casos de la pesta de l'any 1820 i el còlera del 1865, així com els projectes elaborats el 1834, el 1854 i el 1884. En aquest aspecte, la pesta del 1820 també va ser alligonadora sobre la importància d'aquestes institucions. En aquella ocasió es crearen hospitals improvisats fora dels nuclis urbans afectats, fet que es va considerar de cert èxit, almanco a Capdepera i a Sant Llorenç. Es justificaren per aconseguir una separació estricta entre tots els graus de pacients, convalescents i no afectats, sense oblidar la capacitat terapèutica de la seva ubicació a la ruralia (Pujadas-Mora i Salas 2022, pp. 211-12).

A partir de la segona meitat de segle, els hospitals bastits o projectats no seguiren al peu de la lletra el model posat en pràctica durant la pesta, ja que, en el cas de Palma, es va optar cada cop més per hospitals interiors, encara que ubicats a les parts més properes a les murades, en detriment dels exteriors (Pujadas-Mora 2005). El canvi pot estar motivat per la menor perillositat atorgada

al còlera o a la febre groga respecte de la pesta, però també al fet que la primera es va associar sobretot a la població pobra, en una ciutat que ja era abandonada per les classes mitjanes i altes davant la simple amenaça epidèmica. És a dir, si bé en tot moment els hospitals provisionals suposen una classificació i separació radical entre la població sana, sospitosa i malalta i, per tant, una voluntat d'allunyar la malaltia de la resta de la ciutat, durant el còlera l'hospital s'ubica a l'interior de la ciutat, en teoria, a la vora de la misèria. Aquesta ubicació era justament el contrari del que argumentava la teoria ambientalista, que afavoria els espais rurals i airejats. Concretament, a Palma el 1865 es va habilitar l'antiga Llotja i el convent de Caputxins intramurs per atendre els colèrics. Així mateix, tots els hospitals projectats el 1884, ja sigui pel Col·legi de Medicina i Cirurgia o pel mateix ajuntament, també se situaven a l'interior de la ciutat, si bé a la perifèria.

Un altre tret diferencial de la segona meitat del segle respecte de la primera és que s'observa una major preocupació per part de les autoritats polítiques i sanitàries pel que fa a la planificació dels hospitals per a colèrics, sigui quant a la ubicació o quant al funcionament, preocupació que va arribar al punt àlgid en els projectes del 1884. De fet, seguint el criteri centralitzador i uniformitzador de l'Estat liberal, des de la ja esmentada Reial ordre del 1849 les infermeries provisionals havien de seguir una mateixa normativa a tot l'Estat, com també refermà la Llei general de sanitat del 1855. Un cop més, aquest fet no es contradiu amb l'ampli marge d'actuació que tenien les autoritats locals i provincials, en funció de la valoració de cada amenaça epidèmica i dels recursos disponibles. I, cosa que és més important, es responsabilitza els municipis de la posada en pràctica i la gestió dels hospitals, encara que depenguessin jeràrquicament del governador civil (Pujadas-Mora i Salas 2022).

5. Des de la introducció de la microbiologia a la grip de l'any 1918

5.1. Desinfecció i aparició del laboratori municipal

Des del darrer del terç del vuit-cents s'observa una progressiva entrada dels nous preceptes de la microbiologia en l'administració municipal. Així, la higiene deixa d'estar identificada només amb la neteja i les males olors, per passar a dependre de la desinfecció química i l'anàlisi de laboratori.

Precisament va ser l'any 1877 quan va entrar en funcionament el primer laboratori químic municipal de Palma (Mora 2024).¹⁵ Quan es tancà aquest,¹⁶ el mateix ajuntament i la Diputació col·laboraren en l'obertura el 1899 d'un

¹⁵ AMPa-AM-AH, núm. vol. 2162-1, 15 d'octubre de 1886.

¹⁶ Es desconeix la data exacte i els motius, però tot indica que va deixar de funcionar el 1890 quan Pere Estelrich, el químic que el dirigia, va deixar el càrrec i va vendre tot el seu instrumental a l'ajuntament (Mora 2024, pp. 69-70).

altre laboratori, que es pot qualificar de bacteriològic, a càrrec del Col·legi Mèdic i Farmacèutic –el futur Col·legi de Metges–, molt més ben dotat i assistit professionalment. En aquest sentit, l'anàlisi de l'aigua de la Font de la Vila de Palma va esdevenir primordial, especialment quan augmentava perillosament el nombre de casos de febre tifoide. És el que va succeir el 1899, quan el Consistori palmèsà acordà, seguint els dictàmens de la Junta municipal, fer un examen “bactereològic (sic) de las aguas de las fuentes públicas”, a més de desinfectar la xarxa de clavegueres i altres mesures de neteja. És interessant constatar com l'assumpció de la microbiologia era un fet no sols teòric sinó pràctic en aquestes dates.¹⁷

A causa de l'augment de malalties gàstriques, especialment la febre tifoide a principis del segle xx, el 1904 el Consistori de la capital va tornar a considerar la necessitat de disposar d'un nou laboratori municipal plenament equipat, segons els criteris que marcava la legislació. El 1906 sembla que estava situat a l'entresol de la casa consistorial, i el 1909 es va traslladar al nou escorxador municipal, però es va deixar sense muntar. Tot i la utilització del laboratori del Col·legi de Metges per part de l'ajuntament, era una actuació il·legal, ja que una ciutat de la categoria de Palma havia de gaudir d'un laboratori a compte del seu pressupost. Finalment, després de diversos intents i de la persistència de les “febres” tifoides, es va decidir reobrir-lo el 1914, dirigit per Joan Gamundí, per bé que oficialment no entrà en funcionament fins a l'any següent.¹⁸

L'aparició del laboratori va venir acompanyada per un interès creixent per la desinfecció química. Per exemple, a Palma, que ja havia creat la plaça de químic municipal el 1862 (Mora 2024, pp. 37 i 38), davant l'amenaça colèrica del 1884 es va manar al perit químic que tingués preparats els ingredients necessaris per a la desinfecció. Uns dies més tard, el 19 de setembre, trobem la primera referència a la utilització del clor, encara que no era per a l'aigua potable sinó per a desinfectar els pous negres. De fet, a principis del segle xx ja era habitual fer-ne ús per a la desinfecció de sifons i clavegueres del nucli urbà.

Una novetat és que a partir del 1896 començà a existir una brigada especialitzada en la desinfecció de Palma. L'encarregat cobrava un sou anual de 900 pessetes i tenia entre les seves funcions el manteniment de l'estufa desinfectant de roba, però també els sifons i les bombes, aixetes i habitacions que haguessin aixoplugat malalts infecciosos. Precisament, la primera d'aquestes estufes havia estat adquirida el 1890 amb motiu d'una altra amenaça colèrica. En aquella ocasió, el Consistori de la capital no sols va acceptar l'oferiment de la Diputació d'adquirir-ne una per a ser destinada al llatzeret del port, sinó que el batle es va comprometre, a la sessió de 20 de juny, a comprar-ne una altra.

¹⁷ AMPa-AM-AH, núm. vol. 2169-1, 6 de març de 1899.

¹⁸ AMPa-AM-AH, 21 de desembre de 1904, 14 de juny de 1906, 10 d'octubre de 1905, 10 d'octubre de 1906, 24 de juliol de 1907, 1 d'octubre de 1909, 14 d'agost de 1911, 11 de gener de 1915, 29 de setembre de 1916, entre d'altres acords.

La resta dels pobles seguien una forma d'actuar semblant en el mateix període. Per exemple, el 1883, el veterinari de Felanitx ja gaudia d'un microscopi per a l'anàlisi dels aliments, i deu anys més tard, en aquesta mateixa localitat, s'experimentà amb el mètode del Dr. Ferran, qualificat d'eminent microbiòleg, per vacunar porcs, gairebé al mateix temps que s'enviaven a un laboratori de Palma mostres d'aigua de la font pública per a fer-ne l'anàlisi. Al Port de Sóller, el primer de maig del 1897 es va instal·lar un laboratori especialment destinat a l'anàlisi alimentària, tal com prescrivia la llei.

La utilització del laboratori va anar acompanyada per l'adopció de sistemes de filtratge de l'aigua per al consum a Palma i a pobles com Artà, entre els anys 1893 i 1898, o Pollença, en dates semblants (Pujadas-Mora i Salas 2014). En aquest darrer municipi, a més, s'ha de destacar que els filtres eren per l'aigua d'una font exterior canalitzada el 1814 en unes obres de certa envergadura (Salas 1999). Aquest fet per si sol ja podia causar una disminució de la mortalitat provocada per la febre tifoide o altres malalties gastrointestinals, com ha sigut demostrat pel cas americà (Cutler i Miller 2005). Pel que fa a la cloració de l'aigua, també es va començar a practicar a la darrereria del segle XIX i principis del XX, si bé amb caràcter extraordinari, en funció de si els resultats que oferissin les anàlisis de laboratori donaven un índex elevat de contaminació bacteriana.

5.2. La grip del 1918: entre l'ambientalisme i la nova epidemiologia

La pandèmia de grip que va començar a Mallorca al setembre del 1918 resulta un moment ideal per calibrar com varen entrar en escena els nous postulats microbiològics en la gestió epidemiològica i com es varen mantenir els vells postulats ambientalistes.

En primer terme, l'actuació de l'Ajuntament de Palma demostra certes continuïtats amb el passat. Una d'aquestes continuïtats va ser una forma organitzativa basada en les Juntes de Sanitat Provincial i Municipal, que prest es va demostrar insuficient. Com a conseqüència, es creà un òrgan més específic: la Comissió Central de Sanitat Municipal, presidida pel regidor Antonio Alfredo Llompart, dotada d'àmplies atribucions d'actuació. El mateix podem dir de la necessitat de consignar un crèdit de 25.000 pessetes i obrir una subscripció popular per fer front a les despeses extraordinàries que es preveia que provocaria l'epidèmia a partir del mes d'octubre.¹⁹ Així mateix, el desconeixement del microorganisme causant de la grip, encara associat erròniament al bacil de Pfeiffer al començament de l'epidèmia, es traduí en la posada en funcionament d'una barreja de mesures que combinaven prescripcions de tipus ambientalista amb el nou concepte de *desinfecció*.

¹⁹ AMPa-AM-AH, núm. vol. 2188, 6 de març de 1899.

Entre les primeres mesures aplicades pels ajuntaments, seguint els dictàmens de la Junta Provincial, figura la vigilància alimentària, que tenia el doble objectiu d'evitar la venda de carn i pa en mal estat i, alhora, evitar les adulteracions. També es va incrementar la neteja dels carrers i s'allunyaren les solls i els femers dels nuclis habitats, una clara reminiscència ambientalista. Així mateix, els dipòsits de draps, antigament qualificats de "géneros contumaces", foren eliminats i els espais, desinfectats. Com calia esperar, es restringiren les aglomeracions de tota mena, cosa que provocà el tancament de les escoles, els teatres i els cinemes, però no de les guarderies i els temples, encara que havien de ser airejats i també desinfectats, inclosa l'aigua beneïda. A més, es restringiren els rituals de la mort, i s'ordenà que s'evitessin, com en els temps del còlera, les aglomeracions a les cases mortuòries: es prohibí l'acompanyament al cementiri o bé s'obligà a efectuar el trajecte pel camí més curt. En clara relació amb el contagionisme, també es varen procurar infraestructures per a l'aïllament dels malalts de grip.

No cal dir que algunes d'aquestes mesures pogueren tenir un cert impacte en la contenció del contagi, especialment les que reduïen el contacte social, promovien l'aïllament o incidien en l'airejament dels espais privats i públics. De tota manera, en aquests casos, connectaven perfectament amb els nous preceptes de la microbiologia, de tal forma que més que una separació entre l'antiga i la nova ciència, es va donar una continuïtat que en va facilitar l'aplicació. Cosa que igualment es pot dir de les actuacions de desinfecció general que aplicaren els ajuntaments, de forma gairebé abusiva, talment com és el cas del de Palma. Aquest es va centrar en la purificació dels carrers i dels cementiris; a més, en cas de mort per grip, una brigada sanitària específica desinfectava la casa i els objectes personals del difunt. Els carrers eren regats amb diversos productes químics (sulfat de coure, *zotal* i creolina) i s'instava la població a fer el mateix als seus habitatges, per a la qual cosa es van dispensar productes desinfectants a preus assequibles o bé gratuïtament a les famílies pobres. A municipis com el de Pollença, es van practicar desinfeccions de vàters, estables i corts de porcs amb solucions de sulfat de ferro, de coure o *zotal*, a més de fer el mateix amb la correspondència, una mesura que ja s'havia portat a terme amb vinagre l'any 1820 (Pujadas-Mora i Salas 2021, pp. 218-219). Tornant a Palma, fins i tot es va organitzar una jornada de desinfecció general. Exactament, a les 12 hores del 24 d'octubre cada veí havia de tirar un poal d'aigua amb calç dins del seu excusat i, seguidament, fregar amb una solució de *zotal* o creolina el trespol de l'habitatge i el tros de carrer respectiu.²⁰ I, per descomptat, es va intensificar el control de l'aigua de la Font de la Vila, el principal i tradicional mitjà d'abastiment de la ciutat de Palma.

Per últim, cal dir que els ajuntaments també s'aplicaren a fons en tasques de beneficència. En aquest punt, els efectes de la grip se superposaven als de la crisi de subsistències pròpia del final de la I Guerra Mundial. Per això es va crear

²⁰ *L'Almudaina*, 21 d'octubre de 1918, p. 1 i *Correo de Mallorca*, 25 d'octubre de 1918, p. 1.

una borsa de treball d'homes i dones per a l'assistència als malalts. A més, es va vigilar l'adulteració dels productes frescos. Es va prestar una atenció especial a la llet, vigilant que no s'adulterés i prohibint que fos venuda a les tavernes, amb l'objectiu que no en faltara a aquells que veritablement la necessitessin; arribà a ser dispensada gratuïtament a les famílies pobres si ho havia rebut un metge. Així, els municipis incrementaren la labor benèficoassistencial, sigui directament o ajudats per les germanes de la caritat i altres congregacions femenines similars (Pujadas-Mora i Salas 2021, p. 219).

6. Conclusió

El conjunt d'actuacions descrites s'integra perfectament dins la reforma sanitària que varen efectuar els països occidentals en aquest període (Barona i Bernabeu 2008). Això és vàlid tant pel que es va fer com pel paper que hi tingueren les diferents administracions. Més concretament, la política sanitària, tot i que seguia una línia jeràrquica que s'iniciava al Ministeri de la Governació i la Junta Suprema de Sanitat i passava pel governador i el govern provincial per arribar finalment als ajuntaments, hauria estat impensable sense el protagonisme que hi assumiren aquests darrers i les seves juntes municipals. En altres paraules, les entitats locals no sols s'encarregaren de la neteja dels espais públics i de reglamentar la vida local seguint preceptes higiènics, com estipulaven les lleis i les ordenances, sinó que també executaren obres públiques de consideració en resposta a les epidèmies, com són els cementiris rurals, o bé habilitaren hospitals provisionals o llitjers quan així fou requerit. Fins i tot en aquelles actuacions que eren responsabilitat directa del govern central, com és el resguard sanitari i, més concretament, els acordonaments de l'illa, les corporacions locals foren claus per explicar-ne el bon funcionament. És veritat que sense el nou exèrcit permanent, això tampoc s'hauria pogut dur a terme amb l'eficàcia amb què es va fer. Sigui per una raó o una altra, la incidència d'epidèmies a Mallorca fou inferior a la de les regions del voltant, i s'hi va assolir durant aquest període l'esperança de vida més alta d'Espanya (Dopico i Reher 1998).

Aquest fet també es deu a una medicalització primerenca de la societat arran de la pesta de Son Servera del 1820, el tret més original de l'actuació sanitària del segle XIX a Mallorca. Així, s'avançà en la secularització de tot el que fa referència a la mort, especialment si ho posam en relació amb la resta d'Espanya; un fet que es demostra per l'absoluta substitució dels enterraments a l'interior dels temples o als seus voltants per la construcció de cementiris rurals. Igualment, es va traduir en l'entusiasme amb què va ser acollida la política contagionista i, especialment, l'aïllament de Mallorca mitjançant cordons sanitaris que abraçaven tot el litoral, o la proliferació dels acordonaments municipals, fins i tot després que es prohibissin per la llei del 1855. És a dir, la pesta va ser un catalitzador de la salut pública, entesa de forma eclèctica entre els diversos corrents mèdics.

No hi ha dubte que el canvi de paradigma que suposà l'abandonament de la medicina hipocràtica pels nous postulats de la bacteriologia fou revolucionari des del punt de vista científic. Ara bé, a la pràctica fou més semblant a una transició (i adaptació) des del vell ambientisme i contagionisme, protagonitzada per una administració municipal en desenvolupament i deguda a la professionalització de la medicina a Mallorca. Això és el que es posa de manifest amb la creació i/o utilització del laboratori per part dels ajuntaments a partir del darrer terç del segle XIX i, paral·lelament, amb la substitució del concepte d'higiene basat en la neteja i l'eliminació de pudors pel de la desinfecció química. Tot plegat, parlem d'un procés que es va acabar de posar en pràctica durant l'epidèmia de grip del 1918.

Finançament

Aquesta recerca forma part del projecte Epidemias, estado y desigualdades socioeconómicas: predictibilidad y perdurabilidad, siglos XIX y XX (EPI-DESIGUAL) finançat pel Ministerio de Ciencia, Innovación y Universidades (PID2021-1280100B-I00).

Bibliografia

- BARONA VILAR, Josep Lluís; BERNABEU-MESTRE, Josep. 2008. *La salud y el Estado. El movimiento sanitario internacional y la administración española (1851-1945)*. Publicacions de la Universitat de València. ISBN: 978-84-370-6974-6.
- BETRÁN MOYA, José Luis. 2020. *Historia de las epidemias: en España y sus colonias (1348-1919)*. La Esfera de los libros. ISBN: 84-9164-856-9.
- CABALLERO DOMÍNGUEZ, Margarita; GARCÍA ENCABO, Carmelo, 2000. La revocación de los hacendados: el poder local en Soria en los inicios del liberalismo. En: CARASA SOTO, Pedro (coord.), *Ayuntamiento, Estado y Sociedad. Los poderes municipales en la España Contemporánea*. Ayuntamiento de Valladolid-Instituto de Historia «Simancas», pp. 135-165. ISBN: 84-95389-15-0.
- CAJAL VALERO, Arturo. 1999. *El Gobernador Civil y el Estado centralizado del siglo XIX*. Ministerio de Administraciones Públicas. ISBN: 84-7088-687-8.
- CUTLER, David M.; MILLER, Grant, 2005. The Role of Public Health Improvements in Health Advances: The Twentieth-Century United States. *Demography*, 42(1), 1-22. <https://doi.org/10.1353/dem.2005.0002>.
- DOPICO, Fausto; REHER, David-Sven. 1998. *El declive de la mortalidad en España, 1860-1930* (1 ed.). Asociación de Demografía Histórica. ISBN: 84-930864-0-1.
- FERNÁNDEZ SANZ, Juan José. 1990. *1885, el año de la vacunación de Ferrán. Trasfondo político, médico, sociodemográfico y económica de una epidemia*. Fundación Ramón Aceres. ISBN: 84-87191-47-9.

- GINARD BUJOSA, Antoni. 1995. *Evolució històrica de l'abastament d'aigua a Palma (1800-1995): un debat permanent*. EMAYA - Ajuntament de Palma. ISBN: 84-605-2521-X.
- MANN, Michael. 1997. *Las fuentes del poder social, II, 1760-1914*. Alianza. ISBN: 978-84-206-2881-3.
- MARCH NOGUERA, Joan. 2002. L'enderrocament de les muralles de Palma. Un triomf de l'higienisme mallorquí. *Gimbernat*, 37, 247-263.
- MOLL BLANES, Isabel; PUJADAS-MORA, Joana Maria; SALAS-VIVES, Pere. 2014a. El Estado en las provincias: administración pública y sanidad en Mallorca (1855-1923). *Historia Social*, 80, 77-93. <http://www.jstor.org/stable/24330751>
- MOLL BLANES, Isabel, SALAS-VIVES, Pere; PUJADAS-MORA, Joana; CANALETA, Eva. 2014b. *La lluita per la vida. Administració, medicina i reforma sanitària (Mallorca 1820-1923)*. Gall Editor. ISBN: 978-84-942855-2-3.
- MOLL BLANES, Isabel; SALAS-VIVES, Pere; PUJADAS-MORA, Joana Maria. 2017. Vers une nouvelle modernité sanitaire: l'épidémie de peste de Majorque en 1820. *Annales de Démographie Historique* ("Le retour de la peste"), 2 (134), 125-149. <https://doi.org/10.3917/adh.134.0125>
- MORA PALOU, Joan. 2024. *El laboratori municipal de Palma*. Edicions Xandri. ISBN: 978-84-129075-2-0.
- MORAL RUÍZ, Joaquín del. 2007. Las funciones del Estado y la articulación del territorio nacional: símbolos, administración pública y servicios. En: MORAL RUÍZ, Joaquín del; PRO RUIZ, Juan; SUÁREZ BILBAO, Fernando (Eds.). *Estado y territorio en España, 1820-1930. La formación del paisaje nacional*. Los libros de la Catarata, pp. 17-358. ISBN: 978-84-8319-335-8.
- OTERO CARVAJAL, Luis Enrique; PALLOL TRIGUEROS, Rubén. 2009. El Madrid moderno, capital de una España urbana en transformación, 1860-1931. *Historia contemporánea*, 39, 541-588. <https://doi.org/http://hdl.handle.net/10810/38133>
- PERAL PACHECO, Diego, (1991/1992). El cólera y los cementerios en el siglo XIX. *Norba. Revista de Historia*, 11-12, 269-278.
- PUJADAS-MORA, Joana Maria. 2005. *Les epidèmies «invisibles» i «visibles» de còlera a la ciutat de Palma: gestió municipal (Segle XIX)*. Memòria d'Investigació. Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca.
- PUJADAS-MORA, Joana Maria. 2009. *L'evolució de la mortalitat infantil i juvenil a la ciutat de Palma (Mallorca, 1838-1960)*. Tesi doctoral defensada el 27 de juliol de 2009. Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca.
- PUJADAS-MORA, Joana Maria. 2024. What was Killing Babies in Palma, Spain? Analysing Infant Mortality Patterns Using Individual-Level Cause of Death Data, 1836–1930. *Historical Life Course Studies*, 14, 82-104. <https://doi.org/10.51964/hlcs11677>

- PUJADAS-MORA, Joana Maria; SALAS-VIVES, Pere. 2014. Agua: discurso higienista y práctica municipal (Mallorca, 1855-1936). *Hispania*, LXXIV, 246, 123-150. <https://doi.org/10.3989/hispania.2014.005>
- PUJADAS-MORA, Joana Maria; SALAS-VIVES, Pere. 2018. Inland sanitary cordons and liberal administration in southern Europe: Mallorca (Balearic Islands), 1820-70. En: CHIRCOP, John; MARTÍNEZ, Francisco Javier (Eds.). *Mediterranean quarantines, 1750-1914. Space, identity and power*. Manchester University Press, pp. 280-299. ISBN: 978-1-5261-1554-6.
- PUJADAS-MORA, Joana Maria; SALAS-VIVES, Pere. 2021. La gestión municipal de la sanidad e higiene pública en las Islas Baleares (1900-1936). En: OTERO CARVAJAL, Luis Enrique; MIGUEL SALANOVA, Santiago de (Eds.). *Sociedad urbana y salud pública*. Los libros de la Catarata, pp. 209-220. ISBN: 978-84-1352-271-5.
- PUJADAS-MORA, Joana Maria; SALAS-VIVES, Pere. 2022. Hospitales provisionales en tiempos de epidemias: legislación y práctica. Mallorca, siglo XIX. En: BARCIELA, Carlos; FONTANA, Giovanni Luigi; VILAR-RODRÍGUEZ, Margarita; PONS PONS, Jerònica (Eds.). *Los hospitales y las pandemias en España e Italia desde una perspectiva histórica*. Universitat d'Alacant, pp. 201-232. ISBN: 978-84-1302-166-9.
- RAPHAEL, Lutz. 2008. *Ley y orden. Dominación mediante la administración en el siglo XIX*. Siglo XXI. ISBN: 978-84-323-1330-1.
- SALAS-VIVES, Pere. 1999. Sanitat i Estat liberal. *Mayurqa*, 25, 197-215.
- SALAS-VIVES, Pere. 2010. Libertad y/o derecho a la vida. El resguardo sanitario durante el primer liberalismo (Mallorca, siglo XIX). *Historia Social*, 68, 69-85. <http://www.jstor.org/stable/23228030>
- SALAS-VIVES, Pere. 2011. La beneficència i l'assistència social a Mallorca en el marc de l'Estat liberal. En: PASCUAL, Aina (coord.), *De la beneficència a l'Estat del Benestar. Història dels serveis socials a Mallorca (siglos XVI-XX)*. Consell de Mallorca, pp. 51-129. ISBN: 9788497167307.
- SALAS-VIVES, Pere. 2020. *L'espanyolització de Mallorca 1808-1923*. Gall Editor. ISBN: 978-8416416707.
- SALAS-VIVES, Pere; PUJADAS-MORA, Joana Maria. 2016. El cólera como conflicto y factor de legitimación. Palma, 1865. *Ayer*, 101, 189-212. <https://www.revistasmarcialpons.es/revistaayer/article/view/el-colera-como-conflicto-y-factor-de-legitimacion>
- SALAS-VIVES, Pere; PUJADAS-MORA, Joana Maria. 2018. Cordons Sanitaires and the Rationalisation Process in Southern Europe (Nineteenth-Century Majorca). *Medical History*, 62, 314-332. <https://doi.org/10.1017/mdh.2018.25>
- TOMÁS SALVÁ, Matías. 2024. *Acerca del cólera de 1834. Debates médicos y sensibilidad social*. Documenta Balear. ISBN: 978-84-19956-36-1.

Epidèmies, professions liberals i espais de ciència a Barcelona, 1884-1995

 Alfons Zarzoso

*Institució Milà i Fontanals de Recerca en Humanitats,
CSIC, Barcelona.*

1. Introducció: un afer municipal

La preocupació per la salut del conjunt de la població ha sigut un dels eixos que han guiat les polítiques municipals a la ciutat de Barcelona des d'època medieval (Zarzoso i Barceló-Prats 2023). El caràcter i l'abast d'aquelles mesures va tenir una relació directa amb el risc o la presència de la malaltia epidèmica. La letalitat i el caràcter disruptor de la malaltia, sigui pesta, febre groga o còlera, sempre han constituït una amenaça per al manteniment de l'ordre social i econòmic de la ciutat (Betrán 1996; Requena Hidalgo 2003). Aquest capítol centra la mirada en l'acció municipal desenvolupada a l'entorn del cicle epidèmic del

- ◀ Porta d'entrada i façana principal del Laboratori Municipal a la cantonada del carrer de Wellington amb el carrer de Ramon Turró. Fotografia de Josep Domínguez Martí, c 1930. (Arxiu Fotogràfic de Barcelona).

còlera i de les estratègies administratives sostingudes a partir de la seva explicació microbiològica. Això situa el punt d'arrencada en la dècada del 1880, quan el volum de l'activitat de l'Ajuntament de Barcelona ha sigut descrit com el "d'una gran empresa" (Risques 2007). Les iniciatives desenvolupades arran d'aquells episodis i amenaces van posar de manifest la voluntat del consistori municipal d'assumir una competència i d'intervenir en l'esfera pública. En el període que s'obrí aleshores i s'allargà fins a la guerra civil, l'acció política del govern municipal –amb matisos, segons el partit en el poder i la capacitat econòmica consistorial– en aquesta matèria va tenir com a objectiu principal l'assistència benèfica a la població desvalguda, va assentar una intervenció racional en l'ús de les ciències de laboratori, i va construir una burocràcia complexa i nombrosa a partir d'unes pràctiques administratives i de gestió que han sigut qualificades en termes de modernització (Otero Carvajal i Pallol 2017, pp. 9-24). Alhora, aquesta mirada a les responsabilitats municipals situa el punt de tancament d'aquest capítol en les dècades del 1970 al 1990, en un context de grans transformacions urbanes i de la complexa transició de l'administració local franquista a la democràtica. El salt temporal es justifica aquí per la rellevància que té analitzar les raons per les quals les autoritats de Barcelona van contribuir a la darrereria del segle xx a la desaparició física dels espais de ciència establerts arran de les epidèmies de finals del segle xix.

Els objectes d'estudi considerats aquí són les professions liberals i els espais de ciència. Si bé les cronologies no són lineals, en aquest capítol volem mostrar el paper del consistori municipal en l'impuls d'un model organitzatiu sanitari professional. Una política influenciada alhora per la medicina, que va fer un ús sistemàtic de les ciències de laboratori, de la medicina social, de l'eugenèsia i de la creixent especialització mèdica (Capel i Tatjer 1991; Sturdy i Cooter 1998). Aquesta racionalització administrativa va contribuir a la medicalització de la ciutat, va convertir l'ajuntament en un veritable agent de professionalització quant a la capacitat de contractació i al foment de l'especialització mèdica, i va participar en la urbanització de la medicina, tot establint nous espais de ciència (Cañedo Rodríguez 2012). Els professionals de la salut van servir aquests objectius en els àmbits de la salut humana i la salut animal, mitjançant noves institucions mèdiques, assistencials i de vigilància sanitària, dirigides al coneixement i el control de persones, animals, el medi urbà en conjunt, les activitats comercials, etc. I també des de la mateixa política municipal, amb càrrecs i activisme militant en partits polítics. Els objectes d'estudi considerats queden estructurats en tres apartats, amb les intencions següents: analitzar el significat i abast de la creació dels cossos municipals de metges (1889) i veterinaris (1899); considerar l'establiment de dos nous espais de pràctiques científiques: el Laboratori Microbiològic (1886) i l'Escorxador (1891); i, per últim, plantejar el context sociopolític, abordar les raons esgrimides per les autoritats de la ciutat, i ponderar les dimensions patrimonial i de memòria pública i cultura científica davant l'enderroc d'aquells establiments veterinaris (1980) i mèdic (1995).

Les polítiques municipals d'assistència social i d'higiene pública i privada a la Barcelona de finals del segle XIX i del primer terç del segle XX han rebut l'atenció d'historiadors i geògrafs. El municipi va mantenir la seva centralitat política sota el nou Estat liberal del segle XIX, que va legislar en matèria de política social i va deixar en mans dels ajuntaments l'aplicació d'aquesta legislació. A les dècades centrals del segle, en un context de predomini de l'individualisme liberal i sense resoldre el finançament d'aquelles polítiques, els municipis es van inhibir o van dilatar les possibles respostes (Toscas 1998 i 1999). A Barcelona, la convulsa situació política i social de la dècada del 1860, el creixement de la població treballadora a la ciutat industrial i el nou cicle epidèmic del còlera (1881-1895) es van traduir en la instauració de diferents mesures a partir de la meitat dels anys 1880 (Hamlin 2009, pp. 1-19). Hom ha posat de manifest el creixement del pressupost municipal a les àrees de beneficència, policia urbana i obres públiques, i la progressiva incorporació de metges, arquitectes i enginyers a la plantilla, especialment a la darrera dècada del segle XIX (Arranz 1998). Això es va traduir en una acció política municipal dirigida a assistir la població més desvalguda, al control i la vigilància de les activitats quotidianes a la via pública, a la col·laboració amb les iniciatives caritatives de la burgesia i a la *pasteurització* de la ciutat -a partir del control etiològic de la malaltia infecciosa, el sanejament de les aigües, les vacunacions, les pràctiques d'esterilització i desinfecció de carrers, robes i domicilis, les anàlisis bromatològiques, etc. (Latour 1993; Grabuleda 2003). De manera paral·lela, els professionals de la sanitat, formats a les institucions educatives de l'Estat liberal, van contribuir i enfortir les estructures administratives i l'ordre social mitjançant la seva participació en l'organització de la ciutat (Puigvert 2022 i 2024).

2. El municipi com a agent de professionalització

L'abast de l'entramat sanitari municipal als anys 1930 és un excel·lent indicador de la responsabilitat local en la gestió de la salut pública i l'assistència hospitalària desenvolupada durant mig segle. Aleshores el creixement demogràfic, sostingut per una immigració constant, havia portat a superar el milió d'habitants. Des de finals del segle XIX, el govern municipal va intensificar l'acció en aquestes matèries, amb un dèficit financer crònic creixent (Comín i García García 1995), mitjançant l'organització d'un cos mèdic i un cos veterinari professional propis, així com d'institucions mèdiques i sanitàries dotades d'un nombrós personal tècnic i auxiliar. Al llarg d'aquest període, es va desplegar una complexa administració de la cosa pública en què la ciència va tenir un paper decisiu: presència de professionals de la salut a l'alcaldia i als organismes de govern, recurs a la ciència i a la tècnica com a eines de transformació i intervenció en la ciutat, i incorporació dels professionals de la salut a les plantilles laborals municipals (Grabuleda 2003, pp. 356-383; Solano 2018, pp. 349-372 i 453-467).

2.1. El Cos Mèdic Municipal

L'amenaça del còlera de 1884 va portar les autoritats de la ciutat a transformar la Junta Municipal de Sanitat ja existent en un nou "Servicio Médico Sanitario Permanente de la ciudad de Barcelona", embrió del futur Cos Mèdic Municipal, amb presència mèdica a tots els districtes. L'Ajuntament de Barcelona intentava així ordenar l'acció dels metges de la ciutat quant a la informació sobre malalties infeccioses, l'aplicació de regles d'aïllament, la desinfecció de robes i habitatges, etc. En aquest nou servei mèdic permanent, l'ajuntament va contractar 10 metges anomenats *primers*, amb un salari anual de 1.500 pessetes, i 10 metges dits *segons*, a raó de 750 pessetes anuals, destinats per parelles a cadascun dels deu districtes en què es dividia la ciutat (Roca Rosell 1991, pp. 75-103; De Miguel Salanova 2023).

En el context de l'Exposició Universal del 1888, les autoritats locals van tractar d'incorporar la ciutat als paràmetres de la modernitat urbana europea (Hochadel i Nieto-Galan 2016, pp. 1-22). Fou en aquell moment quan va entrar en funcionament el Laboratori Municipal i es va ordenar el Cos Mèdic Municipal amb una definició clara d'objectius de control sanitari, bacteriològic, higiènic i d'assistència benèfica, amb nous instruments d'anàlisi de substàncies i aliments, de recollida d'informació i d'intervenció a la via pública i a l'esfera privada. Les controvertides pràctiques experimentals dutes a terme pel primer director del Laboratori Microbiològic, Jaume Ferran, van conduir a una crisi política que les autoritats municipals van resoldre el 1891 amb la reorganització del Cos Mèdic Municipal. Es va procedir a una divisió de competències en quatre seccions (assistència mèdica i policia sanitària, higiene, bacteriologia, i control de la prostitució), es va dotar un nou pressupost que duplicava la despesa anterior, i es va acordar el nomenament i la contractació d'uns 80 metges, d'un nombre menor de químics, farmacèutics i veterinaris, i d'un gran nombre de personal auxiliar i mossos (Roca Rosell 1988, pp. 57-76). El volum de treball del Cos Mèdic es va multiplicar i la nova divisió del treball mèdic va quedar reflectida en informes i dades estadístiques publicats a la Gaceta Sanitària de Barcelona, des del 1888, i a l'Anuari Estadístic, entre els anys 1902 i 1920, on també es va registrar el creixement de la despesa pública. L'estadística sociosanitària va servir per a visibilitzar els espais i la població ciutadana des d'una nova òptica higiènica i interventora i també per a mostrar l'expertesa del metge en matèria de prevenció (Rodríguez Ocaña 1986; López Gay 2011).

La major part del personal mèdic es va destinar a la secció primera del Cos Mèdic Municipal, encarregada de l'assistència mèdica i social, centrada en el pobre malalt –que es definia en termes monetaris com aquella persona amb ingressos inferiors a 2,5 pessetes diàries–, i també en l'accidentat, el transeünt i l'alienat, i dispensada en forma de cases d'auxili o socors –o dispensaris de barri– i mitjançant la visita domiciliària. A la dècada final del segle XIX, el personal d'aquesta secció va créixer fins a arribar als 10 metges caps de dispensari, 74 metges numeraris i 26 metges supernumeraris. Aleshores, la plantilla municipal tenia més de 3300

treballadors, i era freqüent el clientelisme polític en funció del partit que ocupés l'alcaldia. En el cas dels metges, cal matisar l'esforç econòmic corresponent, ja que si bé es va ampliar la despesa de personal per a la contractació de metges numeraris, el càrrec de metges supernumeraris era ocupat per joves acabats de graduar, a canvi d'un salari més baix. El sistema d'entrada i consolidació dels professionals del Cos Mèdic Municipal partia de dos procediments: l'escalafó –regulat per l'antiguitat i el mèrit– i l'oposició –fonamentada en els mèrits dels aspirants. L'objectiu final cercava disposar d'un arsenal permanent de recursos humans per fer front a la implantació del dispositiu assistencial (Risques 2007, pp. 119-128).¹

Els professionals sanitaris van utilitzar aquest sistema amb finalitats diverses, com a instrument d'entrada al mercat laboral, d'estabilitat econòmica o de promoció professional, o bé com a facilitador d'una professionalització femenina incipient (Gil Garrusta i Pujadas-Mora 2024). A la Barcelona del 1900, l'entrada a la plantilla mèdica municipal era una estratègia professional interessant atès el caràcter competitiu del mercat mèdic laboral. Un mercat de treball sòlidament establert des de mitjan segle XIX quan l'exercici de la medicina tenia un estatus liberal, basat de manera predominant en el pagament per servei prestat a través d'una relació directa amb el particular o bé mitjançant les societats d'auxilis mutus, i dispensat al domicili del malalt i, progressivament, a les consultes privades dels metges, ubicades al seu propi domicili, que van créixer arreu de la ciutat. Des del 1900, en un context de creixement demogràfic, la ciutat fou escenari d'una major demanda en el mercat de la salut i d'una multiplicació de l'oferta assistencial. La progressiva eficàcia diagnòstica i curativa dels serveis mèdics i quirúrgics es va traduir en la creació de clíniques quirúrgiques i mèdiques privades que oferien serveis de pagament i, en menor grau, de beneficència, d'empreses privades que comerciaven amb assegurances de salut, d'institucions d'estalvi que van impulsar diferents serveis d'assistència mèdica, i de mutualitats amb capacitat d'organitzar serveis hospitalaris (Zarzoso 2021).

Les actuacions municipals es van multiplicar en el primer vicenni del segle XX. Les polítiques de sanejament i control d'aigües i d'aliments eren insuficients davant les condicions de vida i de treball de la població. Els metges denunciaven l'altíssima mortalitat provocada per diferents malalties infeccioses, especialment la febre tifoide (1914). Així, les confrontacions polítiques a la ciutat i els episodis de crisi epidèmica van portar a la reorganització i ampliació dels serveis del Cos Mèdic Municipal. D'aquesta manera, les especialitats mèdiques i les anàlisis clíniques van entrar a formar part de la secció primera, que va incorporar la prestació de serveis de tocologia, puericultura, oftalmologia, otorinolaringologia, vies urinàries i malalties venèries, laboratoris d'anàlisis i odontologia. També va tenir lloc la creació municipal de l'Hospital d'Infecciosos (1915) i la transformació

¹ La *Gaceta Sanitaria* detalla el creixement del Cos Mèdic municipal.

del llatzeret en l'Hospital d'Incurables (1924), els quals hospitals, en un període posterior, van ser rebatejats amb els noms de Nostra Senyora del Mar (1939) i de Nostra Senyora de l'Esperança (1928), aquest últim traslladat més tard al barri de la Salut (1945) (Zarzoso 2023; Miralles 2024).

Els nous serveis mèdics municipals van fer créixer la plantilla laboral. Això va obligar a definir i modificar diverses vegades el reglament de funcionament del Cos Mèdic Municipal. Aquesta regulació va servir, entre altres qüestions, per establir el mecanisme del concurs oposició com a forma d'accés al cos mèdic o per delimitar les obligacions dels diferents càrrecs mèdics i les fórmules de substitució i pagament en cada cas. El 1917, el Cos Mèdic Municipal constava d'un director i un metge auxiliar de Prefectura, 108 metges numeraris, 21 metges auxiliars i 46 metges supernumeraris, tots classificats segons un escalafó d'antiguitat. Juntament amb aquests, el personal es completava amb auxiliars pràctics i metges excedents, així com 8 odontòlegs i 46 llevadores. Els salaris eren significatius, però potser insuficients com per a cobrir les despeses familiars. Sembla plausible pensar en l'exercici municipal com a complement de la pràctica professional particular. Així, un cap de dispensari o servei cobrava 3.000 pessetes anuals, un metge numerari percebia 2.000 pessetes anuals i un metge auxiliar guanyava 1.000 pessetes anuals (Borderías i Cussó-Segura 2023).²

El 1922, el Cos Mèdic Municipal va ser reorganitzat i transformat en tres instituts independents, amb una organització i una prefectura responsable per a cadascun: l'Institut Municipal de Beneficència, l'Institut Municipal d'Higiene i l'Institut Municipal de Demografia Sanitària. Es va suprimir l'escalafó general i es van formar escalafons específics per a cada institut. El Servei d'Assistència Mèdica de l'Institut Municipal de Beneficència estava encarregat a 199 metges: un director i un auxiliar mèdics, un director de la Casa de Maternologia (Nash 2003),³ 11 caps de dispensaris medicoquirúrgics, 4 caps de dispensaris d'especialitats, 3 caps de servei de la Casa de Maternologia, 52 metges numeraris de terme, 73 metges numeraris d'entrada, 53 metges supernumeraris i un director de laboratori. Els salaris van augmentar: els metges numeraris de terme cobraven 3.750 pessetes anuals, els numeraris d'entrada 3000 pessetes anuals, els directors de dispensari van ser suplementats amb 600 pessetes anuals i els metges supernumeraris cobraven una quantitat per substitució pagada per l'ajuntament en el cas de malaltia o llicència del metge numerari substituït, o bé pagada per aquest en la resta de casos.⁴

² Cuerpo Médico Municipal de Barcelona, 1917. Distribución de personal. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.

³ Aquesta era la denominació emprada aleshores oficialment.

⁴ Memòria-Ressenya de l'actual organització del Servei d'Assistència Mèdica de l'Institut Municipal de Beneficència, 1922. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.

El creixement del personal mèdic municipal va ser sostingut durant aquest període. Així, segons l'escalafó de personal publicat per l'Ajuntament de Barcelona el desembre del 1929, el Servei d'Assistència Mèdica de l'Institut Municipal de Beneficència estava format per 218 metges: un director mèdic, 13 metges directors de dispensari, 52 metges de terme, 69 metges d'entrada i 83 metges supernumeraris.⁵ La Guia de Metges del Sindicat de Metges de Catalunya del 1936 recull un cos mèdic municipal de 256 metges dirigit per un metge i dos auxiliars mèdics, 13 metges de terme caps de dispensari, 50 metges de terme, 63 metges d'entrada i 114 metges supernumeraris. El nombre de professionals sanitaris augmentaria de més de mig centenar de persones en comptar amb els metges dels hospitals municipals, de la Casa de Maternologia i dels serveis d'especialitats.⁶

En acabar la Guerra Civil, els 7100 treballadors municipals van ser sotmesos a expedients de depuració. La nova corporació va garantir el funcionament dels serveis, amb un personal absolutament fidelitzat. L'escalafó de personal de l'Ajuntament de Barcelona, en l'edició del 1943, recull les dades del personal facultatiu del llavors denominat *Cos General d'Assistència Mèdica Municipal*, format per 197 metges: 9 directors mèdics, 159 metges numeraris i 29 metges supernumeraris. Excepte 9 d'aquells metges, que van entrar en aquest servei al desembre del 1932, tot el personal mèdic referenciat formava part del Cos Mèdic Municipal amb anterioritat al 1931. Tot just tenim constància, de moment, del personal que va poder accedir al Cos Mèdic entre el 1931 i 1936 i que va ser depurat el 1939 (Gil Garrusta 2017).⁷

El paper del consistori barceloní com a agent professionalitzador de la medicina al llarg de tot aquest període resulta evident. La nòmina de metges que hem assenyalat entre els anys 1888 i 1936 oscil·la al voltant del mig miler de professionals. Resta pendent una aproximació prosopogràfica per observar i definir les formes en què la contractació municipal va contribuir a fomentar un mercat laboral i a establir i promocionar carreres professionals. I també per entendre les dinàmiques polítiques del clientelisme i la corrupció, i del valor de l'expert i professional (Alquézar 1986; Martínez Fiol 2019).

⁵ Escalafón del Personal del Ayuntamiento de Barcelona en 31 de diciembre de 1929, 1930. Barcelona: Ajuntament de Barcelona. Instituto de Asistencia Médica Municipal, 1930. Facultativos que lo integran, con sus categorías y domicilios... Barcelona: Ajuntament de Barcelona.

⁶ Guia Mèdica del Sindicat de Metges de Catalunya, 1936. Barcelona: SMC, 417-424. Institut d'Assistència Mèdica Municipal, 1935. Facultat que integren l'Institut amb llurs categories i domicilis... Barcelona: Ajuntament de Barcelona.

⁷ Escalafón del Personal del Ayuntamiento de Barcelona en 31 de diciembre de 1943, 1944. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.

2.2. El Cos Veterinari Municipal

La configuració de la professió veterinària ha rebut l'atenció dels historiadors interessats en la construcció de les professions liberals sanitàries a l'Espanya contemporània (Puigvert 2004). Es tracta d'un model professional que es defineix a mitjan del segle XIX, a redòs de la creació de les noves escoles de veterinària, més enllà de Madrid. Els plans d'estudis van cercar la formació pràctica dels futurs professionals, ateses les necessitats i els interessos de les administracions públiques quant al control sanitari de les malalties i la inspecció i vigilància alimentàries. El desenvolupament de la medicina de laboratori va tenir un paper decisiu en aquesta transformació professional, que cal entendre en el marc del creixement dels mercats d'abastiments urbans. Hom ha parlat, en aquest sentit, del trànsit de la manescalia medieval i moderna a la veterinària contemporània (Gutiérrez García 2010).

A la Barcelona de finals del segle XIX, el creixement demogràfic va multiplicar la presència d'animals i el consum de carn i de llet a la ciutat (Guàrdia Bassols *et al.* 2016; Ràfols Casamada 1998). En aquest període, la bacteriologia havia mostrat la possibilitat de descobrir tot un seguit d'epizoòties o malalties epidèmiques en els animals i fer-hi front, i la higiene bromatològica formava part dels interessos professionals i dels serveis d'algunes administracions públiques locals. La preocupació sanitària municipal ja s'havia fet palesa mitjançant les decisions que van impulsar el laboratori (1886) i l'escorxador (1891), així com la configuració d'un cos mèdic (1889) desplegat de manera progressiva arreu de la ciutat. Així, la necessitat d'un cos veterinari encarregat de la vigilància de la sanitat animal i de la higiene dels aliments es va inscriure en una cartera de competències assumides pel consistori com a servei públic. Els espais de supervisió eren nombrosos: escorxadors, estables, llocs de venda, estacions de ferrocarril i marítima, vaqueries i lleteries (Ràfols Casamada 1993).

L'administració municipal va contribuir d'aquesta manera a la professionalització de la veterinària a la ciutat mitjançant la creació d'un cos municipal de veterinaris el 1899. L'any 1900, el cos va habilitar el treball de 28 veterinaris, dirigits per un degà i un vicedegà, 22 numeraris i 4 supernumeraris. Al costat del personal científic, l'escorxador també tenia desenes de matancers, organitzats per l'ajuntament com a "cuerpo municipal de matarifes" des del 1893. Segons l'escalafó municipal del 1926, que recollia treballadors en exercici des del 1891, a l'escorxador –no considerem aquí el personal laboral dels mercats municipals– hi treballaven 511 persones. Aquí no hi figuraven els veterinaris, però sí els matancers del bestiar de llana, porquí i boví, que sumaven 425 treballadors, tot tenint en compte els marcadors i els aprenents. Les dades palesen el caràcter industrial d'aquesta activitat. I també assenyalen la necessitat d'aprofundir en una aproximació a la sociologia professional del món laboral relacionat amb la sanitat i mercat càrnic de la Barcelona del primer terç del segle (Puigvert 2016).⁸

⁸ *Gaceta Municipal de Barcelona*, 1926. Escalafones especiales de los funcionarios y empleados municipales en primero de julio de 1925. Barcelona: Ayuntamiento de Barcelona.

La contribució municipal a la professionalització de la veterinària s'afegia a un context de configuració d'una comunitat experta i a la necessitat de delimitar l'exercici professional, segons es pot inferir de les iniciatives dirigides a la creació d'una unió veterinària a la província de Barcelona, expressades en revistes aparegudes en el trànsit al 1900, com ara *La Veterinària Catalana*. Aquest associacionisme professional va reeixir en la configuració del Col·legi de Veterinaris de la província de Barcelona entre els anys 1903 i 1905. I també, de manera creixent i regular al llarg del primer terç del segle, en la celebració de reunions científiques i professionals que maldaven per titulacions específiques relacionades amb les ciències pecuàries o la medicina zoològica (Roca 1998).

Les guies mèdiques del període permeten veure la presència creixent dels veterinaris a la ciutat. Dels 28 veterinaris del cos municipal del 1900, la guia del 1926 enumera 38 veterinaris amb domicili a Barcelona. Segons l'escalafó municipal del 1926, el cos de veterinària estava format per un degà i dos delegats, 25 veterinaris numeraris i 9 veterinaris supernumeraris. A la revista *La Veterinària Catalana* es detallaven els noms i les adreces dels 58 "senyors col·legiats" a la delegació de la ciutat de Barcelona el 1935. Sembla necessari un estudi sobre la transformació sociològica i la mobilitat professional dels veterinaris que van exercir a Barcelona. No obstant això, aquestes dades permeten assenyalar el paper del consistori municipal com a agent professionalitzador dels veterinaris, a partir de les múltiples competències de vigilància alimentària i sanitat animal (Conde Gómez i Fernández Prieto, 2023).⁹

L'organització del cos veterinari mantenia, mitjançant el sistema d'escalafó, el model de gestió que hem vist en el cas del cos mèdic municipal. La confiança municipal en la veterinària professional i en el seu cos de treballadors es va posar de manifest de manera constant al llarg dels anys 1920 i 1930, quan els arguments per tal de construir un nou escorxador i un nou mercat de bestiar es van multiplicar en escrits i comissions protagonitzats pels degans del cos de veterinaris de la ciutat (Mas Alemany 1922). L'augment de la població, el creixement de l'activitat comercial i els canvis en les maneres de viure urbanes van portar a la reglamentació sistemàtica de la policia sanitària relacionada amb la llet (1925), les carnisseries (1927) i les peixateries (1929). Tota aquesta frenètica activitat diària del cos de veterinaris es va manifestar en el marc de l'Exposició Internacional de Barcelona el 1929, mitjançant l'organització per part d'aquell cos laboral del *Primer Congreso Veterinario Español* i de l'exposició dedicada a mostrar l'abast de la sanitat veterinària municipal. El volum de treball i la complexitat organitzativa van portar a l'aprovació d'un reglament del servei el 1930, encarregat també de

⁹ Guia Mèdica del Sindicat de Metges de Catalunya, 1926, p. 322; *Gaceta Municipal de Barcelona*, 1926. Escalafones especiales de los funcionarios y empleados municipales en primero de julio de 1925. Barcelona: Ayuntamiento de Barcelona; *La Veterinaria Catalana*, juny-juliol, 1935.

regular tot el personal tècnic i auxiliar veterinari, el personal subaltern i el personal administratiu de la institució.¹⁰

Les memòries que Josep Mas Alemany, degà del cos veterinari, va escriure en els primers anys 1930 ofereixen claus per entendre el significat i importància de la gestió veterinària municipal en una ciutat que havia passat de mig milió a un milió d'habitants en menys de tres dècades i on l'interès per consumir aliments en quantitat i sanitat apropiades era una prioritat per al manteniment de l'ordre i el desenvolupament de la vida quotidiana. Les dades elaborades en aquestes memòries mostraven que “el volum dels principals aliments que consum la nostra ciutat es tradueix (...) en milions i milions de quilos o d'unitats. I això obliga a pensar en una organització seriosa que tendeixi a l'amplificació i a l'eficàcia dels serveis de control fiscal, tècnic o qualitatiu i sanitaris dels aliments, estímul de la vida humana”. Aquests treballs eren un exercici rigorós i sistemàtic de la gestió experta d'uns serveis ben organitzats i ordenats i, alhora, una ocasió per a la crítica a les autoritats municipals en complir “un deure de ciutadania i de responsabilitat científica en posar de relleu les qualitats i defectes que serveixin al bon sentit dels representants del poble, al qual tots ens devem, i els estimuli a perseverar o rectificar allò que hi hagi d'esmenable” (Mas Alemany 1933, 1934 i 1935).

3. El municipi com a agent de medicalització

Els arguments de l'higienisme van ser part de la formació dels metges a la nova universitat de l'Estat liberal espanyol. L'expertesa preventiva del metge i la intensa comunicació pública de la doctrina higienista van contribuir a la institucionalització del metge en l'administració pública i a impregnar altres àmbits professionals. A Barcelona, els arquitectes i els enginyers van dissenyar la ciutat sota els paràmetres de la ventilació i l'aïllament. I el desenvolupament de la bacteriologia va reforçar aquelles idees. La densitat demogràfica, la qualitat de l'aire respirable i el control del risc van ser aspectes decisius en la urbanització de l'Eixample. També en l'allunyament progressiu del centre de la ciutat de poblacions –els malalts, primer els mentals i després els infants i les mares, els animals o els presos– susceptibles de pertorbar l'ordre social i econòmic. És en aquest context quan la higiene experimental sustentada al laboratori va facilitar una nova forma política d'entendre la ciutat. I aquí, l'epidèmia de còlera dels anys 1880 va actuar com a desllorigador. Així, a la Barcelona de finals del segle XIX es van projectar i construir nous espais informats per aquest pensament –laboratori, presó, hospitals especialitzats, escorxador, lleteries, centres de desinfecció, estacions de control fronterer, etc. Es tractava d'un dispositiu urbà –fins arribar a l'habitatge particular– en el qual confluien una nova font de poder polític, una

¹⁰ Reglamento de los Servicios de Sanidad Veterinaria Municipal, 1931. Barcelona: Ayuntamiento de Barcelona.

ciència de govern i una expertesa professional. La construcció del laboratori i l'escorxador municipals va posar de manifest aquests aspectes en una nova manera d'entendre la ciutat (Muñoz 2008).

3.1. La construcció del Laboratori Microbiològic

A l'Europa del darrer terç del segle XIX, els laboratoris de química i de bacteriologia van contribuir a una transformació general de la societat. Així, els laboratoris químics van tenir un paper destacat en el desenvolupament de la higiene i el control sanitari de diferents substàncies. A Espanya, aquestes iniciatives van tenir un caràcter municipal i van florir a ciutats com Madrid (1878), València (1881), Sevilla (1883), Saragossa (1886), Sant Sebastià i Alacant (1887) (Puerto Sarmiento i Cobo Cobo 1983; Barona 2000; Klein 2008). A Barcelona, la corporació municipal havia impulsat des del 1867 un laboratori químic dedicat a l'anàlisi gratuïta d'aliments i de les aigües de consum. En tenim poc coneixement, d'aquest espai de ciència. El 1872 va obrir al públic com a laboratori químic municipal i Conrad Sintas Orfila, professor de Química a l'Escola d'Enginyers Industrials entre els anys 1868 i 1894, va accedir als càrrecs d'enginyer municipal i cap del laboratori químic municipal, on també tenia competències relacionades amb la qualitat del gas i dels consums de la ciutat. No hi havia obligatorietat, però, de l'anàlisi d'aigües potables (Roca Rosell 1996; Pumarola 2002).

Les recerques biològiques portades a terme a França, Alemanya i Anglaterra van institucionalitzar els laboratoris bacteriològics com un nou espai de ciència. La descoberta i comprensió dels microorganismes va significar una revolució en el món de la medicina: establiment de diagnòstics, terapèutica vacunal, cirurgia asèptica i antisèptica. Els laboratoris es van estendre arreu d'Europa (Jardine 1992). A Barcelona, al setembre del 1886, el metge Jaume Ferran va proposar a l'ajuntament la creació d'un institut de vacunació contra la ràbia. Ferran era aleshores un metge amb una enorme projecció pública gràcies a les campanyes de vacunació contra el còlera que havia protagonitzat, de manera especial, en terres valencianes. El mes següent, l'ajuntament va arrencar el projecte i Ferran presentà un pla i un pressupost, que la corporació municipal va considerar de manera positiva després d'haver consultat el mateix Pasteur sobre el seu contingut i la seva direcció. No obstant això, els regidors, i alhora metges, Bartomeu Robert i Joan Coll Pujol van informar que la proposta de Ferran era insuficient per a les necessitats sanitàries de la ciutat, i que calia ampliar les tasques a la recerca de vacunes contra la ràbia, el còlera i la verola, així com al control bacteriològic d'aigües i aliments, i que, atesa la manca d'ensenyament bacteriològic universitari, també calia incorporar la docència al seu plantejament. Sota l'alcaldia de Francesc Rius i Taulet s'acordà fer un edifici de nova planta al parc de la Ciutadella, al costat del Dipòsit de les Aigües. No hi ha una notícia precisa sobre l'arquitectura de l'edifici, d'una planta, construït el 1887. Aquell any es van iniciar

els treballs d'experimentació i l'aplicació de les primeres vacunes antiràbiques. L'equip de treball el van formar Jaume Ferran a la direcció, Lluís Comenge i Miquel Lluch com a metges auxiliars, Innocent Paulí com a ajudant químic i Ramon Turró i Lluís Claramunt com a ajudants (Rodríguez Ocaña 1986; Tió 2007; Perdiguero i Pardo-Tomás, Martínez-Vidal 2009).¹¹ La controvèrsia i la polèmica al voltant de la producció de vacunes, la polarització entre defensors i detractors de Ferran, i les dificultats per esdevenir un centre de recerca i ensenyament van ser els trets que van caracteritzar el laboratori així que va arrencar i durant les gairebé dues dècades de la seva direcció (Roca Rosell 1988, pp. 39–56).¹²

Durant les primeres dècades d'existència del laboratori, els espais de treball no feien honor a l'activitat de recerca que es portava a terme en química, bacteriologia i immunologia. L'Arxiu Fotogràfic de Barcelona conserva imatges de les activitats i els espais que hi havia al laboratori en aquell període (Zarzoso i Fajula 2021).¹³ S'hi poden veure vacunacions de nens, homes i dones fent recerca experimental amb animals –conills, cavalls, gossos–, i preparant vacunes, visites de metges i mossos als gossos rabiosos, alumnes que fan pràctiques, etc. A la darrerria dels anys 1920, l'ajuntament va fer una gran inversió en dos espais de ciència propis: la reforma i ampliació del Laboratori i de l'Hospital d'Infecciosos, tots dos a càrrec de l'arquitecte municipal Josep Plantada. L'arquitectura del laboratori feia palès el significat de les pràctiques científiques en l'administració municipal: una catedral de la ciència. En efecte, l'edifici de dues plantes presentava una façana en estil neoclàssic amb quatre columnes d'estil jònic, rematada amb un gran rètol al fris, que deia "LABORATORI MUNICIPAL", i dos grups escultòrics d'al·legories i factura desconeguts al frontó, un a dins del timpà i un altre coronant la coberta (Figura 1). A l'entrada de l'edifici, un espai de recepció donava accés a una escalinata de marbre, coronada amb un bust de Ramon Turró, que s'obria en dues escales cap a la primera planta. La premsa del període destacava el caràcter modern i científic de la reforma. I això tenia a veure amb els materials de construcció –"tots els metalls són cromats i, per tant, inoxidable; les tuberïes [sic] passen sempre sota l'enrajolat i es poden atènyer gràcies a unes trapes de planxes d'acer"– i també amb els objectius de les noves sales: l'ensenyament, la

¹¹ Es tracta d'un grup de professionals singular, amb perfils científics diversos i controvertits i amb un pes destacat en la construcció de la medicina de laboratori a Barcelona: Comenge va tenir un paper decisiu en l'organització dels cossos de metges i veterinaris i també com a impulsor de l'oficina d'estadística sanitària municipal; Paulí va aportar un coneixement tècnic en el maneig del laboratori i en la fotografia; i el veterinari Turró, que no va acabar medicina, tingué un pes científic i polític fonamental en la formació pràctica dels joves universitaris al laboratori i com a part del catalanisme mèdic.

¹² El *Diario de Barcelona* recull notícies esparses sobre l'edifici, visitants, activitats, etc., des de l'any 1886.

¹³ També al fons fotogràfic conservat al Museu d'Història de la Medicina de Catalunya.

Figura 1. Porta d'entrada i façana principal del Laboratori Municipal a la cantonada del carrer de Wellington amb el carrer de Ramon Turró. Fotografia de Josep Domínguez Martí, c. 1930. Arxiu fotogràfic de Barcelona.

recerca i la producció de fàrmacs. Sobresortia la descripció dels salons d'actes i de cursos –“en el centre del qual una espaiosa taula de rajola blanca servirà perquè els alumnes de la Facultat de Medicina puguin fer estudis de bacteriologia”.¹⁴

3.2. La construcció de l'Escorxador

Des d'època medieval, la ciutat de Barcelona ha disposat d'escorxadors, ubicats a diferents espais, regulats per les ordinacions municipals com a part de les tasques de mostassaferia o de les comissions de sanitat (Bajet 1994; Sanz Royo 1952).¹⁵ Ja al segle XIX, l'estat liberal va intentar regular el control sanitari dels aliments amb l'obligació de la inspecció de les carns als escorxadors municipals construïts per a aquesta finalitat. De manera general, aquella regulació del 1859 va tenir poc impacte, atès que la instrucció no tenia adscrita cap dotació pressupostària. Les formes de vigilància tradicionals es van mantenir vigents, si bé a les grans capitals provincials es van començar a produir canvis significatius a la darreria

¹⁴ *La Publicitat*, 11 d'abril de 1930 i *Diario de Barcelona*, 13 d'abril de 1930. L'arquitecte municipal Plantada també va dissenyar la Clínica Psiquiàtrica Municipal d'Urgència, al xamfrà nord dels carrers Lull i Sardenya, inaugurada el 1933.

¹⁵ Sanz Royo era el director de l'escorxador de Barcelona i aquest text procedia de la conferència que impartí a la Unió de Empleados del Matadero de Barcelona el 26 de setembre de 1952.

del segle XIX. La influència del paradigma bacteriològic va guiar la nova higiene experimental, que es va traduir en l'anàlisi de substàncies en laboratoris químics i en la construcció d'escorxadors (De Miguel Salanova 2020; Guillem-Llobat i Perdiguero 2014). A Barcelona, l'expedient per tal de construir un gran escorxador que substituís el del carrer d'Ocata –per a bestiar oví i boví– i del carrer de Pujadas –bestiar porcí– arrenca del 1877.

L'Acadèmia de Medicina i Cirurgia va desaconsellar la ubicació al terme de Sant Martí de Provençals per les condicions sanitàries del lloc, amb problemes d'acumulació de basses d'aigua i una presència fabril que aleshores era remarcable (Grandas 2017, pp. 37-39 i 64-65).¹⁶ I, finalment, es va considerar adient un gran solar de propietat particular a Hostafrancs, entre els carrers de Diputació, Vilamarí, Aragó i Tarragona, conegut com "la Vinyeta". Es va encarregar la planificació a l'arquitecte municipal Antoni Rovira Trias, a qui es va comissionar per visitar escorxadors a l'estranger i observar les formes constructives modernes. El 1879, Rovira i l'administrador de l'Escorxador van recórrer Itàlia –Nàpols, Roma, Florència, Milà, Torí i Gènova– i van lliurar la memòria *Reseña general y algunas consideraciones sobre los Mataderos de Italia*. L'any següent s'exposaren públicament els plànols de construcció per a l'examen i les consideracions veïnals (Lacuesta i González Toran 2013).¹⁷ S'inicià aleshores un llarguíssim procediment administratiu i, de manera successiva, l'ajuntament va publicar les condicions d'execució de les obres i va obtenir els informes favorables de l'acadèmia de medicina, de la inspecció industrial i de la comissió de foment. Finalment, el 1886 s'obtingué el permís ministerial per a la construcció. El 1890 s'aconseguí l'aprovació del governador civil per tal d'emprar els materials procedents de l'enderrocament dels edificis de l'Exposició Universal del 1888. I el 1891, poc abans de la inauguració oficial de l'edifici, es va autoritzar la Sociedad Eugenio Lebon y Compañía per executar la conducció de gas canalitzat des de la Gran via al carrer de Vilamarí (Arroyo 2000). L'edifici es va concloure sota la direcció de Pere Falqués, arquitecte municipal des del 1889, que va guiar la visita oficial el dia de la inauguració, el 28 de juny del 1891.¹⁸ L'arquitectura resultant "no se alejaba demasiado del modelo de cualquier nave industrial dedicada a la floreciente industria catalana" (Figura 2). Els materials de construcció –ferro, fusta i rajoles, "que se limpian por medio de mangueras"– i les estructures en forma de nau, cobertes a dues aigües i grans finestres, acomplien les màximes de la doctrina higienista dominant: ventilació, insolació i sanejament. A mesura que la ciutat va agregar els municipis del voltant, els escorxadors del Pla de Barcelona van anar

¹⁶ En aquests espais van ser encarregats aquest projecte, a l'arquitecte Josep Domènech Estapà (1877-1879), i un altre anterior dissenyat per Miquel Garriga Roca (1871).

¹⁷ Hom ha destacat les semblances amb l'escorxador de Saragossa, obra de Ricardo Magdalena (1880-1884), emprat primer com a recinte de l'Exposició Aragonesa de Productos Industriales (1885-1886) i després com a escorxador (1887).

¹⁸ L'arquitecte Falqués (Molet 2014) va projectar poc després l'escorxador de porcs de Madrid (1901). La documentació i els plànols a: Arxiu Històric de Barcelona, Fons Pere Falqués, AHCB3-294/5D27.

Figura 2. Vista general de l'escorxador municipal de Barcelona, des del Carrer Diputació. Fotografia de Gabriel Casas Galobardes, c. 1931-1932. ANC1-5-N-5497, Arxiu Nacional de Catalunya.

tancant les portes –els anys 1897, 1899 i 1928– i l'Escorxador de Barcelona va fer-se càrrec d'aquesta indústria alimentària i les dels nombrosos subproductes d'origen animal (Sanz Royo 1950; Puigvert *et al.* 2016). El creixement demogràfic de la ciutat, el volum creixent del proveïment de carns i la introducció de cambres frigorífiques elèctriques, entre d'altres raons, van plantejar la necessitat d'un nou escorxador i mercat de bestiar en diverses ocasions al llarg dels anys 1920 i 1930. Raons financeres van limitar l'acció a reformes estructurals a l'escorxador d'Hostafrancs (Lleonart Roca 1973).¹⁹ Així, va ser en aquests espais on al llarg de gairebé nou dècades van conèixer persones i animals mitjançant les relacions entre ciència, indústria i barri.

¹⁹ En són testimoni els viatges, discursos i publicacions del degà del Cos de Veterinària Municipal, Josep Mas Alemany entre 1916 i 1935.

4. Pèrdua d'espais de ciència en temps d'especulació urbanística

Ni l'Escorxador ni el laboratori municipal han sobreviscut. A la Barcelona d'avui, gairebé no hi ha rastre físic de l'existència d'aquells espais de ciència. La seva desaparició s'explica pel canvi històric de la ciutat i les decisions polítiques de l'administració. L'enderrocament de l'Escorxador va tenir lloc poc abans de l'eclosió de la valoració del patrimoni industrial a l'Espanya dels primers anys 1980. Les reivindicacions veïnals anaven en contra d'aquella activitat. Malgrat que el context era propici per a l'especulació immobiliària, atesa la coincidència d'interessos urbanístics de la burgesia empresarial catalana i de l'administració municipal franquista liderada per l'alcalde Josep Maria de Porcioles, no s'hi van construir pisos en aquelles illes.²⁰ En canvi, resulta difícil no veure el paper contributiu de l'ajuntament socialista organitzador de les Olimpíades a l'obertura del mercat urbanístic de la ciutat. Fou en aquell context, al qual s'afegia la complexa relació entre les administracions municipal i autonòmica, quan el laboratori municipal fou objecte d'una transacció comercial, prèvia al seu desmantellament i immediat enderrocament. En definitiva, els espais representatius de la ciència bacteriològica a la Barcelona del 1900 no han pogut esdevenir patrimoni, ni industrial, ni incòmode, ni susceptible de construir memòries o identitats professionals, ni capaç de generar cap simbologia, ni nous usos socials i culturals en el present. La seva absència és demostrativa de la fragilitat del passat a la ciutat competitiva abocada al mercantilisme neoliberal (Capel 2014, pp. 41-59; Fernández González 2014, pp. 121-160).

4.1. L'Escorxador

A la Barcelona dels anys 1970, res no indicava la supervivència del conjunt d'espais de l'Escorxador. El creixement demogràfic de la ciutat ja plantejava dubtes sobre la capacitat d'aquelles instal·lacions. La premsa dels anys 1960 se'n feia ressò i, a més, les queixes veïnals es feien sentir. Aleshores, el consistori va planificar una reordenació general que va portar a l'arrencada, el 1971, de Mercabarna, a la Zona Franca, com a seu dels majoristes d'aliments per a l'àrea metropolitana. En aquells anys, la idea de patrimoni fabril era gairebé inexistent entre els experts locals i els espais de l'Escorxador, com els de bona part de les fàbriques de la ciutat, no formaven part dels catàlegs de patrimoni arquitectònic elaborats (Roca 2004). El Pla general metropolità de 1976 va aprovar que l'espai ocupat per l'Escorxador havia de convertir-se en un dels parcs i jardins de la ciutat. Aquest ús era el mateix que ja havia previst la proposta de l'Eixample dissenyada per Ildefons Cerdà (1859). Ja en el nou període democràtic, el 1979 es van tancar definitivament les

²⁰ Un altre exemple d'enderrocament i especulació urbanística a la Barcelona dels anys 1970 i 1980 fou el de l'Institut Mental de la Santa Creu (Comelles 2006).

portes de l'Escorxador.²¹ Els edificis de l'Escorxador van ser enderrocats aquells anys i, sota el mandat d'Oriol Bohigas com a regidor d'Urbanisme de l'ajuntament, l'arquitecte Ricard Bofill va guanyar el concurs per a la construcció del nou parc (1981). L'escultura *Dona i Ocell*, de Joan Miró, s'hi va instal·lar enmig d'un estany (1983) i, poc després, es va urbanitzar la resta de la plaça sota el nom de Parc de Joan Miró (1984). Certament, en una ciutat amb una intensa edificació, aquell espai urbà es va convertir en el primer parc enjardinat de l'Eixample. A diferència d'altres escorxadors, de semblant sintaxi arquitectònica, com ara el de Saragossa o el de Madrid, durant anys abandonats i finalment restaurats i emprats com a equipaments culturals, sotmesos a discursos desmemoriats, el cas de Barcelona exemplifica una altra solució: la desaparició (Hernández Martínez 1999; Martínez Aranda 2023). En contrast, des de finals del segle xx, un conjunt notable d'escorxadors arreu de Catalunya s'han beneficiat de les polítiques de rehabilitació dels espais industrials (Puigvert *et al.* 2016, pp. 378-380).

No ha sigut el cas de l'Escorxador de Barcelona. De fet, no hi ha cap rastre material que expliqui que aquell espai va ser durant gairebé un segle l'Escorxador de la ciutat (Barcelonauta 2011; Blasco Comellas 2021). La desaparició dels edificis de l'escorxador no es va portar a terme sense resistències. No tenim constància de protestes veïnals dirigides a demanar la preservació o reutilització d'alguns d'aquells espais fabrils com a equipaments de barri (Somerville 2020). Però sí de part dels professionals de l'arquitectura. De fet, al setembre del 1979, el Servei per a la Protecció del Patrimoni Català va demanar públicament, sense èxit, la conservació d'algunes cobertes amb estructures metàl·liques considerades rellevants des d'una perspectiva arquitectònica. I el 1980 el Col·legi d'Arquitectes de Catalunya va protestar davant l'ajuntament per la manca de sensibilitat en no conservar cap d'aquelles naus i edificis industrials (Bassegoda Nonell 1980). No semblava incompatible conjuminar un equipament ciutadà necessari amb la salvaguarda d'alguna part de l'arquitectura industrial càrnica de la ciutat.²² Joan Roca va assenyalar que "la coincidència en el temps de l'obsolescència industrial, l'atonía dels preus del sòl per la crisi i la Transició van permetre una política municipal d'adquisició de terrenys, pas previ indispensable per a la posterior creació d'espais públics que tant de renom han donat a Barcelona un cop recuperada la democràcia" (Roca 2004, pp. 22-29).

Si volem entendre històricament la transformació de la ciutat contemporània resulta difícil avaluar les conseqüències i l'abast de la desaparició completa d'aquells espais (Renom 2016). Al llarg del segle xx, l'Escorxador va esdevenir el lloc de treball de centenars de persones que practicaven tota mena d'oficis relacionats amb les tasques de matar, escorxar, llevar vísceres i tenir cura de la bona naturalesa d'aquells aliments per al consum humà. Gairebé mig

²¹ *La Vanguardia*, 12 d'agost de 1979.

²² *Quaderns*, 1981. Sobre el concurs de l'Escorxador. *Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo*, 146, 61-67.

segle després del seu enderrocament no hi ha respostes fàcils per a recuperar la memòria d'aquells treballadors, entesa com a font per a reconstruir una identitat laboral comunitària. Tampoc seria senzill aconseguir els relats veïnals d'allò que va ser i va significar l'Escorxador, les olors i els sorolls provocats pel bestiar, la sociabilitat generada als bars i restaurants que l'envoltaven. Així, a la desaparició física cal afegir la gairebé pèrdua definitiva de la memòria pública de l'Escorxador (Fráiz 2022).²³

Només han sobreviscut algunes restes de les col·leccions que els veterinaris de l'Escorxador van elaborar i preservar en l'exercici professional al llarg d'aquell període. Es tracta d'una part insignificant d'allò que es va considerar el "Museo del Matadero Municipal de Barcelona" i que va sorgir a partir de l'activitat laboral dels cos de veterinaris municipals a l'Escorxador. Una gran demostració d'aquella feina va tenir lloc en el marc de l'Exposició Internacional de Barcelona el 1929. A més de contribuir a l'organització del *Primer Congreso Veterinario Español*, el cos de sanitat veterinària municipal va organitzar una exposició que "puso en conocimiento del público consumidor la labor de los veterinarios". Els continguts científics i la voluntat didàctica de l'exposició es van fonamentar en la presentació d'un conjunt de materials procedents de la pràctica de l'exercici veterinari a l'Escorxador: preparacions teratològiques en líquid, taxidèrmies, cranis, models en guix, preparacions microscòpiques, gravats, aquarel·les, olis, cartells, fotografies, instruments, etc.²⁴ La major part d'aquells materials i de molts altres elaborats en les dècades següents van romandre al museu esmentat i, segons va indicar Jaume Roca, encara hi eren als espais habilitats com a museu a l'Escorxador de la Zona Franca (Roca 1991). Des del trasllat a Mercabarna el 1979, les col·leccions no van deixar de minvar, sovint per raons difícils d'esbrinar, malgrat disposar d'un passadís habilitat en forma de vitrina on eren exhibides algunes d'aquelles peces supervivents. L'any 2020 es va decidir el tancament de l'Escorxador de Barcelona a la Zona Franca, substituït pels escorxadors logístics que operen a les corones de l'àrea metropolitana. Gràcies al treball de rescat que vam fer en aquell moment, amb el suport del Museu d'Història de Barcelona, es van poder fer l'inventari, la restauració i la recuperació definitiva de les col·leccions d'aquesta institució. Una acció que va coincidir amb la celebració de l'exposició "Alimentar Barcelona", on van ser mostrades algunes d'aquelles peces (Lafuente i Zarzoso 2022).

²³ L'Institut Mental de la Santa Creu també fou enderrocat en aquest període (Sánchez-Moreno i Sedkowski 2021).

²⁴ Les memòries del cos de veterinaris municipals de Josep Mas Alemany, ja citades, contenen nombroses fotografies que mostren la riquesa i varietat d'aquesta cultura material.

4.2. El Laboratori

No disposem encara d'un estudi complet sobre aquesta institució, els seus espais, les pràctiques que s'hi duïen a terme i els professionals que hi van treballar abans i després de la Guerra Civil. De manera anàloga, les circumstàncies del laboratori al llarg del franquisme són encara molt poc conegudes (Almirall i Granero 2018; Zarzoso i Fajula 2026).

Mercè Centrich, que va entrar a treballar al Laboratori com a estudiant en pràctiques de química l'any 1952 i hi va continuar fins a la seva jubilació el 1995, ha escrit sobre les fites de la institució en aquell període en els àmbits de la formació de postgrau de químics, farmacèutics i metges, i del control químic d'aliments i aigües i de la contaminació atmosfèrica. La recuperació de la democràcia i l'arribada de l'ajuntament socialista de Narcís Serra va comportar canvis en la gestió de la salut pública i els objectius de vigilància alimentària i ambiental. Mercè Centrich fou encarregada de la direcció del laboratori el 1985. I, aleshores, s'inicià una reforma i una modernització d'equipaments dels serveis de microbiologia i de química emprats en la vigilància alimentària i el control ambiental de l'aire i de l'aigua. Els nous espais foren inaugurats per l'alcalde Pasqual Maragall el 1987, tot celebrant el centenari d'aquella institució. El laboratori esdevingué el lloc de referència a Espanya en el desenvolupament del programa de l'Organització Mundial de la Salut sobre "Investigació de la qualitat sanitària dels aliments". Milers de mostres foren analitzades cada dia –una pràctica encara vigent avui dia–, tot publicant resultats i explicant els procediments arreu d'Espanya. L'any olímpic del 1992, el laboratori va participar en els plans de vigilància alimentària i ambiental. Però va quedar fora del control antidopatge dels esportistes, encarregat a un altre laboratori municipal, a l'Hospital del Mar, dirigit des del 1985 pel farmacòleg Jordi Camí (Segura *et al.* 1986; Portela 1996; Centrich 2000).²⁵

Cal entendre la fi de la seu històrica del laboratori municipal en el context de la reforma radical de la Ciutat Vella, de la implantació del *campus* dispers de la Universitat Pompeu Fabra, de la crisi econòmica post-olímpica i de les complexes relacions entre les administracions municipal i autonòmica. Així, el 1994, l'ajuntament va decidir vendre per 700 milions de pessetes la seu del laboratori a la Universitat Pompeu Fabra, que va enderrocar l'edifici poc després en el marc de la construcció d'aquell *campus* universitari. El laboratori fou traslladat a l'edifici de l'antic hospital Peracamps, a les Drassanes de la Ciutat Vella, completament rehabilitat i inaugurat el 1995 per Pasqual Maragall i el conseller de Salut de la Generalitat de Catalunya, Xavier Trias. L'acte va servir per anunciar la unificació dels laboratoris de salut pública d'ambdues administracions. Als passadissos hi són alguns dels instruments i alguna documentació històrica salvats per Mercè Centrich en un episodi dramàtic de destrucció patrimonial ordenat pel mateix ajuntament. Finalment, la Pompeu Fabra no va construir cap edifici annex a la

²⁵ *El Periódico de Catalunya*, 14 d'abril de 2017.

biblioteca del Dipòsit de les Aigües, com teòricament estava previst. No hem trobat a la premsa d'aquell temps cap protesta pública, ni veïnal ni professional, en contra de l'enderrocament de l'edifici històric.²⁶ De fet, les úniques notícies trobades són les publicades per la Gasetta Municipal, que recullen un efímer debat polític, sense substància, al ple municipal. No fou fins el 2007 quan l'alcaldia, en el marc del programa "Barcelona Ciència" va fixar una placa al carrer de Ramon Turró tot indicant que allí hi va ser el laboratori municipal.²⁷

5. Conclusió

El cicle epidèmic del còlera dels anys 1880 va coincidir amb un creixement de l'aparell burocràtic de l'administració municipal de Barcelona, i també amb una major envergadura dels projectes urbanístics. Els mitjans de premsa del període van traslladar les decisions i les lluites polítiques al voltant de la malaltia a l'esfera pública. La resposta municipal s'inscrivía en una llarga tradició institucional de responsabilitat política en temps d'epidèmies. Ara bé, en el marc legislatiu del nou Estat liberal, les actuacions municipals no disposaven de suport financer, i per això l'endeutament creixent va ser una característica constant en els ajuntaments dels anys 1880 a 1930.

En aquest capítol hem tractat de mostrar que aquestes circumstàncies van resultar decisives per tal de professionalitzar la plantilla de treballadors municipals amb la incorporació progressiva de metges i veterinaris, entre d'altres experts, en forma de cossos administratius ben organitzats. Resta pendent un coneixement precís de la sociologia d'aquells treballadors, en termes de mobilitat sociolaboral. I també del funcionament intern dels treballs executats. El paper consistorial com a agent d'estabilització laboral posa de manifest la incorporació d'una burgesia de professionals, formats a les institucions educatives de l'Estat liberal, amb una participació creixent en la vida política ciutadana. La confiança en la ciència i la tècnica, enteses des d'una perspectiva de progrés material, va servir com a base per a la dotació d'uns equipaments. Hem destacat aquí, a partir de l'aproximació a la formació dels cossos de metges i veterinaris municipals, la construcció de dos espais de ciència que tingueren una importància decisiva en nombroses activitats ciutadanes durant dècades: el Laboratori i l'Escorxador. La ciència de laboratori va permetre a l'administració municipal impulsar algunes de les transformacions

²⁶ Durant la Transició, a la mateixa illa on es trobava el laboratori, les protestes veïnals van aconseguir la creació d'una escola pública, inaugurada el 1978, als espais ocupats fins llavors per la Clínica Psiquiàtrica Municipal, bastida el 1933. Fou també el 1978 quan es va aixecar l'església parroquial de Sant Fèlix l'africà als espais que havien servit com a gossera d'observació i com a centre de desinfecció municipal. Tot plegat, s'iniciava així el procés de transformació i desaparició d'una illa plena d'espais de ciència.

²⁷ *Gasetta Municipal de Barcelona*, 7, 1994, 182 i 7, 1995, 180; *La Vanguardia*, 19 de novembre de 1995; Ajuntament de Barcelona, 1995. *El Laboratori municipal: més de 100 anys vetllant per Barcelona*. <https://bcnroc.ajuntament.barcelona.cat/jspui/handle/11703/114686>

urbanístiques més importants des de finals del segle XIX. Al llarg del primer terç del segle XX, els professionals de la salut a càrrec del municipi van créixer en nombre, van ampliar les seves competències i van contribuir a desplegar i oferir a la ciutadania un ventall d'accions relacionades amb les noves especialitats mèdiques. Gairebé no tenim notícia dels canvis, laborals i competencials, que degueren patir aquells treballadors i institucions sota el franquisme. Fou en la fase final d'aquell període, durant la Transició i els primers anys de democràcia quan es van reorganitzar aquelles activitats sanitàries municipals, tot donant lloc a nous organismes autònoms municipals que han mantingut la competència política a la ciutat. I, també, quan els espais de ciència aquí considerats van passar a la història i van ser esborrats físicament de la trama urbana. Aquests fets ens han permès una reflexió final sobre la fragilitat de la cultura material dels espais de ciència i sobre l'abast històric de la seva condició com a patrimonis perduts.

Finançament i agraïments

Aquest treball forma part del projecte de recerca "Trabajo y movilidad social en la Cataluña contemporánea (1836-1936)" PID2021-122261NB-I00. Agraïixo els comentaris de Josep Barceló-Prats, Josep M. Comelles, Alba Masramon i José Pardo-Tomás, i les converses amb Mercè Centrich.

Bibliografia

- ALMIRALL, Jordi; Granero, Xavier. 2018. *L'aportació de Catalunya a la història de la penicil·lina. 75 anys de l'obtenció d'una penicil·lina catalana*. COMB. ISBN: 978-84-09-04890-8.
- ALQUÉZAR, Ramón. 1986. *L'Ajuntament de Barcelona en el marc del Front d'Esquerres*. Columna. ISBN: 84-86433-25-8.
- ARRANZ, Manuel. 1988. Els serveis municipals. En: GRAU, Ramon (dir.). *Exposició Universal de Barcelona. Llibre del Centenari, 1888-1988*. L'Avenç, pp. 544-55. ISBN: 84-85905-53-9.
- ARROYO, Mercedes. 2000. Tècnics i tecnologia de gas a la Catalunya del segle XIX. *Quaderns d'Història de la Tecnologia*, 4, 45-72. Disponible a: <http://hdl.handle.net/2099/714>
- BAJET, Montserrat. 1994. *El Mostassaf de Barcelona i les seves funcions al segle XVI*. Fundació Noguera. ISBN: 84-7935-201-9.
- BARCELONAUTA, Miquel. 2011. *Escorxador general (1891-1979)*. Disponible a: barcelofilia.blogspot.com/2011/03/escorxador-general-1891-1979.
- BARONA, Josep L. (ed.). 2000. *Polítiques de salut en l'àmbit municipal valencià*. Universitat de València. ISBN: 84-370-4204-6.

- BASSEGODA NONELL, Juan. 1980. Barcelona. La demolición del Matadero: un grave error. *CAU, Construcción, Arquitectura y Urbanismo*, 62, 30-31.
- BETRÁN, José Luis. 1996. *La peste en la Barcelona de los Austrias*. Milenio. ISBN: 84-7935-303-1.
- BLASCO COMELLAS, Josep M. 2021. El Ensanche de Cerdà, eixample. Disponible a: <https://eixample.epbcn.com/Parc.Escorxador>
- BORDERÍAS, Cristina, CUSSÓ-SEGURA, Xavier. 2023. Male Wages, Household Budgets and Living Standards of Barcelona's Working Class (1856-1917). *Investigaciones de Historia Económica*, 19, 3-21. <https://doi.org/10.33231/jihe.2023.05.007>
- CAÑEDO RODRÍGUEZ, Montserrat. 2012. La ciudad *medicalizada*: epidemias, doctores y barrios bajos en el Madrid moderno. *Journal of Spanish Cultural Studies*, 13(4), 372-407. <https://doi.org/10.1080/14636204.2013.820008>
- CAPEL, Horacio. 2014. *El patrimonio: la construcción del pasado y del futuro*. Ediciones del Serbal. ISBN: 978-84-7628-747-7.
- CAPEL, Horacio; TATJER, Mercè. 1991. Reforma social, serveis assistencials i higienisme a la Barcelona de final del segle XIX (1876-1900). En: ROCA ROSELL, Antoni (coord.). *Cent anys de salut pública a Barcelona*. Ajuntament de Barcelona, pp. 31-73. ISBN: 84-87918-00-X.
- CENTRICH, Mercè. 2000. Municipal Laboratory of Barcelona. *Contributions to Science*, 1-3, 381-382.
- COMELLES, Josep Maria. 2006. *Stultifera Navis: La locura, el poder y la ciudad*. Milenio. ISBN: 84-9743-200-2.
- COMÍN, Francisco, GARCÍA GARCÍA, Carmen. 1995. Reforma liberal, centralismo y Haciendas Municipales en el siglo XIX. *Hacienda Pública Española*, 133, 81-106.
- CONDE GÓMEZ, Diego; FERNÁNDEZ PRIETO, Lourenzo. 2023. The role of the Veterinary profession in the improvement of livestock in Contemporary Spain (1910-1936). En: LANERO, Daniel et al. (eds.). *From breeding & feeding to medicalization. Animal farming, veterinarianization and consumers*. Brepols, pp. 237-266. ISBN 978-2-503-58916-9.
- DE MIGUEL SALANOVA, Santiago. 2020. Reordenar la ciudad. Policía urbana, orden público y control social en Madrid del Sexenio Democrático. *El Futuro del Pasado: revista electrónica de historia*, 11, 373-418. <https://doi.org/10.14516/fdp.2020.011.013>
- DE MIGUEL SALANOVA, Santiago. 2023. El cólera en Barcelona. Respuestas institucionales y sociales frente a la epidemia de 1884-1885. *Rúbrica Contemporánea*, 12(23), 121-156. <https://doi.org/10.5565/rev/rubrica.271>

- FERNÁNDEZ GONZÁLEZ, Miquel. 2014. *Matar al Chino. Entre la revolució urbanística y el asedio urbano en el barrio del Raval de Barcelona*. Virus. ISBN: 978-84-92559-58-9.
- FRÁIZ, Jesús. 2022. El parque de Barcelona surgido de un matadero. *La Vanguardia*, 28 de juliol de 2022.
- GIL GARRUSTA, Marc. 2017. *Barcelona al servei del Nuevo Estado: depuració a l'Ajuntament durant el primer franquisme*. Eumo Editorial. ISBN: 978-84-9766-609-1.
- GIL GARRUSTA, Marc, Pujadas-Mora, Joana Maria. 2024. Mujeres y participación laboral en el Ayuntamiento de Barcelona, 1925-1950. *Rúbrica Contemporánea*, 13(28), 85-109. <https://doi.org/10.5565/rev/rubrica.432>
- GRABULEDA, Carles. 2003. *Salut pública i creixement urbà. Política i acció social en el sorgiment de la Barcelona contemporània*. Universitat Pompeu Fabra.
- GRANDAS, Carme. 2017. *La Barcelona desestimada. L'urbanisme de 1821 a 2014*. Àmbit. ISBN: 978-84-96645-37-0.
- GUÀRDIA BASSOLS, Manuel, OYÓN, José Luis, FAVA, Nadia. 2016. La liberalització del mercat i l'evolució del consum de carn, 1800-1935. En: RENOM, Mercè (ed.). *Proveir Barcelona. El municipi i l'alimentació de la ciutat, 1329-1930*. Ajuntament de Barcelona. ISBN: 978-84-940813-8-5.
- GUILLEM-LLOBAT, Ximo; PERDIGUERO-Gil, Enrique. 2014. Control de la calidad de los alimentos y *urban penalty*: a propósito del caso valenciano (1881-1915). *Historia Social*, 80, 113-131.
- GUTIÉRREZ GARCÍA, José Manuel. 2010. Laboratory medicine and the identity change of veterinary medicine in Spain at the turn of the twentieth century. *Dynamis*, 30, 239-260.
- HAMLIN, Christopher. 2009. *Cholera. The biography*. Oxford University Press. ISBN: 978-661-238-318-2.
- HERNÁNDEZ MARTÍNEZ, Ascensión. 1999. ¿Conservamos o destruimos el patrimonio industrial? El caso del matadero municipal de Zaragoza (1888-1999). *Artigrama*, 14, 157-182.
- HOCHADEL, Oliver, NIETO-GALAN, Agustí (eds.). 2016. *Barcelona: an urban history of science and modernity, 1888-1929*. Routledge. ISBN: 978-1-4724-3419-7.
- KLEIN, Ursula. 2008. The laboratory challenge. Some revisions of the standard view of early Modern experimentation. *Isis*, 99, 769-782.
- JARDINE, Nicholas. 1992. The laboratory revolution in medicine as rhetorical and aesthetic accomplishment. En: CUNNINGHAM, Andrew; WILLIAMS, Perry (eds.). *The laboratory revolution in medicine*. CUP, 142-169. ISBN: 978-0-521-40484-6.

- LACUESTA, Raquel; GONZÁLEZ TORAN, Xavier. 2013. *El modernisme perdut. La Barcelona antiga*. Base. ISBN: 978-84-9850-508-5.
- LAFUENTE, Helena; ZARZOSO, Alfons. 2022. La colecció de Patologia Animal de la Agència de Salut Pública de Barcelona: de los mataderos de Barcelona a la exposició "Alimentar Barcelona". En: *Actas del XXVII Congreso de Historia de la Veterinaria*. Covc-Anhv, pp. 172-177. ISBN: 978-84-09-45255-2.
- LATOURE, Bruno. 1993. *The pasteurization of France*. HUP (orig. 1984). ISBN: 0-674-65761-6.
- LLEONART ROCA, F. 1973. Aportaciones a la salud pública durante el primer tercio del siglo xx por algunos veterinarios catalanes. *Veterinaria & Historia*, 19, 43-53.
- LÓPEZ GAY, Antonio. 2011. La població de Barcelona com a objecte d'estudi, 1840-1900. *Papers de Demografia*, 383, 1-50.
- MARTÍNEZ ARANDA, M. Adoración. 2023. El pasado incómodo de Matadero Madrid: espacio de represión de la mendicidad en la posguerra. *Disparidades. Revista de Antropología*, 78(2), e023.
- MARTÍNEZ FIAL, David. 2019. El funcionario como experto. Profesionalismo y diletantismo en la función pública de la Generalitat de Catalunya (1931-1939). *Historia y Política*, 41, 241-271.
- MAS ALEMANY, José. 1922. *Una visita a los principales mercados de ganados y mataderos de Francia, Bélgica y Alemania*. Talleres gráficos Perfectus.
- MAS ALEMANY, Josep. 1933. *Memòria corresponent a la labor dels Serveis de Sanitat Veterinària practicada l'any 1932*. Ajuntament de Barcelona.
- MAS ALEMANY, Josep. 1934. *Memòria corresponent a la labor del Cos de Veterinària practicada l'any 1933*. Ajuntament de Barcelona.
- MAS ALEMANY, Josep. 1935. *Els serveis del Cos de Veterinària a l'any 1934*. Ajuntament de Barcelona.
- MIRALLES, Celia. 2024. Barcelona, una ciudad enferma. Vida cotidiana y lucha sanitaria entre 1880 y 1936. *Barcelona Quaderns d'Història*, 28, 149-168.
- MOLET, Joan. 2014. Un arquitecto que no firmaba sus proyectos. Pere Falqués y sus firmones. *Matèria*, 8, 85-107. <https://www.raco.cat/index.php/Materia/article/view/292883>
- MUÑOZ, Francesc. 2008. L'espai urbà i la salut: una visió històrica. En: NOGUÉ, Joan; PUIGBERT, Laura; BRETCHA, Gemma (eds.). *Paisatge i salut*. Observatori de Paisatge de Catalunya, pp. 79-115. ISBN: 978-84-612-4858-2.
- NASH, Mary. 2003. Maternidad, maternología y reforma eugénica en España. 1900-1939. En: DUBY, George; PERROT, Michelle (eds.). *Historia de las mujeres en Occidente. Vol. 5 (El siglo xx)*. Taurus, pp. 627-646. ISBN: 84-306-9830-2.

- OTERO CARVAJAL, Luis E.; PALLOL, Rubén (eds.). 2017. *La sociedad urbana en España, 1900-1936. Redes impulsoras de la modernidad*. Catarata. ISBN: 978-84-9097-380-6.
- PERDIGUERO, Enrique; PARDO-TOMÁS, José; MARTÍNEZ-VIDAL, Àlvar. 2009. Physicians as a public for the popularisation of medicine in interwar Catalonia: the Monografies Mèdiques series. En PAPANELOPOULOU, Faidra; NIETO-GALAN, Agustí; PERDIGUERO, Enrique (eds.). *Popularizing science and technology in the European periphery, 1800-2000*. Ashgate, pp. 195-216. ISBN 978-0-7546-6269-3.
- PORTELA, Antoni. 1996. De sobretaula amb Mercè Centrich. *TECA, Tecnologia i Ciència dels Aliments*, 1(1), 66-70.
- PUERTO SARMIENTO, F. Javier; COBO COBO, Josefa. 1983. El Laboratorio Municipal de Madrid en el último tercio del siglo XIX. *Dynamis*, 3, pp. 149-172.
- PUIGVERT, Joaquim M. 2004. De manescals a veterinaris. Notes per a una sociologia històrica de la professió veterinària a Catalunya. *Estudis d'Història Agrària*, 17, 729-750.
- PUIGVERT, Joaquim M. 2016. El control sanitari dels aliments a través dels escorxadors i les vaqueries urbanes. En: RENOM, Mercè (ed.). *Proveir Barcelona. El municipi i l'alimentació de la ciutat, 1329-1930*. Ajuntament de Barcelona, pp. 311-324. ISBN: 978-84-9850-812-3.
- PUIGVERT, Joaquim M. 2022. Els professionals de la sanitat a la Catalunya de mitjan segle XIX. *Barcelona Quaderns d'Història*, 6, 173-188. Disponible a: <https://raco.cat/index.php/BCNQuadernsHistoria/article/view/105326/171446>
- PUIGVERT, Joaquim M. 2024. Societat i Estat liberal. Elits, burgesies i classes mitjanes a Catalunya (1860-1880). En CAO, David (ed.). *El Sexenni Democràtic i els límits de l'Estat liberal (1860-1880)*. Afers, pp. 133-165. ISBN 978-84-18618-96-3.
- PUIGVERT, Joaquim; DOMÈNECH, Gemma; GIL TORT, Rosa Maria. 2016. Los mataderos en Cataluña: una arquitectura industrial al servicio de la salud pública. En: *X Jornades d'Arqueologia Industrial de Catalunya. El Patrimoni de la indústria alimentària: passat, present i futur*. AMCT-MNACTEC, pp. 371-380. ISBN 978-84-697-6892-1.
- PUMAROLA, Martí. 2002. Meat sanitary control in Spain during the 19th-Century. En: DINÇER, F. (ed). *Veterinary medicine historical approaches*. Ankara UP, pp. 259-269. ISBN: 975-93236-0-5.
- RÀFOLS CASAMADA, Joan. 1993. Problemas higiénicos y aplicación de innovaciones científicas y tecnológicas en el abastecimiento de leche a la ciudad de Barcelona. En: HORMIGÓN, Mariano, et al. (eds.). *XIXth International Congress of History of Science*. Saragossa, T6-6. ISBN: 84-604-7307-4.

- RÀFOLS CASAMADA, Joan. 1998. L'evolució del consum de la llet a Barcelona: segles XIX i XX. Causes, factors i circumstàncies connexes. En: BLANES, Georgina, GARRIGÓS, Lluís (ed.). *IV Trobades d'Història de la Ciència i de la Tècnica*. Societat Catalana d'Història de la Ciència i de la Tècnica, pp. 413-422. ISBN: 84-7283-391-7.
- RENOM, Mercè. 2016. El patrimoni material del proveïment alimentari de Barcelona. El projecte del Museu d'Història de Barcelona i l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. *TECA: Tecnologia i Ciència dels Aliments*, 16, 31-38.
- REQUENA HIDALGO, Jesús. 2003. Transformaciones urbanas y policía en la Barcelona del siglo XIX. *Mélanges de l'École française de Rome: Italie et méditerranée*, 115(2), pp. 1000-1018. Disponible a: www.persee.fr/issue/mefr_1123-9891_2003_num_115_2
- RISQUES, Manel et al. 2007. *Història de Barcelona. De l'ocupació napoleònica a l'actualitat*. Ajuntament de Barcelona, vol. 2, pp. 119-186. ISBN 978-84-412-1739-3.
- ROCA, Jaume. 1991. *Historia de la veterinaria en Catalunya, 1400-1980*. Tesi doctoral de la Universitat Autònoma de Barcelona.
- ROCA, Jaume. 1998. Història de la veterinària catalana. El veterinari avui. *Dovella*, 61, 29-35. Disponible a: <https://raco.cat/index.php/Dovella/article/view/20433/293741>
- ROCA, Joan. 2004. Ha estat mai Barcelona una ciutat industrial? *L'Avenç*, 288, 22-29.
- ROCA ROSELL, Antoni. 1988. *Història del Laboratori Municipal de Barcelona. De Ferran a Turró*. Ajuntament de Barcelona. ISBN: 84-7609-226-1.
- ROCA ROSELL, Antoni. 1991. La higiene urbana com a objectiu: notes sobre la història de l'Institut Municipal de la Salut (1891-1936). En: ROCA ROSELL, Antoni (coord.). *Cent anys de salut pública a Barcelona*. Ajuntament de Barcelona, pp. 75-103. ISBN: 84-87918-00-X.
- ROCA ROSELL, Antoni. 1996. L'enginyeria de laboratori. Un repte del Nou-cents. *Quaderns d'Història de l'Enginyeria*, 1, 148-179.
- RODRÍGUEZ OCAÑA, Esteban. 1986. La labor estadística de Luis Comenge (1854-1916) en el Instituto de Higiene Urbana de Barcelona. *Dynamis*, 5, 279-306.
- SÁNCHEZ-MORENO, Iván; SEDKOWSKI, Victoria. 2021. Locos desahuciados: una isla de locura en un mar de cuerdos La democratización española y la desinstitucionalización manicomial: Estudio de caso del Institut Mental del Hospital de la Santa Creu (1971-1986). *Barcelona Quaderns d'història*, 27, pp. 271-294. Disponible a: <https://raco.cat/index.php/BCNQuadernsHistoria/article/view/398568>

- SANZ ROYO, J. G. 1950. Los mataderos de Barcelona. Reseña, compendiada, de su historial. *Gaceta Municipal de Barcelona*, 1, 1-5.
- SANZ ROYO, J. G. 1952. El matadero municipal. Su concepto y su historia. *Gaceta Municipal de Barcelona*, 42, 1497-1502.
- SEGURA, Jordi; DE LA TORRE, Rafael; CAMÍ, Jordi. 1986. Control Antidoping en Barcelona. *Apunts*, 23, 233-236.
- SOMERVILLE, Ned. 2020. *The musealization of Barcelona's industrial past*. Tesi doctoral de la Universitat Autònoma de Barcelona.
- STURDY, Steve; COOTER, Roger. 1998. Science, scientific management, and the transformation of medicine in Britain c. 1870-1950. *History of Science*, 36, pp. 421-466.
- SOLANO, Alexandre. 2018. *La gestió de l'Ajuntament de Barcelona republicà (1931-1936)*. Tesi doctoral de la Universitat de Barcelona.
- TIÓ, Salvador. 2007. *Ferran i Paulí: La instantaneïdada en fotografia*. Quaderns de Tècnica i cultura.
- TOSCAS, Eliseu. 1998. Centralización y "autonomías locales" bajo el Estado Liberal en España. Una confrontación de normas con prácticas. *Hispania*, 58(198), 213-232.
- TOSCAS, Eliseu. 1999. El estudio de las estructuras de poder local en el siglo XIX: Aspectos metodológicos. *Hispania*, 59(201), 37-50.
- VÁZQUEZ MONTALBÁN, Manuel. 1996. *Barcelones*. Empúries. ISBN 84-9787-060-3.
- ZARZOSO, Alfons. 2021. Private surgery clinics in an open medical market: Barcelona, 1880s-1936. *Journal of evolutionary studies in business*, 6(1), 67-113. <https://doi.org/10.1344/jesb2021.1.j084>.
- ZARZOSO, Alfons. 2023. De la grip de 1918: fragilitat, desmemoriament, ciència i política. *Arraona: revista d'història*, 40, 16-33.
- ZARZOSO, Alfons; BARCELÓ-PRATS, Josep (eds.). 2023. *Barcelona Hospitalària. La ciutat i els seus hospitals, segles XIV-XX*. MUHBA. ISBN: 978-84-9156-484-3.
- ZARZOSO, Alfons; FAJULA, Sara. 2021. La cultura material de la medicina: arxius i objectes de Jaume Ferran. En: BRUGUERA, Miquel, CAMPINS, Magda (eds.). *Jaume Ferran i Clua (1851-1929). En homenatge*. COMB, pp. 191-206. ISBN: 978-84-09-34944-9.
- ZARZOSO, Alfons; FAJULA, Sara. 2026. Polítiques municipals i contaminació atmosfèrica: expertesa científica i esfera pública a Barcelona, 1960s-1980s. *Barcelona Quaderns d'Història*, 30, 175-194.

La grip de 1918-1920 a la província de Girona: col·legis professionals, autoritats i premsa enfront de la pandèmia

 Lluís Coromina Verdaguer

*Instituto de Investigaciones Históricas
(Universidad Nacional Autónoma de México).*

 Pau Font Masdeu

Universitat de Girona.

1. Introducció

La pandèmia dels anys 1918-1920 és considerada com el fenomen epidèmic més mortífer del segle xx. Malgrat les diferències territorials, *grosso modo*, aquest brot epidèmic es desenvolupà en tres onades: la primera a la primavera del 1918, la

- ◀ Dona enllitada a l'Hospital de Santa Caterina de Girona. Fotografia de Valentí Fargnoli, 1919. (Centre de Recerca i Difusió de la Imatge (CRDI), col·lecció particular).

segona a la tardor del mateix any, i la tercera als primers mesos del 1919 (Porras 2020, p. 45). Alguns estudis afegeixen un quart episodi entre el desembre del 1919 i el gener del 1920 (Cilek *et al.* 2018). Els quadres més severos de grip presentaren complicacions pulmonars. La malaltia afectà majoritàriament la població adulta jove entre els vint i els quaranta anys, mentre que els ancians d'edats superiors als seixanta-cinc la patiren de forma més mitigada (Maluquer 2020, pp. 398, 401). Les investigacions historiogràfiques han evidenciat que Girona fou la província amb una de les taxes de mortalitat per grip més reduïdes de Catalunya durant el 1918, de la mateixa manera que l'excés de defuncions sobre la població total del període 1918-1920 representà el percentatge més baix d'arreu del territori català (Echeverri 1993, pp. 181-186; Maluquer 2020, pp. 422-425).

L'objectiu d'aquesta investigació és analitzar la irrupció i la repercussió de la grip dels anys 1918-1920 tant a la ciutat de Girona com a la resta de la província homònima, parant una atenció especial a la capital. D'una banda, s'adopta la perspectiva de la història local –amb el benentès que no localista– i els principis de la microhistòria; dit d'una altra manera, es tracta de reduir l'escala d'observació i indagar intensivament i exhaustivament amb els materials a l'abast sense renunciar a les preguntes generals (Coromina 2024b, pp. 561-562). D'altra banda, les reflexions metodològiques de la historiografia sociocultural i política es combinen amb la llarga tradició d'historiografia de la medicina i de la farmàcia (Coromina 2024a; Font 2023). La recerca documental s'ha dut a terme a l'Arxiu del Col·legi Oficial de Metges de Girona, a l'Arxiu Diocesà de Girona, l'Arxiu Municipal de Girona (AMGi), l'Arxiu Nacional de Catalunya (ANC), l'Arxiu de Revistes Catalanes Antigues, les biblioteques del Consorci de Serveis Universitaris de Catalunya, la Biblioteca del Col·legi Oficial de Farmacèutics de Girona, la Biblioteca Pública de Girona Carles Rahola, la Biblioteca Virtual de Prensà Històrica i l'Hemeroteca de *La Vanguardia*.

En aquest treball s'estudien les implicacions socials i culturals, i les mesures polítiques i sanitàries que s'aplicaren. La divisió és temàtica i en dos blocs.¹ Primer de tot, s'efectua un breu balanç historiogràfic sobre les aportacions acadèmiques vinculades a les epidèmies contemporànies a la província. La gestió de l'emergència sanitària a la circumscripció gironina fou complexa, i diferents agents foren més o menys rellevants en cada espai i moment, fet abordat al segon apartat. A banda de metges i farmacèutics que hagueren de fer front a la malaltia des d'una perspectiva professional i corporativa, l'actuació de les distintes autoritats civils i eclesiaístiques i els mitjans de comunicació foren claus en la realitat quotidiana que es creà en el marc de l'epidèmia. Es poden agrupar les mesures de resposta adoptades en dos grans grups: les dictaminades per les autoritats governatives estatals i regionals, i les ordenades per autoritats locals. Si bé les segones estigueren condicionades jeràrquicament per les primeres,

¹ Sobre l'evolució cronològica de la pandèmia a la demarcació (Font 2025).

adquiriren una implementació més directa. A tot plegat cal afegir-hi el rol de les autoritats eclesiàstiques, amb la seva pròpia agenda quant a la regulació i limitació d'activitats. També ens focalitzem en el paper de la premsa periòdica, que qüestionà i fiscalitzà les accions de les diferents esferes de poder. Per últim, es presenten unes conclusions sobre els temes que s'han considerat.

2. Balanç historiogràfic

La pandèmia de grip dels anys 1918-1920 ha sigut escassament estudiada a la demarcació de Girona, en consonància amb la tònica dominant del conjunt del Principat, llevat de la ciutat de Barcelona (Rodríguez 1991) i, més recentment, les comarques del Vallès Occidental (Luque 2023) i Osona (Cao i Ginebra 2021). Els estudis específics sobre l'epidèmia són quasi inexistent, així com les mencions en treballs històrics de caràcter general o que aborden qüestions de tipus mèdic i sanitari relatives a la província. Al mateix temps, i de resultes de la manca de recerques locals sobre el fenomen, les casuístiques gironines pràcticament no han sigut incorporades en exercicis d'àmbit més general (Echeverri 1993; Erkoreka 2020; Porras 2020).

Algunes síntesis generals produïdes pocs anys després de l'epidèmia no feren menció de la grip. L'intel·lectual Carles Rahola (1929, p. 23) a *La ciutat de Girona* destacà el greu problema de salut que provocà la tuberculosi, i sobre el 1918 remarcà l'alta mortalitat a l'Hospital de Santa Caterina, fet que relacionà amb la Gran Guerra en comptes de l'epidèmia.² Així i tot, sí que feu un al·legat a favor de la salut pública a la ciutat i del deure de les autoritats d'"higienitzar-la i sanejar-la, sense plànyer-hi sacrificis" (Rahola 1929, p. 23). Al seu torn, l'erudit Joaquim Pla i Cargol (1954, p. 343) a *Gerona històrica* només feu referència a la insalubritat d'alguns habitatges quan apuntà l'estancament demogràfic d'inicis de segle xx.

D'ençà de 1990 s'han publicat alguns treballs sobre el passat de la ciutat i la comarca en què el tractament sobre la pandèmia ha sigut manifestament migrat o inexistent. Al llibre *Introducció a la història de Girona* no s'hi documenta cap al·lusió (Clara 2004). Al capítol sobre la Restauració borbònica de la *Història del Gironès* –un fet coherent amb el que s'identifica als treballs sobre la resta de comarques– es destaca la paràlisi demogràfica els primers anys del segle xx, i s'emfatitza la situació que provocaren les malalties i epidèmies com la grip del 1918, que motivà "l'endarreriment de l'any acadèmic i la suspensió de les fires de Sant Narcís. Aquest episodi va palesar que la recuperació de la ciutat no seria gens fàcil, malgrat els esforços i els petits canvis per millorar la situació" (Doll 2002, p. 531). De manera similar, el passatge dedicat al canvi de segle en la *Història de Girona* posa en relleu els problemes sanitaris del moment: "flagells com el còlera, la hidrofòbia, la diftèria i sobretot la grip que causaren en el seu moment

² Per a una reflexió sobre l'obra en el si de la historiografia, vegeu Coromina 2024b, pp. 549-550.

prou víctimes i sobretot un gran sobresalt” (Puig 2006, p. 460). Així i tot, la part consagrada a la crisi de la Restauració omet qualsevol referència a l'epidèmia (Surós 2006). A l'obra general de referència del període a la ciutat dels quatre rius des d'una òptica política i social, de l'historiador Joan Puigbert, s'hi localitza, a banda d'una entrada de l'epidèmia a la cronologia general de l'inici del llibre, una sola referència directa: “L'any 1918, l'epidèmia de grip estava molt estesa, i provocà una alta mortalitat. L'alarma era general, i s'ordenà de tancar tots els locals d'espectacles, es retardà l'inici del curs escolar i fins i tot es van suspendre les Fires de Sant Narcís” (Puigbert 1995, p. 9).

També es palesa l'absència de recerca en revistes d'història local, com els *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, malgrat que alguns estudis s'han ocupat d'epidèmies i problemes de salut pública des de la pesta negra medieval fins al còlera del segle XIX, passant per la pesta bubònica d'època moderna (Guilleré 1984; Solà 2021). En termes anàlegs cal mencionar als *Annals del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès* (1983-2022), als *Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca* (1978-2023), a *Ceretania. Quaderns d'Estudis Ceretans* (1991-2012), a *ERA, Revista Cerdana de Recerca* (2015-2023) i als *Quaderns de la Selva* (1984-2022): a pesar que s'han estudiat les malalties i la salut pública dels segles XVII, XVIII i, àmpliament, del XIX, la carència d'anàlisis sobre la pandèmia del XX és cridanera (Murlà 1989; Puigvert 2000; Roig i Merino 2019). No endebades volem destacar una feix *rara avis* a *Estudis del Baix Empordà: un treball sobre la grip de 1918 a Palafrugell* (Masana 2018).

Des de la història de la medicina i la salut, s'han elaborat nombroses publicacions que han analitzat la situació mèdica i sanitària de la ciutat i la demarcació, en correspondència amb el context general. Tanmateix, no s'han evidenciat referències directes a la pandèmia (Marquès 2007; Pujiula 2000 i 2008). Ara bé, en literatura específica d'aquesta naturalesa sí que es troben alguns exercicis que han dut a terme referències a la grip en el marc del seguit de fenòmens epidèmics coetanis (Reixach 2016, p. 19). En cap cas, però, s'hi ha dedicat més d'un paràgraf. A la revista *Gimbernat*, Iris Francisco i Laura Marquès (2007) van fer una radiografia de les epidèmies a la ciutat entre els segles XIV i XX, en la qual s'aborden essencialment els aspectes demogràfics. Cal al·ludir, així mateix, a l'article de l'historiador Jordi Maluquer (2020) sobre l'impacte demogràfic a les terres de parla catalana. En aquest s'obté una aproximació, en perspectiva comparada, a la mortalitat de l'epidèmia a les terres gironines. De manera similar cal fer referència a les informacions recollides pels estudis de Beatriz Echeverri (1993) i María Isabel Porras (2020).

En suma, els treballs sobre la història de la demarcació gironina no dediquen una especial atenció a la pandèmia dels anys 1918-1920, la qual cosa evidencia que la historiografia *tout court*, amb un deix sobretot polític, ha tendit a desatendre l'estudi de les epidèmies, i que solament s'hi ha parat esment des de la historiografia social de la medicina i la demografia històrica. En altres paraules,

la història social i política tradicional no ha copsat l'abast polític de la malaltia epidèmica. No segueix aquesta dinàmica un projecte d'investigació que uneix historiografia de la memòria i historiografia de la medicina i la farmàcia, iniciat abans la pandèmia de la COVID-19 (Coromina 2024a). Posteriorment a l'esclat de la COVID-19, s'ha indagat des de la historiografia cultural de la política la "grip espanyola" pel cas català (Font 2023) i gironí (Font 2025). També val la pena indicar que la bibliotecària Inés Padrosa (2020) feu un exercici divulgatiu sobre metges preocupats per la salut pública a l'Alt Empordà en què tingué en compte l'epidèmia gripal del 1918.

3. Agents socials i mesures

3.1. Col·legis professionals

El cop de l'agent patògen sobre el Colegio Oficial de Farmacéuticos de la Provincia de Gerona fou de primera magnitud. Aquest es palesa al desembre del 1918 quan el president de l'entitat, Francisco de A. Castellví y Vilá, redactà un article titulat "Hacia la normalidad". Hi destacà el dany causat per l'epidèmia gripal a la societat i arreu del món, i remarcà els efectes que sofriren els col·legis professionals provincials i la resta d'institucions farmacèutiques, amb greus obstacles a les respectives vides corporatives. Per aquestes circumstàncies s'explica el retard en la publicació del butlletí, que havia de veure la llum al mes d'octubre, atès que el president patí la malaltia en primera persona i el tresorer, Juan Deulonder Salvatella, va morir-ne. Una altra mostra de l'afectació a la vida societària rau en el fet que no es cobraren els rebuts dels col·legiats fins uns quants mesos després, perquè les dades es trobaven en mans de la família del tresorer traspassat; es requerí un interregne perquè es regularitzessin completament (Castellví 1918, p. 1). Al mateix temps, l'article remarca que l'entitat deixà de rebre moltes publicacions per motius anàlegs, fet demostratiu que incidents de la mateixa naturalesa havien sorgit en altres col·lectius farmacèutics. A la fi, en aquell moment es donà per "normalizada la situació" (Castellví 1918, p. 2).

Les necrològiques són documents fonamentals per analitzar el passat i, particularment, el procés de reforçament de les identitats professionals (Coromina 2024a; Coromina, en premsa; Weisz 1988). A les darreres pàgines del butlletí mencionat es materialitzà un obituari sobre Deuloner. S'hi retia "un sincero tributo" al "digno compañero", tresorer de la junta directiva de la institució. Com que, per aquest organisme, un element clau fou la defensa de la col·legiació, remarcaren: "Desempeñaba el cargo de Tesorero ya cuando la colegiación voluntaria, y en vista del celo e interés que por el mismo se tomaba, le fué ratificado al elegirse la nueva Junta con la colegiación obligatoria".³ No en va, una qüestió fonamental en les professions mèdica i farmacèutica de finals del

³ *Boletín del Colegio Oficial de Farmacéuticos de la Provincia de Gerona [BCOFPG] 51 1918, p. 27.*

segle XIX i inicis del XX fou el debat sobre la col·legiació obligatòria. Malgrat el Reial decret del 1898, la col·legiació obligatòria no fou instaurada definitivament fins a l'any 1917 (Coromina 2024a, p. 45). Aquell fou l'últim butlletí que edità de manera independent el col·legi farmacèutic gironí, atès que es fusionaren els òrgans de comunicació de Barcelona, Girona, Tarragona i Balears en un d'únic, que es publicà a la capital catalana. Aquests col·legis conformaren la Mancomunitat Farmacèutica Catalano-Balear a fi de coordinar esforços i iniciatives, amb el benentès que conservaren l'autonomia i les atribucions; Lleida no hi ingressà fins al 1921 (Jordi 1982, pp. 269-270).

En el cas del col·legi mèdic provincial, les repercussions no foren de la mateixa índole que les assenyalades. En el *Boletín Mensual del Colegio de Médicos de la Provincia de Gerona [BMCMPG]* una de les principals preocupacions fou l'etiologia de la malaltia infecciosa, i els escrits es basaren en les seves experiències amb l'evolució d'aquesta malaltia en els seus pacients (Sala 1918a, 1918b i 1919). En el butlletí, fou interpretada en el marc del paradigma bacteriològic, malgrat el desconeixement sobre aquesta afectació: “Por esta falta de datos, es precisamente la causa del porqué bien poca cosa puede decirse respecto a su punto inicial, de su modo de evolución, así como de la manera de propagarse, máxime cuando aun se desconoce, según parece, la causa productora, el microbio, a pesar de haber sido muchos los sabios que se ocupan de los estudios de laboratorio que han intentado estudiarlo” (Sala 1918a, p. 133). L'autor argumenta que la malaltia, pel seu quadre sindròmic, no s'ajusta als paràmetres de la grip, sinó als del dengue (Sala 1918b, p. 155). Les seves conclusions les extreu de l'observació clínica dels malalts, les notícies d'altres companys i els treballs publicats a premsa professional i política (Sala 1919, p. 45). A més, en aquest context –i d'ençà del segle XIX– la investigació experimental de laboratori era una font primordial de les ciències mèdiques (López 1992, p. 196). Malgrat això, en una altra part del butlletí es conclouia: “A falta de buenos Laboratorios, hay que recurrir a la Clínica ya que la observación es y ha sido en todo tiempo un gran elemento de diagnóstico”.⁴

També registrem la mort de facultatiu per “bronco-pneumònia gripal”, com ara el metge de Sant Llorenç de la Muga, Eduardo Pont, als 42 anys.⁵ De la mateixa manera, una altra informació proporcionada per l'òrgan de comunicació col·legial fou el fet que en el *Boletín Oficial de la Provincia de Gerona [BOPG]*, l'inspector provincial de sanitat, Mariano Sainz, el 14 d'octubre del 1918 es dirigí als alcaldes, als subdelegats de medicina i als inspectors municipals de sanitat per manifestar-los que, atès que no es podia dirimir l'origen del contagi de les formes més complicades de grip, i com que resultava difícil aïllar tots els malalts, es prestara la major cura a l'aïllament d'aquests malalts greus de formes complicades de bronco-pneumònia amb el mateix rigor que si es tractara de

⁴ BMCMPG, 10 1918, p. 144.

⁵ BMCMPG, 11 1918, p. 159.

malalties exòtiques o pestilencials, tot desinfectant espunts i establint la renovació de l'aire en llocs ocupats pels malalts, prohibint amuntegaments per la seva perillositat, i prenent mesures de sanejament dels habitatges.⁶ Ras i curt, l'aplicació de mesures d'higiene pública o medicina social. La sanitat pública no lluità sols per protegir la població de les malalties i la mort, sinó també per protegir-la de si mateixa i d'agrupar-se en llocs de sociabilitat en moments en què el perill de transmetre malalties infeccioses era alt (Blacik 2009, p. 273). En paral·lel, s'informà sobre l'ajornament del Congreso Nacional de Medicina que s'havia de celebrar a Madrid a l'octubre del 1918.⁷ Això fou “debido a las restricciones en la capacidad de desplazamiento de los médicos, impuestas por la grave epidemia de gripe que se padecía en aquellos momentos” (Olagüe *et al.* 1990, p. 247). No se celebrà fins a l'abril del 1919 (Coromina, 2025b).

Després de les dues primeres onades de la pandèmia, el president del Colegio de Médicos de la Provincia de Gerona, José Pascual, al desembre del 1918 defensà a les pàgines del butlletí –que fundà i dirigí– que havia arribat l'hora que els metges es dediquessin a estudiar la manera de resoldre els problemes de la professió mèdica, com a resultat de les transcendents reformes que havia de patir l'administració espanyola.⁸ Els metges “con su actividad, su celo, llevado por algunos hasta el sacrificio, se han visto requeridos, han sido respetados por los clientes” (Pascual 1918, p. 161). Així, doncs, articulà un relat per a valorar la tasca dels metges. En aquest context, les autoritats havien atès les seves indicacions. Encara més: “su comportamiento ha producido un movimiento de opinión que si persistiera quedarían hallanados [sic.] los obstáculos que se oponen a que la clase obtenga las consideraciones y bienestar a que es merecedora”. Un cop passat el perill, “cuando nuestros servicios no sean apremiantes, volveremos a ser lo que éramos, servidores de los clientes y los desheredados de la administración” (Pascual 1918, p. 161). Des de la seva perspectiva, en reunions comarcals o de partit s'havien d'intercanviar idees i estar en condicions per resistir a l'allau de reformes que necessàriament havien de venir. Amb tot, i en el context de la fi de la Primera Guerra Mundial, “si las guerras militares han terminado, las luchas de clase, comienzan y prometen ser tenaces y desdichado el que le coja desprevenido” (Pascual 1918, p. 163).

Per una banda, no és trivial assenyalar que el 1918 fou el darrer any de la Gran Guerra. La contesa bèl·lica finalitzà al novembre, fet que coincideix amb el segon dels brots pandèmics, el de més magnitud. L'any següent, els efectes de la postguerra eren patents (Porras 2020, p. 35). La globalització annexa a la Primera Guerra Mundial afavorí la ràpida transmissió de les primeres onades. Per altra banda, la noció de “classe” emprada per Pascual no tenia connotacions de “classe

⁶ *BMCMPG*, 10 1918, p. 144.

⁷ *BMCMPG*, 10 1918, p. 143.

⁸ Sobre Pascual, vegin: Coromina 2025a i 2025b.

social” o d’elit privilegiada, sinó que feia referència a les diferents modalitats per a practicar la “ciència de curar” (Coromina 2024a, p. 216). Els professionals de la salut formaven part de classes socials heterogènies. Amb la col·legiació –de la qual el facultatiu gironí fou un fervent defensor– es reforçaren la coherència i dignitat del grup, es regularen les pràctiques professionals i es lluità contra l’exercici il·legal de la medicina, i fou un mecanisme per tal d’actuar col·lectivament per a influir més en les decisions de les autoritats públiques (Renaudet 2020, p. 255). Les paraules del metge gironí entronquen amb els discursos del regeneracionisme espanyol del tombant de segle. Com a conseqüència dels fenòmens epidèmics, els metges intervingueren de manera creixent en els assumptes públics, fet que els dotà de prestigi i legitimitat per exigir actuacions a favor de la col·lectivitat (Coromina 2024a, p. 229). Els metges del període eren conscients de la importància que prengué la premsa general i mèdica com a instrument per a vehicular les seves ambicions, demandes i reclamacions de naturalesa intel·lectual, social i política (Blacik 2009). Tanmateix, malgrat que es formularen sol·licituds en la lògica plantejada per Pascual, un cop se superaren els moments crítics de la pandèmia, l’atenció pública i l’interès cap a les seves demandes quedaren en un segon pla.

3.2. Actuació governamental i la seva maquinària

En primera instància, el Ministeri de Governació actuà en base a la Instrucció General de Sanitat decretada el 1904. L’administració sanitària estava formada pel Real Consejo de Sanidad, les juntes de sanitat provincials i municipals, i els inspectors de sanitat generals, provincials i municipals, que havien de “vigilar la salubridad pública y sustentar técnicamente los acuerdos y resoluciones de los anteriores, no pudiendo ejecutar directamente acción alguna más que por delegación expresa de la autoridad competente” (Rodríguez 1994, p. 22). Durant l’epidèmia determinaren les disposicions generals per a combatre-la, i els governadors civils actuaren com a màxims representants de l’administració central a la província. Les primeres mesures generals que es prengueren per ordre ministerial a la demarcació foren l’aïllament, dins les possibilitats, dels malalts, evitar aglomeracions de gent en espais tancats i mesures de desinfecció i profilaxi individuals.⁹ Un altre organisme que podia dur a terme recomanacions d’índole global fou la Mancomunitat de Catalunya, instituïda l’any 1914 com a producte de la refosa de les quatre diputacions provincials catalanes, mitjançant el Servei d’Estudis Sanitaris. Aquest envià una nota als ajuntaments i la premsa sobre l’aïllament de malalts i les mesures d’higiene individuals: aconsellà la neteja, una bona alimentació i evitar esforços que minvessin les defenses, a fi d’evitar el contagi o, com a mínim, prevenir quadres clínics greus en cas d’infecció. A més, calia evitar aglomeracions en espais públics com mercats, teatres, col·legis o esglésies.¹⁰

⁹ *Diario de Gerona de avisos y noticias*, 15 de setembre de 1918, p. 5.

¹⁰ ANC. Fons Josep Puig i Cadafalch, UUI-263, c. 5156, “Servei d’estudis Sanitaris, Informe, 11 d’octubre de 1918”.

L'òrgan oficial de comunicació que reproduí els dictàmens ministerials i materialitzà les directrius i recomanacions governatives i de la inspecció provincial de sanitat fou el *BOPG*. A partir d'aquí, cada corporació municipal –mitjançant els plens consistorials o les reunions de la Junta de Sanitat– concretà els reglaments corresponents segons les seves especificitats. De manera addicional, la majoria d'hospitals i altres serveis assistencials depenien de les diputacions provincials o d'institucions de beneficència. A la ciutat de Girona, la Diputació administrava l'Hospital de Santa Caterina i l'hospici. A l'hospital provincial, en el context de la segona onada, hi ingressaren diferents temporers provinents de França en una situació física molt dolenta. Per complir les mesures d'aïllament dels malalts, es prohibí l'entrada de visites, de manera que el primer dia “un numeroso grupo [...] pretendía entrar en el hospital violentamente [...], [se] tuvo que requerir a la guardia municipal, con cuya presencia se restableció el orden”.¹¹ Per altra banda, l'ajuntament disposà d'un dispensari municipal, definit el 1921 com un lloc “higiènicament defectuós en grau superlatiu”.¹² Així mateix, els metges titulars no rebien el sou de l'Estat, sinó dels ajuntaments dels diferents municipis. Ara bé, “a raíz de los déficits en las haciendas locales, estos cobraron sus servicios con muchas dificultades y fueron múltiples las quejas por los métodos caciquiles practicados por los alcaldes de los municipios” (Coromina 2024a, p. 226).

El Ministeri de Governació també fou l'encarregat de la sanitat exterior. La situació de la província gironina la convertia en un punt important, com a porta d'entrada a Espanya pel llevant. A partir de la segona onada epidèmica, al mes de setembre del 1918, les estacions sanitàries de Portbou, La Jonquera i Puigcerdà reberen instruccions de desinfectar els passatgers que travessessin la frontera i fer-los un reconeixement mèdic. La de Portbou fou qualificada com una estació de “primera clase”, i hi hagué un petit hospital per a l'aïllament de malalts.¹³ L'activació d'aquesta vigilància sanitària a la frontera fou decretada per ordre ministerial, la qual afectà tot l'Estat. La mateixa nota recomanava aïllar malalts als llocs afectats, evitar aglomeracions en espais tancats i prendre accions profilàctiques individuals. El governador civil i l'inspector provincial de sanitat, com a representants ministerials a la província, foren els encarregats de vetllar pel compliment d'aquestes mesures, i en alguna ocasió es desplaçaren a Portbou i Puigcerdà per supervisar l'estat de la conjuntura. Malgrat l'alarma social notòria a la premsa coetània, perquè s'interpretava la situació com a descontrolada, les seves declaracions foren sempre optimistes i negaren la gravetat de l'epidèmia.¹⁴ Aquesta lògica fou present a quasi totes les províncies espanyoles on es coneixia la presència alarmant de casos (Font 2023, p. 91). De fet, l'atenció a l'estació

¹¹ *El Autonomista*, 22 de setembre de 1918, p. 1.

¹² Definició extreta de: AMGi. Fons Ajuntament de Girona. Serveis comunitaris. Sanitat. Mesures sanitàries. Dispensari. “Varis”. Ll. 6.

¹³ *La Vanguardia*, 14 de setembre de 1918, p. 10.

¹⁴ *Diario de Gerona de avisos y noticias*, 29 de setembre 1918, p. 6.

sanitària portbouenca arribà als noticiaris barcelonins per contrarestar els rumors que alertaven d'un moment sanitari greu a França i que la gent eludia els controls sanitaris.

La supervisió sanitària a les estacions mèdiques frontereres fou prou eficaç: els viatgers eren sotmesos a reconeixements mèdics i desinfeccions, i s'aïllaven els qui presentaven símptomes (Rodríguez 1991, p. 144; Delmás 1919, pp. 133-135). August Pi i Sunyer advertí en una entrevista que les autoritats havien de tenir en compte l'aglomeració de temporers catalans, i particularment empordanesos, retornats de les veremes a França, atès que les condicions higièniques no eren les més recomanables.¹⁵ Malgrat això, la malaltia penetrà a Espanya des de França a través de les principals vies de comunicació; un dels vectors més rellevants fou el retorn de temporers espanyols que feien tasques agrícoles al territori francès (Porràs 2020, p. 45). Aquestes estacions s'establiren amb l'objectiu d'evitar l'entrada d'una epidèmia des de França quan ja se n'havien registrat nombrosos casos arreu del Llevant espanyol. A més, l'obertura intermitent d'una frontera que romania gairebé sempre tancada produí grans aglomeracions de persones els dies en què es permetia el trànsit. Al mateix temps, molts individus no esperaven l'obertura del pas fronterer, i buscaren camins alternatius per eludir la vigilància i les mesures de control (Crehuet 1918, p. 3). Les investigacions sobre la frontera d'Irún arriben a unes conclusions similars (Echeverri 2003, p. 176).

Una altra mesura que s'adoptà, més tardanament, fou la prohibició d'importar draps d'una província a l'altra.¹⁶ Uns dies després, l'inspector provincial de sanitat donà instruccions perquè, davant la impossibilitat d'aïllar tots els malalts de grip, això només es fes en els casos de quadres greus.¹⁷ Encara més, es demanà als pobles que enviessin al govern civil les necessitats de medicaments, material i personal, juntament amb llistats estadístics d'infectats i morts.¹⁸

3.3. Administració local

La resta de mesures específiques i la declaració de la situació d'epidèmia requeien en les autoritats municipals, sovint limitades quant als recursos. Per tal de complir les directrius governatives, les accions preses de forma immediata foren el tancament de cinemes i teatres en municipis importants com Girona i Figueres.¹⁹ L'ajuntament gironí acordà el 12 d'octubre demanar un informe a

¹⁵ *Empordà Federal*, 21 de setembre de 1918, p. 3.

¹⁶ *BOPG*, 12 d'octubre de 1918, p. 513.

¹⁷ *BOPG*, 15 d'octubre de 1918, p. 518.

¹⁸ *BOPG*, 19 d'octubre de 1918, p. 523.

¹⁹ *La Vanguardia*, 20 de setembre de 1918, p. 11.

l'inspector municipal de sanitat a fi de prevenir la propagació de la malaltia²⁰. En el cas barceloní, les notícies de suspensió d'activitats ciutadanes foren contínues i abundants des del 16 d'octubre: des de balls i espectacles fins a visites dels familiars als centres hospitalaris i asils, passant per reunions i mítings polítics, carreres de motos o visites als cementiris amb motiu de la festa dels difunts, entre d'altres (Rodríguez 1991, p. 139). També per ordre governativa, el consistori gironí establí un servei de reconeixement sanitari a l'estació de tren i s'inicià la creació d'unes juntes de barri que havien de vetllar per la higiene.²¹ De fet, en aquestes sessions es discutí quasi exclusivament el deficient estat higiènic del municipi, mentre que no s'hi abordaren les mesures específiques contra l'epidèmia.²² Malgrat la treva de novembre, a Girona i Figueres es demanà no fer visites als cementiris ni dur-hi flors, per evitar aglomeracions.²³

Com arreu d'Espanya, atès que escassejaren les directrius específiques per part de les autoritats jeràrquiques superiors, es crearen grans disparitats en llocs propers, així com contradiccions evidents entre les mesures aplicades. Un exemple il·lustratiu fou la supressió d'actes de caràcter públic. Pel que fa a les fires, la junta de sanitat d'Olot decidí suspendre la de Sant Lluç a mitjan octubre, malgrat que dues setmanes més tard se celebraren amb normalitat les festes de Sant Martí de Banyoles.²⁴ Poc després, a la darrerria d'octubre, s'acordà suspendre les fires de Sant Narcís de Girona. El contrast respecte de l'ajornament o cancel·lació d'activitats no fou només per raons geogràfiques. Les ordres de paralització d'esdeveniments afectaren principalment teatres i cinemes, mentre que la resta d'activitats seguiren el seu curs sense alteracions significatives, fet palès igualment en altres punts d'Espanya (García 1920, p. 19). A la vegada, copsem que moltes de les prescripcions imposades per part dels poders públics tingueren una naturalesa ambigua o, fins i tot, responien merament a directrius elementals d'higiene. A tall d'exemple, el consistori gironí, amb la irrupció incipient de l'epidèmia, i amb pocs casos detectats a la capital, publicà el 21 de setembre un ban amb disposicions higièniques i sanitàries amb l'objectiu d'evitar malalties infeccioses. El diari *El Autonomista* qualificà les mesures de "disposiciones legales que siempre están en vigor" i enumerà els incompliments que existien en el moment de publicar-se, inclosos aquells que depenien de l'ajuntament. L'endemà de la publicació d'aquest ban, i mentre l'ordre de tancament de teatres i cinemes seguia en vigor, se celebrà una gran vetllada al Teatre Municipal amb motiu de la festa dels veïns del carrer dels Ciutadans i la plaça de l'Oli. El mateix diari denuncià el fet, tot recordant que una de les mesures publicades en el ban fou evitar les

²⁰ AMGi. Fons Ajuntament de Girona. Llibre d'actes del Ple o manual d'acords, 1918. 5174, f. 248v, sessió 12 d'octubre de 1918.

²¹ AMGi. Fons Ajuntament de Girona. Llibre d'actes del Ple o manual d'acords, 1918. 5174, f. 235v, sessió 4/10/1918, i f. 258r, sessió 23 d'octubre de 1918.

²² AMGi. Fons Ajuntament de Girona. Llibre d'actes del Ple o manual d'acords, 1918. 5174, *passim*.

²³ *La Veu de l'Empordà*, 2 de novembre de 1918, p. 5.

²⁴ *El Deber*, 12 d'octubre de 1918, p. 14; *La tradició catalana*, 26 d'octubre de 1918, p. 761.

aglomeracions en espais tancats.²⁵ En la mateixa línia, la suspensió de les fires de Sant Narcís posà de manifest el mateix problema: mentre que se suspengueren bona part dels actes, la fira del bestiar i els oficis religiosos seguiren el seu curs.

3.4. Poder eclesiàstic

A pesar de la suspensió de les fires de Sant Narcís, el bisbe de Girona convocà una missa, que convertí en una rogativa “implorando de Dios, por intercesión de San Narciso, el cese de la epidemia actual que tantas víctimas causa”, i demanà “a nuestros amados gerundenses que se asocien al acto” (Mas 1918). Fou extraordinàriament concorreguda i amb l’assistència de l’alcalde.²⁶ Paradoxalment, misses i altres actes religiosos no es veieren afectats per les prohibicions governatives dictades per les autoritats civils. Al llarg de l’epidèmia es documenta la celebració de nombroses rogatives similars a la de Sant Narcís per demanar-ne la fi; a Figueres, Santa Coloma de Farners, Salt o Olot es portaren a cap pregàries, novenes i processons multitudinàries mentre l’epidèmia assotava la població.²⁷ A altres localitats catalanes o espanyoles hi ha investigacions que han informat que es convocaren actes religiosos multitudinaris en plena epidèmia (Montañà i Pujol 1995, pp. 227-228; Spinney 2018, pp. 82-85). En contrast amb això, el 14 d’octubre de 1918 se suspengueren les solemnitats religioses a les esglésies a Barcelona (Rodríguez 1991, p. 138).

De fet, el mateix bisbat havia encoratjat al sacerdoti de la diòcesi a celebrar col·lectes *pro vitanda mortalitate* i funcions rogatives especials.²⁸ Ultra les recomanacions per netejar l’esperit del mal, recomanaren tenir en compte “las prescripciones higiénicas en los templos” ateses les circumstàncies, i publicaren uns consells pràctics –fórmules de solucions químiques– per desinfectar bancs, confessionaris, piles d’aigua beneïta, robes i personal.²⁹ Entre finals de setembre i inicis d’octubre, el nunci papal Francesco Ragonesi (1850-1931) visità molts pobles de la demarcació, amb recepcions multitudinàries per part de la població, en molts casos encapçalades per les autoritats civils,³⁰ com s’ha documentat a Vic (Masramon 2021, p. 255). El 23 de desembre de 1918 se celebrà un funeral pontifical en memòria dels onze capellans de la diòcesi que traspassaren durant l’epidèmia, en què se’ls reconegueren “los muchísimos actos de caridad, sacrificio y aun de heroísmo [...] ante la magnitud del contagio”.³¹

²⁵ *El Autonomista*, 22 de setembre de 1918, p. 1.

²⁶ *La Veu de l’Empordà*, 2 de novembre de 1918, p. 5.

²⁷ *La Veu de l’Empordà*, 5 d’octubre de 1918, p. 5; *El Norte*, 14 de novembre de 1918, p. 1; *Boletín Oficial Eclesiástico del Obispado de Gerona [BOEOG]*, 6 de desembre de 1918, p. 539.

²⁸ *BOEOG*, 26 d’octubre de 1918, pp. 481-382.

²⁹ *BOEOG*, 26 d’octubre de 1918, pp. 491-492.

³⁰ *BOEOG*, 13 de desembre de 1918, pp. 578-581.

³¹ *BOEOG*, 6 de desembre de 1918, pp. 491-492.

3.5. Mitjans de comunicació

Els mitjans de comunicació –generalistes i mèdics– ofereixen una radiografia de les mesures adoptades per les autoritats i les corporacions professionals. Així mateix, donen una visió dels temors i els maldecaps presents entre els ciutadans i l'opinió pública enfront de quelcom que presentava uns efectes impredecibles. En darrera instància, també evidencien la revisió i fiscalització de la gestió de la crisi sanitària i les crítiques socials de resultes de la situació. Les primeres notícies de la província es feren ressò a la darrera de maig de l'aparició a Madrid d'una nova malaltia benigna similar a la grip; aquestes informacions foren limitades i de caràcter informatiu. Tanmateix, el missatge que se socialitzà arreu d'Espanya –particularment durant la segona onada– fou el d'un autèntic fracàs per part de les administracions i els polítics pel que fa a les mesures preses. Les crítiques per la mala gestió, per la falta de coordinació i per les vacil·lacions i contradiccions entre les diferents localitats foren diàfanes en els mesos més crus de l'epidèmia (Fuentes i Font 2024, pp. 935-937).

Un element remarcable fou la tardança en l'adopció de mesures enèrgiques per part de les administracions públiques. L'11 de setembre de 1918 s'advertí que a Girona començava a regnar la preocupació entre els veïns per l'aparició de casos greus i alguna defunció, i es clamà a les autoritats que frenessin l'expansió de l'epidèmia: “Empieza a preocupar. Lo decimos no para alamar a nuestros convecinos, sino para que ellos y sus representantes y los técnicos empiecen al fin a hacer algo”.³² Palesem una notòria insistència d'aquest periòdic: si bé la situació no era greu, la grip “tendría el terreno abonado, por las deficiencias higiénicas [de la ciutat]”, per això donaven “este nuevo toque de atención para que oigan los que tengan oídos”.³³

La premsa gironina, més enllà de donar informacions gairebé diàries sobre l'evolució de l'epidèmia als diferents punts de la demarcació, fou molt crítica davant la falta d'un consens respecte de la prohibició d'activitats. L'*Heraldo de Gerona* es mostrà contrari a la decisió de suspendre les fires, i defensaren que eren una font d'ingressos important pel comerç i la indústria; si el temor era el contagi, s'havia de parar tota l'activitat, cosa inviable i impossible pel fet que “equivaldria a no vivir”.³⁴ Durant la treva de l'afectació pandèmica a principis de novembre, Salvador Bregon i Masgrau formulà:

En medio de la desorientación general, no hubo organización, ni dirección, ni plan por parte de nadie. Es bochornoso, [...] que contra la epidemia se pasó muchos días negando su existencia, para no alamar, y luego cuando ya no era posible ocultarlo más, ya se ha visto lo que se hizo: prohibir los bailes.³⁵

³² *El Autonomista*, 12 de setembre de 1918, p. 3.

³³ *El Autonomista*, 18 de setembre de 1918, p. 2.

³⁴ *Heraldo de Gerona*, 17 d'octubre de 1918, p. 1.

³⁵ *Diario de Gerona*, 3 de novembre de 1918, p. 1.

Al capdavant, es denuncià la manca de previsió i que la situació feu aflorar el fet que la higiene i els serveis sanitaris tenien molt de marge de millora. El retorn de la grip al tombant del 1918 reactivà aquestes crítiques, ara molt més vehements: “¿Están enteradas nuestras autoridades de que aquí hay epidemia gripal? [...] ¿Qué hacen nuestras autoridades locales? ¿Qué clase de defensas indican para el vecindario? [...] ¿Qué clase de autoridades son esas? ¿Tienen espíritu? ¿Tienen cerebro?”.³⁶ Aquest argumentari de naturalesa local coexistia amb reclamacions de l'emergència sanitària d'índole estatal: el desastre epidèmic s'atribuïa al mal funcionament de les institucions estatals. En coexistència amb el context de crisi sistèmica, es plantejava una contraposició entre la ineficàcia dels polítics i la solvència dels tècnics (Fuentes i Font 2024, pp. 937-939).

Igualment, se sol·licità que es complissin les disposicions i, fins i tot, que se'n dictessin més: “Per extremada que sembli una mesura, repetim que pot ser imposada davant el jaient perillós a què poden arribar aquelles afeccions “gripals”, i és necessari recordar a l'autoritat municipal que en la seva mà hi estan gairebé totes”.³⁷ En una línia similar l'octubre de 1918 es posposà l'inici del curs a la Normal i a l'Institut Provincial, malgrat que no als centres de primària ni al Seminari. La premsa també es queixà d'aquest contrasentit.³⁸ A partir del dia 15 a Barcelona es clausuraren els centres de primer ensenyament (Rodríguez 1991, p. 139).

De manera semblant, es posà en dubte el fet que l'ordre de tancament del 1918 no afectara els temples, un espai d'aglomeracions: “¿será el referido microbio tan anticlerical, tan ateo, que no querrá ni asomarse al vestíbulo del templo?”.³⁹ Els centres de culte no foren els únics que no afectà l'ordre governativa: actes a l'aire lliure, mercats, cafès i fires mantingueren l'activitat.⁴⁰ Un setmanari satíric guixolenc ho expressà de manera rotunda: “Quan no s'ha fet res en l'aspecte sanitari, començar per tancar els salons d'espectacles és senzillament ridícul. [...] Si la Junta entén que les aglomeracions de persones en locals tancats són perilloses, ha de tenir igual criteri en tots els casos i ha de fer tancar, força abans que els espectacles, les escoles, les esglésies, certes tavernes que només són caus de porqueria”.⁴¹

Així mateix, la grip fou el principal focus d'atenció mediàtica i impregnà el conjunt de debats, problemes i conflictes que en resultaren de manera més o menys directa. Des d'una perspectiva sociopolítica, els efectes de la Primera Guerra Mundial irromperen a Catalunya amb l'auge generalitzat de preus, particularment

³⁶ *El Autonomista*, 23 de desembre de 1918, p. 1.

³⁷ *Alt Empordà*, 5 d'octubre de 1918, p. 3.

³⁸ *El Autonomista*, 3 d'octubre de 1918, p. 1; *El Norte* 3 d'octubre de 1918, p. 1.

³⁹ *El Autonomista*, 6 de juny de 1918, p. 1.

⁴⁰ *Heraldo de Gerona*, 17 d'octubre de 1918, p. 1.

⁴¹ *L'Avi Muné*, 12 d'octubre de 1918, p. 1.

dels productes bàsics, i una crisi de subsistència (Smith 2016). Eduardo Andiocoberry aprofità les seves columnes per fer broma sobre l'origen de l'epidèmia, i incorporà els ardents debats entre aliadòfils i germanòfils: “la verdadera causa de la “epidemia” gripal –ojo, germanizantes, que aquí hay un argumento contra los aliados!– está en Francia [...]. Si los franceses hubieran dejado que las tropas alemanas tomaran París, no habría ese mal”.⁴² I, dies després: “El Soldado de Nápoles más parece un soldado de Prusia, a juzgar por los estragos que causa”.⁴³ Escrits d'aquesta naturalesa foren presents fins ben entrat el 1919.

A més, cal fer notar que l'impacte de la Revolució russa es traduí en un fort auge del sindicalisme obrerista a Barcelona, que es materialitzà amb una conflictivitat social i obrera creixent en pro dels drets laborals i de condicions de vida dignes i preus assequibles; vagues i conflictivitat es palesaren a nuclis industrialitzats a partir del 1918, malgrat que a Girona la repercussió fou modesta. Tot plegat, sense oblidar que el sistema polític restauracionista passà per moments d'instabilitat política i institucional arran de la triple crisi de l'estiu del 1917: un desafiament militar, un altre de polític i un darrer d'ordre social (Font 2023, pp. 86-87). El rastre de l'epidèmia es concretà en els discursos que presentaren el *virus* com una metàfora al·lusiva al *mal*. En aquest sentit, un periòdic olotí avisà que moltes potències, principalment les aliades, s'havien “vist infestades en el seu interior pel virus del bolchevikisme, ocasionant la llur ruïna y amenant contagiar, com greu epidemia moral, tots els demás pobles de l'Europa”.⁴⁴

4. Conclusió

L'anàlisi del paper dels col·legis professionals, de les autoritats locals, provincials i estatals, però també eclesiàstiques, així com les crítiques des dels mitjans de comunicació permeten copsar l'impacte de la pandèmia a la província de Girona des d'una perspectiva polièdrica: les derivades socials i sanitàries connectades amb les polítiques, culturals i econòmiques. La vida corporativa i professional se'n veié profundament afectada, i entre els metges es generaren debats sobre l'etiologia del patogen. El Ministeri de Governació instaurà estacions sanitàries frontereres que, malgrat la seva eficàcia, no impediren la penetració de la *passa* a Girona i al conjunt estatal. Les disposicions ministerials, provincials i municipals foren altament criticades per la tardança, la insuficiència (a pesar que en alguns casos, també per l'excés), la falta de coordinació i les contradiccions entre territoris o segons la naturalesa de la institució convocant: determinats actes multitudinaris foren prohibits, però els religiosos majoritàriament no quedaren afectats per les prohibicions governatives. D'igual manera, s'ha exposat que, malgrat les seves

⁴² *El Autonomista*, 24 de maig de 1918, p. 1.

⁴³ *El Autonomista*, 1 de juny de 1918, p. 1.

⁴⁴ *La Tradició Catalana*, 14 de desembre de 1918, p. 813.

singularitats i idiosincràsies, no podem considerar que, en general, la manera de procedir dels diferents poders i agents socials fossin excepcionals o anòmales dins del cas català i de la resta de l'Estat espanyol. El consistori gironí adoptà mesures com el tancament de cinemes i teatres, s'establí un servei de reconeixement sanitari a l'estació de tren i se suspengueren les fires de Sant Narcís. Tanmateix, en aquesta festivitat, malgrat que no se celebraren bona part dels actes, la fira del bestiar i els oficis religiosos seguiren el seu curs.

Les epidèmies foren un lapse temporal d'alta exposició pública per part dels professionals de la salut. Com a resultat, en aquests episodis límit, de vegades aquests professionals foren reconeguts (Coromina 2024a, p. 261). Al febrer del 1919 l'Ajuntament de Cadaqués acordà batejar una plaça ubicada a la platja de Port d'Alguer amb el rètol de "Doctor Pont", és a dir, Antonio Bonifacio Pont Pell (1867-1944), fill natural i predilecte d'aquesta vila, "para testimoniarle el afecto de sus coetáneos y la gratitud que le deben por sus desvelos de siempre en beneficio del pueblo, sobre todo durante la pandemia epidemia gripal".⁴⁵ A l'abril se celebrà una festa en homenatge al metge per inaugurar la placa, i se li entregà un àlbum amb firmes.⁴⁶ Tanmateix, no es registren commemoracions públiques i llocs de memòria destacats vinculats a la pandèmia (Beiner 2022). En artefactes memorials i en relats memorialístics, fou generalment oblidada després del seu pas.

Finançament

El primer autor ha efectuat aquesta investigació en el marc del grup de recerca "Trellall, Institucions i Gènere" (adscrit a la Universitat de Barcelona) i el projecte de recerca "Trabajo y movilidad social en la Cataluña contemporánea (1836-1936)" (PID2021-122261NB-I00), així com en el Programa de Becas Posdoctorales en el Instituto de Investigaciones Históricas de la Universidad Nacional Autónoma de México, amb l'assessorament de la doctora Claudia Agostoni Urencio. I el segon autor com a col·laborador en el grup de recerca "Guerra, Radicalisme Polític i Conflicte Social" (adscrit a la Universitat Autònoma de Barcelona) i part del projecte d'investigació "La democracia y sus enemigos (1918-1931): España, la primera posguerra, la dictadura de Primo de Rivera y sus articulaciones con Italia, Portugal y Argentina" (PID2020-112800GB-C22).

Bibliografia

BEINER, Guy (ed.). 2022. *Pandemic Re-Awakenings*. Oxford University Press. ISBN: 978-0-19-284373-9.

⁴⁵ *Diario de Gerona*, 20 d'abril de 1919, p. 3.

⁴⁶ *Diario de Gerona*, 9 de maig de 1919, p. 2.

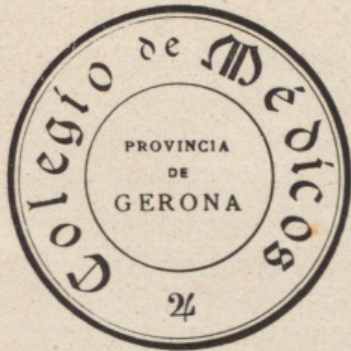
- BLACIK, Victoria. 2009. De la desinfección al saneamiento: críticas al Estado español durante la epidemia de gripe de 1918. *Ayer*, 75, 247-273. Disponible a: https://www.revistasmarcialpons.es/index.php/revistaayer/article/view/blaick-de-la-desinfeccion-al_saneamiento
- CASTELLVÍ Y VILÁ, Francisco de A. 1918. Hacia la normalidad. *Boletín del Colegio Oficial de Farmacéuticos de la Provincia de Gerona*, 51, 1-2.
- CAO COSTOYA, David; GINEBRA MOLINS, Rafel (coords.). 2021. Les epidèmies a Osona (segles xvi-xxi). *Ausa*, 30, 7-339. Disponible a: <https://raco.cat/index.php/Ausa/issue/view/30440>
- CILEK, Laura; CHOWELL, Gerardo; RAMIRO FARIÑAS, Diego. 2018. Age-specific excess mortality patterns during the 1918-1920 influenza pandemic in Madrid, Spain. *American Journal of Epidemiology*, 187, 2511-2523. <https://doi.org/10.1093/aje/kwy136>
- CLARA RESPLANDIS, Josep. 2004. *Introducció a la història de Girona*. CCG Edicions. ISBN: 978-84-95483-93-5.
- COROMINA VERDAGUER, Lluís. 2024a. *Els llocs de memòria mèdics i farmacèutics a la Catalunya contemporània: una anàlisi de la creació d'identitats professionals en el llarg segle xx*. Universitat de Girona.
- COROMINA VERDAGUER, Lluís. 2024b. La historiografia sobre l'esport modern a la província de Girona: balanç i perspectives. *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 65, 547-572. Disponible a: <https://raco.cat/index.php/AnnalsGironins/article/view/434148>
- COROMINA VERDAGUER, Lluís. 2025a. The surgeon José Pascual y Prats (1854–1931): Corporatism, press, bibliography and medicine during the Spain of the Restoration, *Journal of Medical Biography*, 1-8. <https://doi.org/10.1177/09677720251366764>
- COROMINA VERDAGUER, Lluís. 2025b. *Josep Pascual i Prats (1854-1931): una biografia professional, científica i cultural del metge gironí*. Ajuntament de Girona. ISBN: 978-84-8496-336-3.
- COROMINA VERDAGUER, Lluís. en premsa. La creación de la “identidad médica” en la Cataluña contemporánea (c. 1890-1936): necrológicas y biografías como laboratorios analíticos. *Asclepio*, en premsa.
- CREHUET, Carlos. 1918. En la frontera española (I): el estado sanitario. *La Publicidad*, 5.10.1918, p. 3.
- DELMÁS, Gerard. 1919. La frontera de Port-Bou y la gripe. *Gaceta Médica Catalana*, 1000, 133-135.
- DOLL PETIT, Rubèn. 2002. La Restauració: 1874-1931. A: ALBERCH I FIGUERAS, Xavier; BURCH I RIUS, Josep (coords.). *Història del Gironès*. Diputació de Girona, pp. 529-578. ISBN: 84-95187-33-7.
- ECHEVERRI DÁVILA, Beatriz. 1993. *La Gripe Española*. Siglo XXI. ISBN: 978-84-323-0752-2.

- ECHEVERRI DÁVILA, Beatriz. 2003. Spanish influenza seen from Spain. A: PHILLIPS, Howard; KILLINGRAY, David (eds.). *The Spanish Influenza Pandemic of 1918-19*. Routledge, pp. 173-190. ISBN: 978-0-415-26731-2.
- ERKOREKA BARRENA, Anton. 2020. *Una nueva historia de la gripe española*. Lamiñarra. ISBN: 978-84-944453-4-7.
- FONT MASDEU, Pau. 2023. La gripe de 1918 en Barcelona y Cataluña: frontera, emergencia social y "fiebre regionalista". A: FUENTES CODERA, Maximiliano (coord.). *La gripe de 1918*. Prensas de la Universidad de Zaragoza, pp. 83-110. ISBN: 9788413404695.
- FONT MASDEU, Pau. 2025. La grip de 1918 a la ciutat i comarques de Girona a través de la premsa: debats ciutadans i polítics. A: PUIGVERT I SOLÀ, Joaquim M. (coord.). *Girona: salut pública i ciutat, passat i present*. Ajuntament de Girona, pp. 186-222. ISBN: 978-84-8496-335-6.
- FRANCISCO, Iris; Marquès, Laura. 2007. Història de les epidèmies a la ciutat de Girona. *Gimbernat*, 42, 143-65. Disponible a: <https://raco.cat/index.php/Gimbernat/article/view/72618>
- FUENTES CODERA, Maximiliano; Font Masdeu, Pau. 2024. The Influenza Pandemic of 1918-19 in Spain: From the Epidemic to the Crisis of Liberalism. *Contemporary European History*, 33, 927-941. <https://doi.org/10.1017/S0960777323000190>
- GARCÍA DURÁN, Román. 1920. *Memoria de la epidemia gripal en la provincia de Valladolid en 1918*. Talleres Tipográficos Cuesta.
- GUILLERÉ, Christian. 1984. La peste noire a Gérone (1348). *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 27, 87-161. Disponible a: <https://raco.cat/index.php/AnnalsGironins/article/view/53971>
- JORDI GONZÁLEZ, Ramón. 1982. *Cien años de vida farmacéutica barcelonesa (1830-1939)*. Ramón Jordi González. ISBN: 978-84-300-7503-4.
- LÓPEZ PIÑERO, José María. 1992. Las ciencias médicas en la España del siglo xix. *Ayer*, 7, 193-240. Disponible a: <https://www.revistasmarcialpons.es/index.php/revistaayer/article/view/lopez-las-ciencias-medicas-en-la-espana-del-siglo-xix>
- LUQUE FERNÁNDEZ, Rafael (coord.). 2023. L'epidèmia de grip de 1918 al Vallès. *Arraona*, 40, 10-137. Disponible a: <https://raco.cat/index.php/Arraona/issue/view/31802>
- MALUQUER DE MOTES, Jordi. 2020. El quart cavaller de l'Apocalipsi. *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 31, 393-441. Disponible a: <https://raco.cat/index.php/ButlletiSCEH/article/view/380252>
- MARQUÈS, Laura. 2007. Breu història de l'assistència sanitària a la ciutat de Girona. *Gimbernat*, 42, 167-191. Disponible a: <https://raco.cat/index.php/Gimbernat/article/view/72619>
- MAS OLIVER, Francisco. 1918. A nuestros amados gerundenses. *Diario de Gerona de avisos y noticias*, 27.10.1918, p. 1.

- MASRAMON CRUZATE, Alba. 2021. L'afectació de la grip "espanyola" a la comarca d'Osona (1918-1920). *Ausa*, 30, 233-259. <https://doi.org/10.34810/ausav30n187id400770>
- MASANA RIBAS, Rosa Maria. 2018. L'epidèmia de grip influença de l'any 1918 a Palafrugell. *Estudis del Baix Empordà*, 37, 2018, 155-63. Disponible a: <https://raco.cat/index.php/EBE/article/view/347523>
- MONTANYÀ I BUCHACA, Daniel; Pujol i Ros, Joan. 1995. L'epidèmia de grip de l'any 1918 a Igualada. *Gimbernat*, 24, 225-229. Disponible a: <https://raco.cat/index.php/Gimbernat/article/view/45048>
- MURLÀ I GIRALT, Josep. 1989. Les pandèmies colèriques de 1854 i el 1885 a Olot i comarca. *Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca*, 9, 27-106. Disponible a: <https://raco.cat/index.php/AnnalsPEHOC/article/view/277513>
- OLAGÜE DE ROS, Guillermo; MENÉNDEZ NAVARRO, Alfredo; PULGAR ENCINAS, Rosa María. 1990. Josep Pascual i Prats (1854-1931) y el *Index Medicus Hispanus* (1904-1906). *Dynamis*, 10, 209-254. ISSN: 0211-9536.
- PADROSA GORGOT, Inés. 2020. L'Alt Empordà, bressol de metges preocupats per la salut pública. *Revista de Girona*, 323, 28-31. Disponible a: <https://raco.cat/index.php/RevistaGirona/article/view/375626>
- PASCUAL Y PRATS, José. 1918. Occatio procoeps. *Boletín Mensual del Colegio de Médicos de la Provincia de Gerona*, 276, 161-163.
- PLA I CARGOL, Joaquim. 1954. *Gerona històrica*. Dalmau Carles, Pla.
- PORRAS GALLO, María Isabel. 2020. *La gripe española, 1918-1919*. Los Libros de la Catarata. ISBN: 978-84-1352-253-5.
- PUIG I OLIVÉ, Lluís M. 2006. Nous temps, noves perspectives (1898-1917). A: COSTA FERNÁNDEZ, Lluís (dir.). *Història de Girona*. CCG, pp. 453-462. ISBN: 84-404-7571-3.
- PUIGBERT I BUSQUETS, Joan. 1995. *La Girona de la Restauració*. Diputació de Girona, Ajuntament de Girona. ISBN: 84-86812-49-6.
- PUIGVERT I SOLÀ, Joaquim Maria. 2000. La dessecació de l'estany de Sils i el debat sobre la salut pública a mitjan segle XIX. *Quaderns de la Selva*, 12, 129-137. Disponible a: <https://raco.cat/index.php/QuadernsSelva/article/view/26101>
- PUJIULA I RIBERA, Jordi. 2008. Notes per a una història de la sanitat pública de les comarques gironines. *Revista de Girona*, 249, 61-66. Disponible a: <https://raco.cat/index.php/RevistaGirona/article/view/119981>
- PUJIULA I RIBERA, Jordi. 2000. La sanitat. *Revista de Girona*, 200, 117-130. Disponible a: <https://raco.cat/index.php/RevistaGirona/article/view/109336>
- RAHOLA LLORENS, Carles. 1929. *La ciutat de Girona*. Barcino.
- REIXACH SALA, Albert. 2016. *Metges, clíniques i hospitals*. Gavarres. ISBN 978-84-945279-2-0.

- RENAUDET, Isabelle. 2020. La professionnalisation du corps médical espagnol (xixe siècle-début du xxe siècle). A: BARRIÈRE, Jean-Paul; LEUWERS, Hervé (dirs.). *La construction des professions juridiques et médicales*. Villeneuve d'Ascq: Presses universitaires du Septentrion, pp. 241-257. <https://doi.org/10.4000/books.septentrion.102857>
- RODRÍGUEZ OCAÑA, Esteban. 1991. La grip a Barcelona: un greu problema esporàdic de salut pública. A: ROCA I ROSELL, Antoni (coord.). *Cent anys de salut pública a Barcelona*. Ajuntament de Barcelona, pp. 131-156. ISBN: 84-87918-00-X.
- RODRÍGUEZ OCAÑA, Esteban. 1994. La salud pública en España en el contexto europeo, 1890-1925. *Revista de Sanidad e Higiene Pública*, 68, 11-27. Disponible a: <http://hdl.handle.net/10481/20597>
- ROIG GARCÍA, Josep; Merino Palomar, Puri. 2019. Estudi epidemiològic de la població de Puigcerdà 1880-1900. *ERA, revista cerdana de recerca*, 3, 235-246. ISSN: 2462-3717.
- SALA, Salvador. 1918a. ¿La epidemia reinante es la Gripe? *Boletín Mensual del Colegio de Médicos de la Provincia de Gerona*, 10, 133-138.
- SALA, Salvador. 1918b. ¿La epidemia reinante es la Gripe? *Boletín Mensual del Colegio de Médicos de la Provincia de Gerona*, 11, 151-156.
- SALA, Salvador. 1919. Más sobre la epidemia reinante. *Boletín Mensual del Colegio de Médicos de la Provincia de Gerona*, 3, 44-50.
- SMITH, Angel. 2016. Cataluña y la Gran Guerra: de la reforma democrática al conflicto social. *Hispania Nova*, 15, 472-499. <https://doi.org/10.20318/hn.2017.3498>
- SOLÀ COLOMER, Xavier. 2021. L'epidèmia de pesta bubònica de 1650 a 1634 a Girona. *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 62, 273-311. Disponible a: <https://raco.cat/index.php/AnnalsGironins/article/view/397387>
- SPINNEY, Laura. 2018. *El jinete pálido*. Crítica. ISBN: 9788417067483.
- SURÓS PERACLAU, Joan. 2006. La crisi del sistema restauracionista (1917-1923). A: COSTA FERNÁNDEZ, Lluís (dir.). *Història de Girona*. CCG, pp. 463-471. ISBN: 84-404-7571-3.
- WEISZ, George. 1988. The Self-Made Mandarin: The Éloges of the French Academy of Medicine, 1824-47. *History of Science*, 71, 13-40. <https://doi.org/10.1177/007327538802600102>

Article de Josep Pascual i Prats al *Boletín Mensual del Colegio de Médicos de la Provincia de Gerona*, núm. 276, desembre de 1918.
(Arxiu del Col·legi Oficial de Metges de Girona). ►

BOLETÍN MENSUAL

“Occatio precœps,,

Si no terminada del todo, aminorada en mucho la ímproba tarea a que nos obligaba el gran número de enfermos atacados por la gripe, creemos llegada la hora de que los médicos se dediquen a estudiar el modo de resolver los problemas que las trascendentales reformas que va ha sufrir la administración española han de plantearse con relación a nuestra profesión.

Si en el terreno científico, las enseñanzas que podemos deducir de la pasada epidemia son pocas, en lo que al ejercicio de la profesión atañe son innumerables, por mientras ha durado, los médicos con su actividad, su celo, llevado por algunos hasta el sacrificio, se han visto requeridos, han sido respetados por los clientes; las Autoridades les han atendido en sus indicaciones; su comportamiento ha producido un movimiento de opinión que si persistiera quedarían hallanados los obstáculos que se oponen a que la clase obtenga las consideraciones y bienestar a que es merecedora.

Es casi seguro que pasado del todo el peligro, cuando nuestros servicios no sean apremiantes, volveremos a ser lo que éramos, servidores de los clientes y los desheredados de la administración, el precepto judaico *honora medicum propter necessitatem* imperará de nuevo.

Se perfeccionará la monita para captar parroquia, la lisonja servirá a muchos de escabel para obtener cargos, renacerá el individualismo, eterna rémora de nuestro bienestar más como no entra nuestro propósito el combatir tales miserias y solo queremos llamar la aten-

A tall de cloenda

 Alfons Zarzoso

*Institució Milà i Fontanals de Recerca en Humanitats,
CSIC, Barcelona.*

 Carmel Ferragud

*Institut Interuniversitari López Piñero
Universitat de València.*

Aquest llibre és una baula més d'una recerca que roman oberta. L'estudi proposat aquí sobre les epidèmies en el passat, des de la perspectiva de l'acció administrativa del municipi, tot defensant la pertinència de la *longue durée* com a clau interpretativa, hauria de servir com a palanca de noves recerques, en diferents geografies, viles i ciutats mediterrànies de la Corona d'Aragó, i també d'acotacions cronològiques. Les raons de la tria que vertebra aquest llibre són múltiples, i sovint contingents. I resulta evident que aquests treballs deixen al descobert mancances significatives, tant territorials com cronològiques, en la selecció de les epidèmies estudiades, i també en els plantejaments historiogràfics o els conceptes d'anàlisi aplicats.

Ja en la introducció del llibre hem posat de manifest la complexitat dels interessos historiogràfics i del conreu d'aquests temes per part dels historiadors especialitzats en els períodes medieval, modern o contemporani. Així,

- ◀ *El triomf de la mort* reflecteix l'agitació social i el terror desencadenat per la pesta que assolà l'Europa medieval i moderna. *El triomf de la mort*, Pieter Bruegel el Vell, c. 1562, Museu del Prado. (Wikimedia Commons). https://commons.wikimedia.org/wiki/File:The_Triumph_of_Death_by_Pieter_Bruegel_the_Elder.jpg

la crisi que va patir la història social de la malaltia en la societat medieval ha estat remuntada en aquest segle XXI amb un nombrós grup d'historiadors, professors universitaris a Barcelona, València, Palma i Saragossa, que no deixa de produir i publicar nous treballs, tot aportant novetats, mirades originals, fonts i materials d'estudi inexplorats. El cas del període modern, per al conjunt dels territoris objecte d'estudi del nostre llibre, ha estat paradoxalment el contrari. Malgrat disposar d'excel·lents recerques fetes per historiadors modernistes durant la dècada del 1990, amb publicacions dedicades a l'estudi de les pestes i de les febres dels segles XVI, XVII i XVIII, i també del funcionament, la gestió i les respostes de les institucions municipals i hospitalàries, no sols a les grans ciutats de València, Barcelona, Ciutat de Mallorca (Palma) i Saragossa, sinó també en altres viles i llocs d'aquella geografia mediterrània, els interessos de les noves generacions, evidents en la producció escrita d'aquestes primeres dècades del nou mil·lenni, han anat per altres camins. No hi ha un relleu manifest als departaments d'Història Moderna de les universitats directament relacionades quant a l'interès per la història social, política i econòmica de la malaltia epidèmica. No és un problema de fonts d'arxiu, que són molt diverses, plurals, quantioses i significatives. Ens trobem també davant un problema semblant en el cas de l'estudi de la contemporaneïtat. I, en bona mesura, això és així per la deriva i el pes que la història contemporània ha guanyat en les noves generacions d'investigadors. I aquí, cal assenyalar-ho, la mirada cap a una història del segle XX és predominant.

No podem limitar aquesta visió a l'evolució que han tingut els interessos historiogràfics als departaments d'Història, sia medieval, moderna o contemporània, respecte a l'estudi de les epidèmies. Convé advertir, també, que la institucionalització de la història de la medicina, com a àrea de coneixement de la història de la ciència, ha estat molt diferent a les universitats del nostre àmbit d'interès geogràfic. Mentre que Alacant i València han mantingut i fins i tot ampliat el seu radi d'acció, la situació a Saragossa ha sobreviscut sota mínims i amb prou dificultats; la manca de professionals ha caracteritzat el cas de les Illes Balears; i a Catalunya s'ha assistit a una situació de deteriorament i abandó, a mans de metges sense formació en història de la medicina, a gairebé totes les universitats. En contrapartida, cal assenyalar la iniciativa d'algunes societats acadèmiques que han tingut una influència notable en aquestes geografies, com ara la Societat Catalana d'Història de la Ciència i de la Tècnica o la Sociedad Española de Historia de la Medicina i, de manera especial, dels centres de recerca locals, amb les seves reunions i assemblees i les nombroses publicacions, en forma de revistes i monografies, que fomenten amb perseverança i compromís l'estudi de la història de les epidèmies. En efecte, disposem aquí d'un arsenal de recerques i de persones interessades en aquests tipus d'estudis que hi aporten i matisen, tot mostrant fonts, veus i mirades sovint negligides. És un fet esperançador, en un context d'incertesa quant als viaranys que seguiran els departaments universitaris i

centres de recerca i quant a les estratègies en la recerca i l'acreditació que els joves investigadors conrearán, i també en un context marcat per l'abast de les humanitats digitals, no sols en termes d'accés a fonts digitalitzades sinó també de noves formes de fer i pensar històricament.

És en aquesta línia de treball, encoratjadora, que volem inserir la nostra publicació. Pensem que el llibre recull la dimensió política, social i econòmica, el context cultural, les condicions del paisatge, el medi rural i, també, el creixement urbà, la multiplicitat dels actors i les possibilitats discursives al voltant de les epidèmies, al llarg de vuit segles. Ens agradaria, d'aquesta manera, que la publicació formés part d'una mirada al fenomen epidèmic des d'una perspectiva d'història total. Som conscients, però, que som encara lluny d'una història general, de gran abast, i per això defensem aquí la utilitat dels acostaments locals, en algun cas propers a la microhistòria, per tal d'aconseguir aportar elements a una interpretació major del pes de la gestió municipal davant del fet epidèmic. Els deu capítols del nostre llibre presenten aquest panorama amb algunes aportacions i, també, amb limitacions evidents.

Sense ànim ni possibilitat d'exhaustivitat, les recerques que hem elaborat són un bon exemple dels camins assenyalats quant als trànsits, el creixement o el progressiu abandó experimentats en aquest àmbit de la recerca entre els historiadors, amb independència que siguin més o menys especialitzats en la història de la salut i de la malaltia. Això resulta evident en els capítols en què la demografia històrica de base numèrica era predominant, en les dècades del 1970 i 1980, mentre que va donar pas a una mirada més complexa, amb aportacions de la història social, en les dècades següents. També es pot veure si considerem el pes de la geografia en aquestes anàlisis: mentre que uns capítols mostren com l'impacte de la malaltia va tenir lloc en una ruralia vertebradora del territori, altres treballs assenyalen els canvis i les transformacions de la geografia urbana a l'hora de fer front a la malaltia epidèmica. Les respostes estudiades, tant a les viles com a les ciutats, ens confirmen, de nou, el pes del municipi i de la gestió de la cosa pública per part de les autoritats locals com a primera instància davant la malaltia epidèmica. Aquest fet també concorda amb l'altra tesi que defensa aquest llibre i que té a veure amb la persistència de la resposta municipal al llarg del temps.

En aquesta mateixa línia, una altra reflexió pertinent que es desprèn de la nostra publicació està relacionada amb les teories mèdiques dominants al llarg d'aquest període. Es tracta d'un afer rellevant, atès que les epidèmies estudiades apareixen en diferents conjuntures de *l'ancien régime*, sia en el segle XIV o en la primera meitat del XIX, i a finals del XIX continuen presents. Certament, el llibre no ha pogut atendre de manera particular la diversitat de malalties epidèmiques que van amenaçar els territoris estudiats, o bé hi van impactar, al llarg dels vuit segles considerats aquí. La pesta ha estat la malaltia epidèmica que ha centrat de manera dominant l'atenció i, ja al segle XIX, ho

han fet els cicles de la febre groga i el còlera, amb la brutal grip de la segona dècada del segle xx com a colofó, que són també les malalties prioritzades en el nostre llibre. Som conscients de l'existència d'algunes recerques, i sobretot de la necessitat d'un abordatge particular i exhaustiu, sobre altres malalties que van tenir un caràcter epidèmic o endèmic, com ara el *tabardillo*, el tifus exantemàtic, les febres terciànes, la verola o les febres tifoides. Com hem assenyalat, el règim doctrinal de comprensió d'aquestes malalties és cabdal per tal d'entendre el raonament en què es va basar una bona part de les mesures adoptades per les autoritats municipals. Així, la comprensió galènica de la malaltia epidèmica es va traduir en una actitud interventora en el medi ambient urbà i rural, lluny d'una idea fatalista. Aquesta tradició mèdica no sols va romandre en el temps sinó que, com es posa de manifest al llarg del llibre, va ser conreada pels metges per tal d'arribar a un coneixement particular dels llocs, les aigües i els aires d'un territori determinat; fet que es va traduir en arguments i decisions polítiques en mans de les autoritats, sovint encarnades pels mateixos professionals de la salut. I, tal com mostren les recerques del llibre dedicades a l'època contemporània, la presència de malalties com ara la febre groga o el còlera s'esdevingué en un context dominat encara per l'ambientalisme hipocràtic. Així, el moviment higienista consolidat a mitjan segle xix es va formular sobre les bases d'aquella tradició mèdica, i va informar les mesures relacionades amb el proveïment d'aigua potable o amb l'establiment d'un sistema de canalització o clavegueram per a les aigües brutes. En aquest sentit, els darrers capítols del llibre mostren la convivència de pràctiques sanitàries i de mesures de policia higiènica davant d'aquelles malalties una vegada que es va anar desenvolupant la medicina als laboratoris de microbiologia. Es tracta d'un tret destacable, que s'allunya de la idea que la medicina de laboratori i la cerca d'explicacions microbianes de totes les malalties es van imposar de manera immediata, i van arraconar teories i idees mèdiques precedents. De fet, alguns capítols del llibre mostren, en el context de la segona dècada del segle xx, la pervivència d'ambdues tradicions mèdiques en propostes d'intervenció en el medi sota una combinació de paràmetres higienistes i microbiològics. D'altra banda, el laboratori encara no era llavors capaç d'entendre el caràcter víric d'aquella grip que havia de tenir un paper destacat durant una llarga centúria.

Les idees i les pràctiques mèdiques que referim, i que han estat ben descrites al llarg del llibre, ens mostren també la importància dels professionals de la salut, com a actors principals a l'hora d'informar i aconsellar les autoritats. Hem pogut veure com aquesta acció va tenir lloc dins el clos tancat dels consells municipals, i també dels capítols eclesiàstics i de les parròquies locals. I com l'esfera pública adquireix rellevància, entesa com a espai per a dirimir controvèrsies entre defensors de pràctiques més o menys interventores o lesives de certs interessos econòmics, des de finals del

segle XVIII. La irrupció i consolidació de la premsa escrita al llarg del segle XIX va aprofundir el caràcter públic de tota l'acció política, i va sotmetre a escrutini i crítica públics la gestió municipal.

A més, les pràctiques mèdiques referides, cosa que també queda ben palesa al nostre llibre, donen compte d'un fet cabdal per tal d'entendre els canvis i els ritmes de transformació al llarg del temps: el pluralisme mèdic. En efecte, en el llibre es posa de manifest una diversitat d'actors i d'ocupacions que no fou fins a la segona meitat del segle XIX que anaren prenent la forma del que entenem avui dia com a *professionals de la salut*.

El pluralisme, però, no sols tenia un caràcter professional. També s'adverteix en les pàgines de diferents capítols del llibre quan observem això mateix en matèria assistencial i terapèutica. En efecte, el pes de les explicacions i de l'argumentari de caràcter religiós, així com les mesures de lluita o de prevenció dictades per l'Església, o bé directament de caràcter moral, mantenen una vigència al llarg del període d'estudi. I permeten veure, així, que cal entendre la malaltia epidèmica des d'una perspectiva social, cultural i antropològica. Una realitat complexa, com s'observa també si ens fixem en les estratègies terapèutiques i en la diversitat dels remeis salutífers que les recerques que aquí publiquem posen de manifest. Certament, aquest és un camí que també requereix més recerca, però és un fet que la polifarmàcia galènica va resistir fins a la primèria del segle XX, malgrat l'auge de la ciència positiva en la farmàcia de mitjan segle XIX.

Un altre aspecte que el nostre llibre comprèn però que també requereix més treball de recerca és el de les mentalitats i les emocions. En aquest estudi defensem, en diferents capítols, que la malaltia epidèmica va concitar moltes i diverses reaccions emocionals, així com una experiència vital de convivència gairebé estructural amb la malaltia epidèmica. Un fet present, en diferents formes morboses i taxes de morbiditat i mortalitat, al llarg de vuit segles, de manera freqüent, gairebé generacional, entre la pesta del 1348 i la grip del 1918. Això va configurar una experiència i una memòria, entre la resignació i la intervenció, uns costums ben arrelats i un coneixement d'una realitat transcendent, sovint representats en altres manifestacions culturals, des de la pintura acadèmica fins als exvots populars. Si bé el nostre llibre mostra algunes d'aquestes instàncies, és clar que encara queda molta recerca per fer als arxius.

Sovint la mirada sobre el passat epidèmic dibuixa un panorama desolador de mort i destrucció: el desconcert, la incredulitat, la por o el pànic, la fugida, l'abdicació de les funcions de gestió, la renúncia als costums tradicionals del bon fill, el bon veí, el bon cristià... Res semblava que portés vers la continuació d'una vida *normal*. Tot es mostrava en crisi, sotmès a la provisionalitat i a la voluntat de la dama de la dalla, o bé del Nostre Senyor. I

tanmateix, les activitats econòmiques, la fira i el mercat, el tràfec de persones i mercaderies, vetats per llei, no s'aturaren. La necessitat que la vida continués malgrat el perill imminent de la mort va fer que les persones busquessin ressorts per tirar avant. Morir de pesta o morir de fam... Els cultivadors d'arrossos en basses pestilents i infectes ho tenien clar, com s'ha vist, i les autoritats en molts moments hi hagueren de claudicar a les comarques valencianes, per posar un cas. Fet i fet, el nostre llibre s'alinea amb altres treballs que en altres geografies europees han posat de manifest que, malgrat tot, la vida va continuar obrint-se pas enmig dels embats epidèmics.

Cal subratllar, també, les distintes escales d'acció sobre el municipi, dependent de la cort reial i els seus funcionaris, dels consells municipals i del poder executiu. És a dir, un volum important de governants implicats. I aquí sobresurten individus que pel seu pes específic dins el context que ocupaven rebien l'encàrrec de comandar les accions directes que emanaven del poder. Tenien la responsabilitat de carregar sobre les seues espatlles la gestió de situacions altament complexes, que segurament no entraven en els seus càlculs. I en aquestes comeses va entrar en joc un altre factor, essencial per a poder procedir eficaçment: la comunicació del fet epidèmic. La correspondència, els individus que podien entrar i sortir d'un lloc, el rumor... Calia estar ben informats de la situació per a actuar en conseqüència i aplicar els ressorts habituals, el tancament i l'aïllament.

Finalment, cal advertir que el llibre està construït mitjançant una varietat de fonts emprades. En bona mesura procedents de diferents arxius: municipal, reial, eclesiàstic i notarial. En els capítols del llibre es palesa aquesta realitat documental, tot mostrant les possibilitats heurístiques de les diferents fons històriques. Altres mitjans han servit per a informar les nostres recerques, com ara la correspondència, les cròniques i les memòries o, ja en la contemporaneïtat, la premsa. Aquestes fonts, algunes de les quals són oficials mentre que d'altres tenien una major projecció en l'esfera pública, han estat sotmeses a crítica i ens han permès aproximar-nos a una realitat complexa. No hem esgotat, ni de bon tros, aquestes fonts. I som conscients d'haver deixat de banda altres aproximacions al passat epidèmic procedents de les pràctiques de l'arqueologia o de la història de l'art. En algun cas hem fixat l'atenció en la cultura material d'aquelles pràctiques, tot centrant la mirada en els espais de treball i, sobretot, en el destí que aquests espais han tingut; des de l'hospital improvisat fins a un convent, una simple alqueria convertida en llatzeret o un laboratori d'anàlisi biològiques. Encara no s'han cartografiat aquests escenaris epidèmics com caldria. Però, d'aquesta manera, el concepte de patrimoni apareix en el nostre llibre, per tal de posar de manifest la importància d'establir relacions entre els espais, els objectes, els actors, les pràctiques i la memòria per tal d'entendre la complexitat del fenomen epidèmic en viles i ciutats al llarg del temps.

Hem mostrat així un calidoscopi geogràfic i històric mitjançant un seguit ben representatiu de casos d'estudi. I és que la realitat al voltant de les epidèmies no es pot focalitzar en una visió simple que pretengui que una crònica feta en una gran ciutat retrata el que es va viure arreu d'un regne o d'un Estat sencer. Només la recuperació de mirades efectuades des d'observatoris diversos ens permetrà fer-nos una idea del que ha estat per a les comunitats pretèrites el repte de les epidèmies.

Volem donar les gràcies en particular a Josep Lluís Barona i Jon Arrizabalaga per la seva lectura acurada de tot el llibre, pels seus comentaris nombrosos i suggerents, i per les seves orientacions i consells de caràcter historiogràfic.